

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Міністерство культури і туризму України
Національного музею історії України
Музей історичних коштовностей України

Музейні ЧИТАННЯ

Матеріали наукових конференцій 2002-2003 рр.

Київ 2006 р.

ББК

Редакційна колегія: Строкова Л. В., Клочко Л. С., Березова С. А.,
Білан Ю. О., Підвисоцька О. П., Хардаєв В. М.

В збірнику вміщено доповіді, прочитані на щорічних конференціях Музею історичних коштовностей України "Музейні читання", які відбулися в 2002 та 2003 роках. Матеріали збірника охоплюють широке коло питань історичної науки. Статті присвячено різноманітним проблемам вивчення та збереження музейних цінностей, дослідження археологічних пам'яток, архівних документів тощо. Глибина їх висвітлення в книзі робить її цікавою для всіх

Науковці Музею історичних коштовностей України висловлюють щиру вдячність пану Жан-Мішелю Спіра за всебічну та безкорисливу допомогу в нашій роботі.

The Museum of Historical Treasures of Ukraine would like to express our sincere gratitude to Mr. Jean-Michelle Spira for comprehensive and disinterested assistance in our work.

ЗМІСТ

ПЕРСОНАЛІЇ (з історії науки)

Станицына Г. А. Письма Н. Ф. Беляшевского (1867-1926 гг.) в личном фонде В. В. Хвойки (1850-1914)	6
Корпусова В. М. В.Петров (Домонтович): трипільська спадщина в історії України.....	14

ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ

Ключко Л. С., Шаміна Т. П. Золоті аплікації з поховання скіфського воїна	26
Триколенко О. В., Триколенко С. Т. Умовна колористична тепло-холодність у скіфській торевтиці (срібна з позолотою чаша із кургану Гайманова Могила).	32
Саєнко В. М. Бляхи - "півники" скіфської вузди.....	40
Березова С. А., Волковинська О. А. Вроцлавське срібло із зібрання МІКУ.....	49
Романовська Т. Ю. Трапеза, оточена святістю.	59

АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Михальчишин І. Р. До проблеми індоєвропейської прабатьківщини.....	72
Козлова І. О. Образ варвара за "Історією в дев'яти книгах" Геродота	81
Крупа Т. Н. Женщина в свете античной эротике: традиционные взгляды и реальность.	90
Бессонова С. С., Романюк В. В. Оборонительные сооружения скифского времени в г. Тараща и Змиевы валы	107
Данилко Н. М., Куприй С. А. Погребение воина-дружинника у с. Мирное	119
Вакуленко Л. В. Соціальна стратифікація населення Прикарпаття III-IV ст. н.е.	125
Приходнюк О. М., Фоменко В. М. Ранньосередньовічні поховання кочовиків із с. Христофорівка Миколаївської області.....	133

Черненко Е. Е. Новые данные о столице князя Игоря Святославича (по материалам раскопок 2003 г.).....145

АРХЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДМЕТІВ СТАРОВИНИ

Рябова В. О., Черняков І. Т. Технології литва за втраченими
восковими моделями у Скіфії.....155

Ольговський С. Я. Обробка кольорових металів у басейні
Сіверського Донця.....164

Старченко О. В. Експрес аналіз художніх предметів
з дорогоцінних металів.....172

Торопкова К. А. Товарознавча експертиза предметів сервірування
столу, виготовлених з дорогоцінних металів.....178

Татарінцева К. В. Товарознавча експертиза та оцінка
різьблених виробів з коштовного каміння,
що мають історико-культурну значущість.....187

Астахова Е. В. Что первично: гигиена или культовые обряды,
с точки зрения биолога?.....195

ПАМ'ЯТАЄМО

Пам'яті Любові Володимирівни Ніколайко (1932-2005).....200

Пам'яті Олега Михайловича Приходнюка (1941-2005).....202

Персоналії

**ПИСЬМА Н. Ф. БЕЛЯШЕВСКОГО (1867-1926 г.г.)
В ЛИЧНОМ ФОНДЕ В. В.ХВОЙКИ (1850-1914 г.г.)**

В личном фонде Викентия Вячеславовича Хвойки, который хранится в Научном архиве Института археологии Национальной Академии наук Украины, сохранились 10 писем академика Николая Федотовича Беляшевского, археолога и этнографа, искусствоведа и музееведа, одного из основателей и первого директора Киевского городского музея*. Эти письма были посланы Викентию Вячеславовичу в период с 1900 по 1910 годы. Небольшое количество писем, которыми эти двое известных ученых обменялись на протяжении десятилетия, объясняется тем, что все вопросы они решали лично, т.к. оба работали в Киевском музее, и лишь когда кто-то из них был в отъезде или болел, тогда им приходилось прибегать к письменному виду общения.

Первое письмо датировано 27 октября 1900 года, в нем Николай Федотович сообщает В. В. Хвойке: *"Только что я получил письмо от проф. Анучина, в котором он просит дать ему некоторые сведения о Вашем резном бивне"*, далее он пишет, что профессор Д. Н. Анучин просит дать ему рисунки предметов (птицы и лодки, а также, хотя бы части орнаментов). Затем Н. Ф. Беляшевский просит сообщить, когда именно был найден бивень и дать ответ сразу же по получению этого письма, т.к. проф. Д.Н. Анучину эти сведения нужны будут очень скоро.[1, №23, 1, 2]

Здесь необходимо отметить, что в личном фонде В. В. Хвойки сохранились черновики его писем, написанные, в основном, в тетрадах. В ответ Викентий Вячеславович пишет: *"Многоуважаемый Николай Федотович! ... спешу, согласно Вашему желанию, ответить немедленно. В последнюю поездку Б. И. в Москву я просил его передать проф. Анучину пять фотографий интересующих его предметов, именно три снимка с орнаментированного бивня (с трех сторон), один - с бивня*

* В 1902 г. музей назывался: Киевский городской музей древностей и искусств, затем - Киевский художественно-промышленный и научный музей, в 1904 г. добавили: императора Николая II (до 1917 года).

с желобком и один - с частей стволов дерева, найденного с ними вместе, но так как Дмитрия Николаевича не было в то время в Москве, то, вероятно, он еще не успел получить их до того времени, когда писал Вам. ... Что касается времени находки, то все эти предметы найдены в последних числах июля настоящего года...". [2, №1201, 224, 225]

Следующим, в этой же тетради, идет черновик письма Д. Н. Анучину, текст которого был перечеркнут: *"Глубокоуважаемый Дмитрий Николаевич! Н. Ф. Беляшевский на днях сообщил мне о получении Вашего письма с проявленным желанием получить рисунки с изображений на находящемся у меня бивне, а также некоторые подробности об условиях его находки. До сих пор я был лишен возможности исполнить Ваше желание, так как для полного понятия об этом изображении необходим был рисунок его в развернутом виде, который я успел сделать только теперь и спешу препроводить Вам первый отпечаток. Что касается самой находки, то она была сделана при съемке горы, где была обнаружена палеолитическая стоянка Кирилловской улицы на глубине 20-21 м...". [3, №1202, 226-228]*

Черновики еще трех писем разным адресатам завершают тетрадь №2, а новая тетрадь начинается с письма проф. Д. Н. Анучину, текст которого во многом повторяет перечеркнутый. В черновике письма Дмитрию Николаевичу Анучину от 7 ноября 1900 г., Викентий Вячеславович так описывает вышеупомянутый бивень: *"Имеющийся у меня фрагмент орнаментированного бивня представляет, по-видимому, часть орудия в виде обуха, подобного найденным раньше в числе 5-6 экземпляров. Они имели в длину от 50 до 70 см, но в настоящем случае, к сожалению, сохранилась только часть длиной в 30 см; при этом, в противоположность закругленным окончаниям первых, конец его плоско отрублен. Вся поверхность его покрыта рисунком, который продолжался и на другой, недостающей его части, что ясно видно из оставшихся изображений. ... Означенный бивень найден на расстоянии 120 м от места первоначального обнаружения частей мамонта, которые непрерывно попадались в большем или меньшем количестве на всем протяжении пространства раскопок (не считая огромного сплошного кострища толщиной в 50-60 см, состоящего из пережженных костей, золы и угля). Бивень лежал непосред-*

ственно на третичных отложениях, именно на синей глине, в мелко-зернистом зеленоватом песке со значительной примесью слюды. Над этим слоем находились крупнозернистый песок с окраской железа и с примесью валунов, представляющих местами сфостки, в нижней его части, выше - слоистые пески толщиной около 8 м, суглинок около 1,5 м, наконец лесс толщиной от 10 до 11 м. Всего это, по отношению к находке, составляет глубину от 20 до 21 м. На расстоянии 2 м от орнаментир[ованного] бивня найден другой цельный бивень молодого мамонта длиной в 1 м 70 см, по всей длине которого шел желобок 4 см ширины и 3 глубины; края его усеяны бесчисленными следами сильных ударов кремневым орудием, а дно, особенно в наиболее широкой части, выглажено...

На сколько можно судить, смотря на оригинал, о рисунке орнамент[ированного] бивня, на нем, по моему мнению и по мнению других, можно видеть изображение какой-то незаконченной, за отсутствием продолжения бивня, водяной сцены: птицы в виде лебедя, какого-то черепахообразного животного и в стороне - лодки. Для более-же наглядного представления имею честь приложить развернутый рисунок всего наличного орнамента." [4, №1077, 1-3]

Описание всего, что касается бивня, процитировано полностью, т.к. может представлять интерес для специалистов-археологов, проживающих далеко от Киева и не всегда имеющих возможность приехать в архив.

В следующем послании В. В. Хвойке, написанном на почтовой открытке и датированным 6 ноября 1901 г. Н. Ф. Беляшевский пишет: *"Многоуважаемый Викентий Вячеславович! Если возможно - будьте любезны пришлите мне рисунок открытой Вами печи в Кононче, чем очень обяжете искренне преданного Вам Н. Беляшевского."* Указан также обратный адрес: Киев, ул. Трехсвятительская, 14., здесь в то время проживал ученый. [5, №24, 1]

В письме от 4 апреля 1902 года, виден один из этапов собирания экспонатов для музея: Николай Федотович просит: *"Многоуважаемый Викентий Вячеславович! Будьте добры, на случай если меня не будет, распорядитесь, послать одного из служителей к М. А. Галину (Малая Васильковская, 42), пусть по дороге, на Бессарабке возьмет платфор-*

му и у г. Галина заберет подаренные Музеем вещи. У г. Галина нужно быть ко 1-му часу дня. Пусть захватит с собой и корзину для мелких вещей. Ваш Н. Беляшевский." [6, №25, 1]

В черновике письма В. В. Хвойки к Н. Ф. Беляшевскому от 20 июня 1902 года читаем: " ... *Новостей у нас почти никаких; по части находок полнейший застой и только получают письма с предложениями покупки монет, на которые я, по распоряжению Богдана Ивановича, даю ответы, по большей части отрицательного свойства. Музей до сих пор открыт и постоянно посещается целыми массами различных экскурсантов в большом изобилии наезжающих в этом году в Киев. Очень жаль, что еще не скоро предстоит удовольствие увидеться с Вами, хотя, в свою очередь, можно несколько утешиться в этом при мысли, что Вы во всяком случае проводите там время лучше, чем мы здесь. Харьковский съезд открывается 16 августа, как сообщила нам недавно посетившая нас Екатерина Николаевна, сама же она уехала в Харьков, где ее давно уже ждет графиня, которая поехала прямо туда и в Киев совсем не заезжала. Вот пока и все, что могу сообщить Вам о наших делах...*" [7, №1127, 98-100] .

В коротком послании, написанном на визитке в конце 1903 года, а точнее 30 декабря читаем: "*Николай Федотович Беляшевский очень просит многоуважаемого Викентия Вячеславовича заменить его в музее еще на несколько дней - третьего дня должен был слечь в постель - снова почувствовал себя очень плохо. Будьте добры переешлите через служителя несколько бланков Общества и таких же конвертов, а также адрес художника Розвадовского.*" [8, №26, 1]

Полное название Общества, о котором упоминает ученый - "Киевское Общество Древностей и Искусств, состоящее под почетным председательством Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича".

Следующая по времени написания - открытка с видом г. Праги датируемая 1 июня 1904, подписано коротко: "*Привет с Праги*". Адресовано: "*Его Высочеству Викентию Вячеславовичу Хвойке. Киев. Городской музей*". [9, №27, 1]

В письме от 9 сентября 1904 года, написанном с места раскопок на территории Киевской губ. (Ильинцы), Николай Федотович сообщает,

что не в добрый час выбрался на раскопки - холод, дождь ничего пока не раскопал, однако, времени не терял и кое-что добыл для музея по части древностей.

Дальше снова идут заботы о музее: "Если я к 15-му с.м. не вернусь, то будьте добры примите подводу с церковной стариной (наглавные кресты и др.) которая должна прибыть приблизительно числа 15-го. Их посылает художник Красицкий из Звенигородского уезда. Я дал на подводу 15 р., но если еще придется немного доплатить, то доплатите. Что нового в Музее? Открыли ли верх? Я думаю, что будет целесообразнее всего назначить общую входную плату в 30 коп. в низ и в верх, отдельно - же по 15 коп. - так и передайте Анне Васильевне, которой я илю мой привет. Пишите, как дела..." [10, №28, 1].

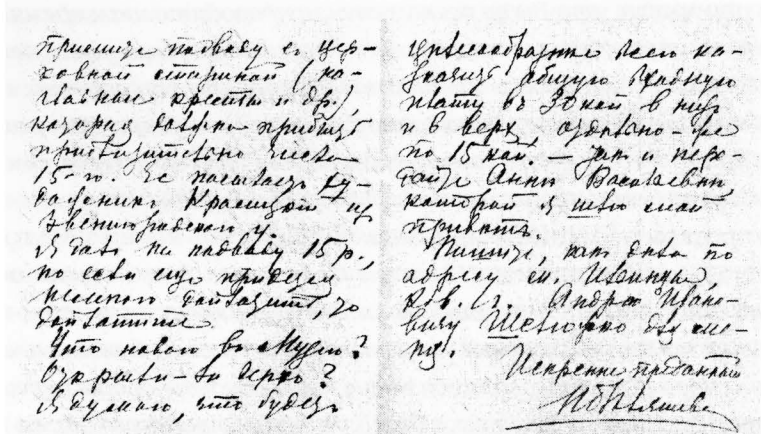

Рис. 1. Письмо Н.Ф. Беляшевского от 9 сентября 1904 года.

Художник, о котором идет речь в этом письме - это Фотий Красицкий, внучатый племянник Т. Г. Шевченка.

На это письмо сохранился ответ В. В. Хвойки - письмо, написанное 11 сентября 1904 года: "...В Вашем письме Вы жалуетесь на погоду, которая мешает Вам копать, и здесь она отвратительная, но все-таки следует опрокинуть несколько курганов и если можно раскрыть для ознакомления с материалом какой-нибудь площадки - наверно встретиться в этой местности кое-что новое. Подвода о которой пишете, хотя бы она была и с червонцами и то будет нами от Вас принята. Ра-

боты в музее уже вполне закончены, завтра откроем и художественный отдел, чтобы публика могла валить к нам целыми толпами.

Без золотого скифского ковша и не думайте к нам возвращаться, но взамен его можете к нам приехать с какой-нибудь славянской летописью не моложе VI-IX века...". [11, №712, 1]

Письмо В. Хвойке без указания года, только число - 15 сентября и место написания - "Пароход Могучий". Как удалось выяснить, это был 1905 год, в этот год ученый ездил по югу Украины. Н. Ф. Беляшевский пишет: *"Многоуважаемый Викентий Вячеславович!*

После дальних странствований по порогам, сечам и Черкасск. и Чигирин. уездам, направляюсь теперь на несколько дней в Полтавскую губ. На пароходе познакомился со служащим в округе путей сообщения Дмитрием Петровичем Гребеновским, который просил меня еще раз попросить Вас похлопотать о назначении его начальником дистанции. Он хочет непременно в Черкассы и там через две недели будет вакансия, так как теперешний начальник уходит в отставку... Если можно - похлопочите, человек он для нашего дела полезный - может многое собрать.

Теперь другая просьба: с этим пароходом едут в Киев две большие корзины с посудой для выставки, и когда Вы получите это письмо, они будут уже на пристани; будьте добры, прикажите двум служителям отправиться на пристань, получить корзины (квитанция при грузе) - нужно только сказать, что от Музея - пусть осторожно вынесут и доставят в музей - когда приеду, тогда распакуем - есть интересные мотивы орнамента.

Как поживаете? Почему так быстро уехали со Съезда?

Преданный Вам Н. Беляшевский." [12, №22, 1,2] Здесь речь идет о Катеринославском археологическом съезде 1905 г.

Краткое письмо на визитке: *"Николай Федотович Беляшевский. Директор Киевского Музея Императора Николая II" дальше идет текст: "покорнейше просит не отказать показать и, если можно, передать в Музей древности, найденные в с. Халеп. Н. Беляшевский 25/III/06."* [13, № 1, 2].

Следующее послание (на открытке) датировано 6 июня 1908 года. Место написания - город Констанц, письмо очень короткое: *"Шлю*

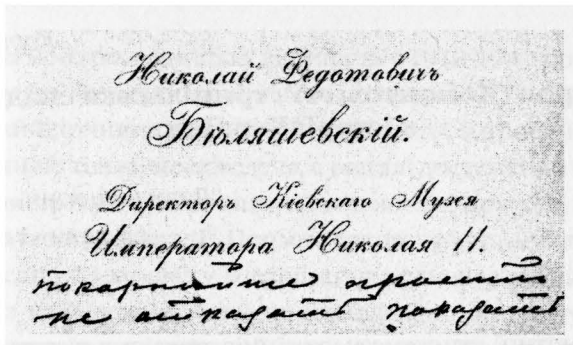

Рис. 3. Письмо Н. Ф. Беляшевского В. В. Хвойке от 25 марта 1906 г.

вого служителя, Вам же в археологический отдел поступает Филипп - брат Ивана, как более опытный и старый служащий." Очевидно в это время В.В.Хвойка был на раскопках, потому что свое письмо Николай Федотович заканчивает такими словами: "Как раскопки? Вероятно, мешала погода. Всего хорошего! Искренне преданный Н. Беляшевский." [15, №30, 1]

В этих письмах отразились лишь несколько эпизодов из жизни академика Н. Ф. Беляшевского, но и они свидетельствуют о постоянном и напряженном труде Николая Федотовича, о его решающем вкладе в дело организации первого Киевского музея, на материалах которого позже были созданы несколько киевских музеев.

1. НА ИА НАНУ, ф. 2, 0-3, № 23, С. 1, 2.
2. Там же, ф.2, № 1201, С. 224, 225.
3. Там же, ф.2, № 1202, С. 226-228.
4. Там же, ф.2, 0-3, № 1077, С. 1-3.
5. Там же, ф.2, 0-3, № 24.
6. Там же, ф.2, 0-3, № 25.
7. Там же, ф.2, 0-3, № 1127, С. 98-100.
8. Там же, ф.2, 0-3, № 22, 2 л.
9. Там же, ф.2, 0-3, № 26.
10. Там же, ф.2, 0-3, № 27.
11. Там же, ф.2, 0-3, № 28.
12. Там же, ф.2, 0-3, № 712.
13. Там же, ф.2, 0-3, № 28а
14. Там же, ф.2, 0-3, № 29.
15. Там же, ф.2, 0-3, № 30.

В. Петров (Домонтович)*: трипільська спадщина в історії України

"Дивились вони - і не бачили,
слухали - і не розуміли"
Лк.8,10

В проблематиці етногенезу українців трипільська культура займає важливе місце. Якщо питання: "трипільля й українська етнографія" з самого початку відкриття цієї культури В. Хвойкою вирішується однозначно, то дослідження питання: "чи були трипільці генетично нашими предками?" нині має розбіжності у висновках, зовсім протилежні думки й, навіть, відверті спекуляції. Актуальним залишається також питання "трипільля й українське народне мистецтво". Всі ці питання студіював В. П. Петров (Домонтович)¹. Але в сучасних узагальнюючих наукових творах, принаймні Інституту археології НАНУ (Етнічна історія давньої України – К., 2000; Історія культури давнього населення України. – т. I, К., 2001), і в низці статей різних авторів, де вирішуються питання "трипільля й етногенез українців", посилянь на В. Петрова не знайдемо. Становище, коли науковці не зважають на твори В. Петрова - однієї із знакових постатей нашої гуманітарної науки, порушує її академічні норми. Якщо В. Петрова не замовчують, то сприймають хибно, як, скажімо, в деяких працях з українознавства¹. Г. Лозко відносить В. Петрова до прихильників етногонічної концепції автохтоністів, тоді як сам В. Петров підкреслював, що для нього "міграціонізм і автохтонізм - пройдений етап", вони для нього неприйнятні².

Тому перше, ніж звернутися до трипільля й україногенезу, слід з'ясувати чинники, які призвели до замовчування внеску Віктора Петрова до вирішення низки проблем і не тільки з трипільля, а, зокрема, з індоєвропейстики, історіософії, до хибного сприймання його спадщини, а, головне, чому він залишається невідомим як теоретик гуманітарної науки?

* В. Домонтович, Віктор Бер - псевдоніми Віктора Платоновича Петрова. Зважаючи на поширеність прізвища Петров, щоб не було плутанини, до прізвища додаємо його літературний псевдонім.

Посилання на його розвідницьку діяльність у 1942-1949 рр. ("Забути Герострата!") надто все спрощує й нічого не прояснює. З одного боку, існує юридичний принцип презумпції невинності, а провина В. Петрова проти України не тільки не доведена, а взагалі достеменно невідомо нічого про сутність його розвідницької діяльності. З другого, і це дуже показово, що наукові розвідки В. Петрова також не сприймала українська еміграційна еліта 40-х років у Баварії, хоча водночас визнавала, що він "був однією з найбільших, якщо не найбільшою інтелектуальною постаттю серед української еміграції, один із дуже небагатьох, хто міг сказати своє слово в розвитку світової думки"⁴. Причину його несприйняття Ю. Шевельов (Шерех) пояснює особливістю В. Петрова як вченого: "Зосередження на проблемах, а не на окремих науках, при прагненні синтезу робило висновки Петрова часто неймовірними і неприйнятними", прикладом чого служить той факт, що в 1946 р. мовознавча ідея В. Петрова про "австро-баварсько-українське окання" в протилежність російсько-пруськомую аканню здавалася мовознавцю Ю. Шевельову цілковитою нісенітницею, але, коли згодом Ваян виступив з подібною теорією, то ідея В. Петрова вже сприймалася як можлива. Тому Ю. Шевельов, сам визнаний інтелектуал, зізнається: "Хто знає, може, його [Петрова] здогади містять у собі зародки майбутнього, що їх ми ще не можемо сприйняти?". Ця думка принципова в збагненні постаті В. Петрова, який "не вкладався в традиційні університетські посади – катедра археології, катедра етнографії, катедра історії літератури, – він був водночас надто широкий і надто вузький для цього. Чи не був він у цьому прообразом науковця майбутнього?"- запитує Ю. Шевельов.⁴

Висновок Ю. Шевельова – твори В. Петрова "писані не для сучасників"- підтвердив час. До багатьох думок В. Петрова, що були лише часткою його ідей з історіософії, археології, соціології, лінгвістики-індоевропеїстики, етнографії, мистецтвознавства згодом прийшли інші дослідники, часто незалежно від нього. Проте, тексти В. Петрова залишаються не прочитаними ні в повному обсязі, ні з належним осягненням їхнього сенсу⁵, його внесок у розвиток науки ще належно не оцінено. Очевидно, річ тут не лише в розпорошеності творів вченого та в недоступності для

* Бібліографію цього питання див.: Корпусова В. В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і час. - №10.- 2002.- С.24.

українського наукового загалу користування ними, насамперед, його історіософськими працями, виданими в Німеччині, хоча це має велике значення. На мою думку, несприйняття В. Петрова відбувається на методологічному рівні – філософсько-світоглядному. Концептуальний рівень В. Петрова – екзистенціаліста й наукового загалу різний, дослідження на вищому інтерпретаційному рівні здійснюються різними науковими мовами. В. Петров, інтегрований в європейську культуру й науку, мислив категоріями модерної філософії ХХ ст., яка пов'язана з модерною, квантовою фізикою, був одним із тих, хто створював цю філософію, тоді як більшість наукового загалу оперує категоріями філософії ХVІІІ й ХІХ ст., котра пов'язана з класичною фізикою. За В. Петровим, сучасне "історіознавство, яке відмовилось од концепції безперервності для того, щоб прийти до визнання перервності, яке переглядає свій погляд на причинність, яке різко виступає проти механістичних концепцій руху й взаємодії сил, проти еволюціонізму, проти досліду відношень в ім'я дослідження морфологічної структури речей і явищ, **оперує іншими категоріями** [Тут і далі виділення моє – В. К.], ніж ті, що ними користувалося історіознавство 19 століття"⁶. Розуміючи, що подальший плідний розвиток науки пов'язано з модерною філософією, яка тільки народжується: "ми **звикаємо** до історіософічного способу думати. Звикаємо мислити за змінами епох... ми **починаємо** мислити ... в аспекті епохи..."⁷, В. Петров вважав за необхідне вимагати від істориків, "щоб їх історіознавчі концепції відповідали поглядам не 18 або 19 ст., а поглядам нашого часу." Модерна історіософія Віктора Петрова (Домонтовича, Бера), яка на 20 років випереджала різночлеще схожу історіософію Мішеля Фуко, дала підставу І. Фізеру називати французького мислителя "українським Фуко", а українського - "французьким Петровим"⁸.

Щоб збагнути площину мислення В. Петрова, треба виходити з того, що його філософські, наукові та художні твори вирізняються нерозривною цілісністю, внутрішньою єдністю та особливістю авторської мови. Дві проблеми для нього були головні, напрямні. Одну: "Сучасний образ світу" він розглядав в історіософському аспекті як проблему модерної філософії ХХ ст. Методологічно підпорядковану їй проблему – "Історія українського народу" – вивчав у різних аспектах: фольклористичному, етнологічному, історичному, культурологічному,

археологічному, філософському, літературознавчому, лінгвістично-індоевропейському. При цьому принципово важливим є два моменти: перший – для В. Петрова, людини культури, одного з неокласиків, "існувала єдина світова культура"⁹. Другий – принцип історичності всіх наукових досліджень В. Петрова, який завжди підкреслював сам автор, пояснюється його екзистенціалістськими поглядами¹⁰.

При вирішенні найскладнішої складової частини історії українського народу – його походження, котрій він приділяв особливу увагу, В. Петров виділяв етногенетику як окрему наукову дисципліну¹¹ й визначив її завдання, джерела, методологію, методику досліджень, специфічну для кожного джерела. Відповідно своїй методології вчений створив нову етногенетичну концепцію, яку назвав **конкретно-історичною**¹², запровадивши новий дискурс методології стародавньої історії слов'ян у концепціях української історіографії¹³.

В. Петров – теоретик і практик, неухильно наполягав на тому, що дослідження треба починати й спиратися не на правдоподібність припущень, а на джерела та їх аналіз, на їх попередню розробку, котрій віддав багато сил. Етногонічні студії В. Петрова ґрунтуються на сучасній йому джерелознавчій базі. Закономірно, що її подальше зростання внесло деякі корективи до розробок В. Петрова на першому рівні досліджень, які йшли у правильному напрямку¹⁴. На вищому інтерпретаційному рівні досліджень, на якому філософська методологія надає світоглядну інтерпретацію результатів джерелознавчих студій, наукова мова В. Петрова, дискурс його методології, залишаються не тільки сучасними, а скоріше майбутніми, до них українська історіографія ніколи тільки наближується¹⁵ і це є найістотнішим.

Вперше свої погляди на походження українського народу В. Петров виклав 55 років тому; у 1947 р в Німеччині в Регенсбурзі він прочитав курс лекцій студентській громаді Українського Господарчого Технічного Інституту, підкреслюючи свої методологічні засади. Згодом він повторив їх в академічному виданні у Києві (Етногенезі слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика, 1972), в якому вже відверто не йдеться про методологію, вона застосовується у вирішенні проблеми, присутня в самому дискурсі етногенезу, залишаючись поза текстом¹⁶. Це пояснюється реаліями часу й простору. Якщо в Німеччині В. Петров досліджен-

ня проблем з етногенетики, культурології, літературознавства, мистецтвознавства розглядає на тлі основних засад своєї історіософії, то в умовах УРСР він застосовує особливий авторський прийом натяку, підштовхування думки читача, не розкриваючи своєї методології. В "Етногенезі..."(с.202-203) він виходить з того, що кожна провідна етногонічна концепція пов'язана з певною ідеологічною системою, має власне суспільно-історичне коріння. Зміна концепцій обумовлена зломом у суспільній ідеології, виникненням нових історіософських поглядів. Якщо створення нової міграційної теорії супроти старої автохтонної зумовлено зломом у суспільній ідеології 60-х рр. XIX ст.: "Позитивізм, сполучений з еволюціонізмом і релятивізмом, гаслу реставрації народного минулого в його прадавній непорушності протиставив принцип критичного ставлення до дійсності" (с.202), то вчений ніде не визначає, з якою новою ідеологією, з якою історіософією пов'язано виникнення його нової етногонічної конкретно-історичної теорії. Sapienti sat!

Зауважимо, що в "Етногенезі слов'ян" йдеться про походження саме українців, а не слов'ян як таких взагалі, тобто спільних предків росіян, українців, білорусів. На це вказує не стільки назва твору: "Походження українського народу", коли автор міг вільно називати речі своїми іменами, та його повторений зміст в "Етногенезі", скільки, і що найвагоміше, сам авторський дискурс етногенезу, його історіософська концепція. Вона – ключ до розуміння всіх його досліджень, його наукова мова і має декілька провідних засад, зокрема, дискретність історії як потоку буття, що складається з самодостатніх в собі епох; методологія їх зміни через функцію заперечення; зречення уяви постійного прогресу, поступу; заперечення творчої самодостатності часу в історії.*

В обох монографіях вчений походження українців вивчає за окремими епохами, починаючи з трипільської, яка, як найдавніша, першою фактографічно увійшла до україногенезу. Як практик - археолог В. Петров добре знав археологічні джерела цієї культури. В 1936р він відкрив поселення в Городську на Волині, яке набуло значення епоніма для відповідної городсько - волинської групи пам'яток (культури)¹⁷, особисто

* Бібліографію історіософічних праць В.Петрова див.: В.Корпусова. Бібліографічний покажчик праць В.Петрова з проблем літературознавства, фольклору та історіософії // Слово і час. - №10.- 2002.- С.96

брав участь впродовж 1937-1939 рр. в розкопках трипільських поселень Коломийщина I, II на Дніпрі. Розглядаючи внесок трипільської культури до україногенезу, В. Петров – теоретик, історіософ, виходить з того, що категорія етносу є позаепохальною, наддобовою¹⁸. "Буття народу переступає межі окремих епох. Змінюються епохи, народ лишається незмінним" (Походження...с.9), "Буття етносу звичайно ширше за межі хронологічної тривалості епохи", яка "має власний, тільки їй властивий комплекс категорій - суспільних, господарських, ідеологічних тощо"¹⁹. В житті етносу він розрізняє антропологічно-генетичну й культурно-історичну спадщину: "треба виразно відокремити лінію **культурно-історичних традицій і етнічних зв'язків**" (Походження...с.20, 23).

Трипільська культура за В. Хвойкою, В. Міллером, В. Щербаківським вважалась, а дехто й нині вважає, етнічно тотожною слов'янам Київської Русі, а відтак українцям, що набуло значення ортодоксальної історіографічної догми. В. Петров першим в історіографії в 1947 р це заперечував. Його висновок однозначний: **"за своїм антропологічним типом українці не є трипільці**, і тут не може бути поставлений знак рівності"(Походження... с.34). **"Трипільська культура не є ні слов'янською, ані протослов'янською..."**(Етногенез...с.122). За браком антропологічних даних В. Петров звертається до аналізу трипільських культових статуєток, які за антропологічними ознаками належать до т. зв. "передньоазійського", арменодного (баскоїдного) типу, порівнює трипільців з етнічним типом народів Східного Середземномор'я, зокрема, з хеттами (Походження..., с.21-22; Етногенез..., с.123), підкреслюючи, що наявний невеликий антропологічний матеріал вказує на той самий тип людності, що й статуєтки. Вчений припускає: "якщо ж все ж таки говорити про зв'язок сучасної української людності з трипільською, то в кожному разі тільки як про зв'язок генетичний, трансформацію, цілковите перетворення антропологічного типу. Іншими словами, такою мірою, якою взагалі можна говорити про **культурно-історичний зв'язок "неоліту"** з наявними етнографічними культурами Європи..."(Походження...с.109).

За Петровим, безпосередньою ознакою етносу є не річ, а слово, мова. Але від часів трипільської культури не залишилося жодної рештки мови тодішньої людності. За браком мовних даних він, як і інші вчені, використовує географічно-територіальні дані й припускає, що місцева

людність від Дунаю до Середнього Дніпра за доби трипілля за своїми етнічними і мовними ознаками була близько споріднена з людністю Малої Азії. "Україна не становила в цей архаїчний період якоїсь замкненої в собі, ізольованої од цілого культурного світу країни. Навпаки, вона входила в загальне коло тодішнього культурного світу, що в ньому панівне місце належало країнам Месопотамії й Єгиптові..." (Походження...с.19) "Трипільська культура типологічно споріднена з пам'ятками типу Кукутені Наддунав'я, Балкан, Егейського світу, Малої Азії. За хетто - трипільських часів ці території виявляють ознаки культурно-типологічної спорідненості. Північне і Південне Причорномор'я в цей період входять до складу одного ареалу" (Етногенез..., с.139, 204).

Цей чинник сприяв формуванню на наших теренах вже в трипільську епоху суми певних елементів матеріальної культури, які входять і досі як складова частина до змісту етнографічної культури українського народу (Походження... с. 23,24). У цьому для В. Петрова, як і для В. Хвойки та В. Щербаківського, немає сумніву. Але на відміну від останніх, В. Петров ці етнографічні ознаки розглядає в плані культурної спадщини, як культурно-історичні традиції, що виявляються не тільки в культурно-господарчих ознаках, але й народно-мистецьких. "Від трипільських часів і до наших часів протягом 5 тисяч років існує на Україні хліборобство, й хлібороб плакає в своєму господарстві волів і мережить ярмо. В тих самих кліматичних і ландшафтних умовах, на берегах тих самих річок і на просторах тих самих плато, на масній чорноземлі, шляхом між золотавими ланами пшениці простують воли. Сивий дим здіймається вгору з хат, обмазаних глиною й розписаних смугами кольорових барв. Як і за часів трипілля, так і досі жінка підмазує глиною долівку, розписує фарбами хату і піч. І при вході в хату висить зображення вічного дерева, в теперішній деформації: квітка в вазоні, мотив вишиванок, що сходять в своєму прототипі до трипілля, коли його позначали малюнком на прясельцях" (Походження... с.23-24).

Висвітлюючи методологічне підґрунтя вивчення явища цієї культурно-історичної спадщини, В. Петров підкреслює, що "п'ятитисячолітній зв'язок з трипіллям не був і не є зв'язком "китайського" типу, незмінністю сталого перебування; він здійснювався в змінах і через зміни, через катастрофи й кризи. Цей зв'язок підпорядковано законам зміни епох. Исто-

рія України перейшла через кілька епох. Тим-то поняття епохи як структурної цілості є однією з вирішальних, напрямних засад в наших сучасних історіософічних концепціях і студіях" (Походження... с.20). Тому, порівнюючи епохи, вчений вказує на трансформацію етнографічних ознак, на кшталт, "трипільці жили в більших житлах, але на окрему родину припадала житлова площа менша, ніж нею користується родина сучасного селянина". "Через зміни епох етнографічна культура українського народу не лишилася тотожною собі від часів трипілья: хліборобство з безтяглого стало орним; худоба змінила тип: віл трипільських часів, бос примігеніус, вимер; житло з багатокамерного стало однопокоевим, родина з великої стала вузькою. Збереглась, затримана від часів трипілья, народномистецька традиція розпису хат, але спосіб розпису змінив свій характер" (Походження... с.17,20).

Порівнюючи за естетичними засадами трипільське декоративне мистецтво з народним українським, В. Петров визначає різницю його загального характеру в різні епохи: "5 тисяч років тому, в III тисячолітті перед Різдом, трипільці малювали свої хати **естетично досконаліше** й далеко барвистіше. Ефектний різнокольоровий розпис золотавого відтінку з жовто-брунатних, червонуватих, рожево-чорних смуг справляє враження буйної й нестримної фантазії, тріумфи барв, що з них милувалася жінка, розмальовуючи хату, як це засвідчує моделька, знайдена в Володимирівці (на Уманщині). Узори розписів хат, зібрані на Уманщині за наших часів, вказують на високу досконалість смаку, але немає сумніву, що **розквіту ця ділянка народного мистецтва досягла вже за трипільських часів. Тепер мистецтво стало приватнішим, інтимнішим. За "трипілья" воно було далеко всеосяжнішим, більше декоративним, розрахованим на більші площі й даліші відстані. Воно було тоді більш театральним, більше сценічним, не осібно-родинним, а, так би мовити, загальнообов'язковим, всенародним**" (Походження... с.16). У цьому аспекті в українській історіографії декоративне мистецтво трипілья в історії народного мистецтва України більше не розглядалося²⁰.

Оцінка трипільського мистецтва стає більш зрозумілою в контексті історіософії В. Петрова. Згідно з нею, час не має творчої самодостатності, його кількісне, хронологічне нагромадження само собою й з се-

бе не породжує нову якість, а в часовій історії є моменти творчого піднесення, але є й перебої, мертві точки²¹. Шукаючи в історії не лише ознак епохи, але й незмінного, позаепохальних та міжепохальних категорій, автор вважає, що "існує етика або естетика в межах етапу даної епохи, етика й естетика епохи й етика та естетика надепохів."²² За В. Петровим, речі і явища існують як цілості в їх структурній тотожності. Модерне історіознавство вивчає "не відношення речей і явищ, а речі і явища як такі, в цілковитій певності, що структура окремого явища або окремої події й структура епохи тотожні."²³

Розглядаючи проблему несучасності сучасної людини, яка постала на Заході в повоєнні роки, зокрема, тезу "еволюційної антропології й революційної техніки", В. Петров (Домонтович) визначав, що з погляду етики, естетики, т. зв. формальної логіки "сучасна людина "антропологічно" перебуває десь на межі палеоліту й неоліту", що "зубр палеолітичної людини й заєць, мальований Дюрером, з погляду мистецького розвитку однозначні, а малярство наших днів формально є не лише активним поворотом до мистецтва палеоліту, але до певної міри навіть деградацією супроти нього. Нам дуже важко зректися уявлень поступу. Нам важко згодитись, що **в орнаментальному мистецтві Трипілья мистецтво України досягло свого найвищого рівня.**"²⁴ Думки В. Петрова стосовно розвитку орнаменту збігаються з поглядами деяких західноєвропейських вчених на цю проблему.²⁵

Якщо трипільське декоративно-ужиткове мистецтво в українській етнографії В. Петров розглядав із засад культурно-історичних традицій, то сучасну етнографічну культуру українського народу він ставить у прямий і безпосередній генетичний зв'язок з "антично-тубільною" черняхівською культурою перших століть н.е., людинність якої була винищена, але не вся. Хоча між черняхівською епохою й сучасністю пройшло кілька епох, культури яких різко відрізняються одна від одної, між епохами були "не лише виключення, але й включення. Був розрив, але й був стик" (Походження... с.38). Кераміка, як й інші речі матеріальної культури, мають культурологічну функцію, вивчення якої спрямовано на пізнання людини в цілому²⁶, тому спостереження за формами й орнаментом черняхівської кераміки та сучасного етнографічного селянського посуду Галичини - Волині надає В. Петрову під-

стави до висновків: " етнографічна культура українського народу має за своє джерело античну культуру; ... етнографічна культура українського народу існує від перших століть по Різдві", тобто, "етнографічна культура українського народу своїм корінням – історично – востає в культуру античної доби, матеріальну культуру "черняхівського" типу" (Походження...с.26,85-86). У 1947р В. Петров говорив про те, що "на полицях Етнографічного музею в Львові можна було побачити чорний посуд своєрідних форм, горщики, глеки, кухлі і т.д., прикрашені лискованим графічним зигзаговидним орнаментом. Такий самий посуд можна було купити на львівському базарі. Такий самий посуд можливо було знайти в кожній селянській хаті Галичини і Волині. Цей етнографічний селянський посуд Галичини-Волині достоту витворював кольор і орнамент кераміки, властивої Черняхову." "Селянська миска, однаково знана на Східній і Західній Україні, що так ефектно і пишно барвистою плямою вимальовується на миснику, за своїми формами є антична миска, що, через посередництво кераміки, поширеної в Наддніпров'ї в I-V ст., сходить до посуду, ужиткованого в античних грецьких колоніях" (Походження... с.85-86). Брак джерелознавчої бази не дозволив вченому в 1947 р. прослідкувати перехідні ланки між культурою античних часів та сучасною етнографічною культурою українського народу, проте одну з них В. Петров бачив у посуді XV ст., тотожньому черняхівській кераміці з розкопок Луцька. Тему зв'язків української народної кераміки зі стародавніми історичними епохами згодом досліджувала Т. А. Романець²⁷.

Отже, В. Петров (Домонтович) ще в 1947 р сформулював твердження: носії трипільської культури генетично не були предками українців; провідні риси трипільської культури, як культурно-історична спадщина, в дещо зміненому вигляді увійшли в етнографічну культуру українського народу; народний розпис як вид декоративно-ужиткового мистецтва України досяг свого найвищого рівня за часів трипілья.

¹ Лозко Г. Українське народознавство. – К.,1995. – С.10.

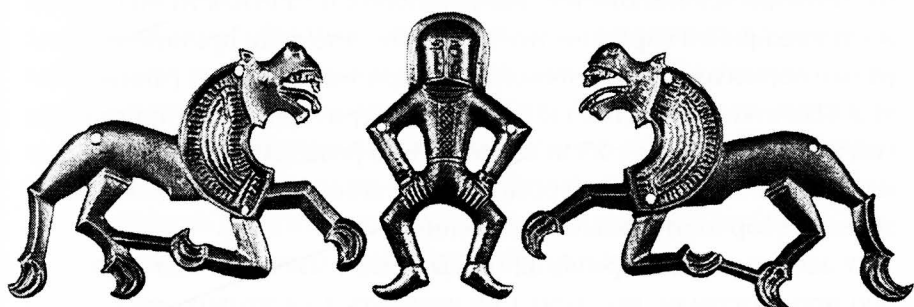
² Петров В. П. Етногенез слов'ян. – К., 1972, С.202-203.

³ Шерех Ю. Поза книжками і з книжок.- К.,1998. - С.115.

⁴ Там само. - С.117-118.

- ⁵ Павличко С. На зворотному боці автентичності. // Сучасність. - №5.-1993.- С.124.
- ⁶ Бер Віктор. Екскурси в мистецтво // Рідне слово. – Ч.12. - Мюнхен, 1946. - С.59.
- ⁷ В. Петров. Історіософічні етюди // МУР. – 36.ІІІ. – Мюнхен; Карльсфельд. – 1947. - С.8.
- ⁸ Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки. - НАУКМА.- Т.17.- Філологія. - К.1999. - С.42-44.
- ⁹ Шерех Ю. Поза книжками...С.120.
- ¹⁰ Корпусова В. В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення. // Слово і час. - №10.-2002.- С.19.
- ¹¹ Петров В. П. Давні слов'яни та їх походження. (До проблеми слов'янського етногенеза) // УДЖ.-1963.- №4 -С.36-37.
- ¹² Петров В. П. Давні слов'яни ... С.36; Петров В. П. Етногенез слов'ян... - С.118, примітка №1.
- ¹³ Кравченко Н. М. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два дискурса методологи // Слов'янські культури в європейській цивілізації. - К,2001. - С.165 -197.
- ¹⁴ Кравченко Н., Павленко Ю. Коментар до праці "Походження українського народу" // Петров Віктор . Походження українського народу. - К. 1992. ; Железняк І. М. Ономастичні пошуки В. П. Петрова // Мовознавство. - 1999.- №6.- С.16.
- ¹⁵ Кравченко Н. М. Древняя история славян...
- ¹⁶ Корпусова В. В. Петров (Домонтович): етногенетика - С.21-25.
- ¹⁷ Петров В. П. Поселення в Городську.(Розвідкові розкопки 1936р.) // Трипільська культура. - Т. 1.- К,1940. - С.339-382;
- ¹⁸ Петров В. Історіософічні етюди.// МУР. - 36. ІІІ...- С.9.
- ¹⁹ Петров В. Там само.
- ²⁰ Історія українського мистецтва в шести томах. -Т. І.- Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. - К., 1966. - Т. IV, кн.2.- Мистецтво другої половини ХІХ- ХХ століття. К- 1970; Історія культури давнього населення України"- Т. І.- К., 2001;
- ²¹ Бер В. Наш час, як він є. З приводу статті Нормана Казнса "Несучасність сучасної людини " The Saturday Review of Literature. New York, 1946 // Рідне слово. - Ч. 8.- Мюнхен; Фрайман, 1946.- С.33-34.
- ²² Петров В. Історіософічні етюди // Мур - 36.ІІІ...- С.9.
- ²³ Бер В. Екскурси в мистецтво...С.57.
- ²⁴ Бер В. Наш час... С.40.
- ²⁵ Lexicon der Kunst - Т.3 - Leipzig, 1975.- S. 648 .
- ²⁶ Леви-Строс К. Структурная антропология.-М.,1985.- С.317.
- ²⁷ Романець Т. А. Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки. - К.1996.

Вивчення музейних колекцій

Золоті аплікації з поховання скіфського воїна

Скіфська колекція Музею історичних коштовностей України містить речі, кожна з яких є штрихом до загальної картини історії художньої культури на Євразійських просторах. Джерельну базу її вивчення становлять археологічні знахідки - зразки художньої обробки металів. Серед них більшість складають золоті аплікації з рельєфними візерунками - прикраси костюма, зброї, посуду, кінського спорядження. Витвори відбивають техніко-технологічні та стилістичні особливості ювелірного виробництва, вірування, естетичні принципи та моральні норми племен Північного Причорномор'я за доби раннього заліза. Пам'ятки мистецтва, що походять з території Скіфії, привернули увагу спеціалістів ще у XVIII ст., коли було розкопано перший скіфський курган. Але й досі є нерозв'язані питання, що стосуються різних аспектів творчості давнього населення.

У запропонованій розвідці, ми вводимо у науковий обіг інформацію про матеріали, які хоча і не належать до яскравих мистецьких надбань, але становлять певний інтерес.

Отже, в 1964 р. експедиція Дніпропетровського історичного музею під керівництвом Л. П. Крилової дослідила поблизу с. Рахманівка, Криворізького району Дніпропетровської області курган епохи бронзи (за топографічним планом - к. № 4). В процесі роботи було виявлено могилу скіфського воїна, опущену в східну полу поховальної споруди у V ст. до н.е. Небіжчика поклали у ямі (розміри: 3,4 x 2,5 x 1,4 м), напевне, зі зброєю та іншими речами, як належало за обрядом. У давнину її пограбували, але на дні, мабуть, випадково залишилося декілька предметів, серед яких і золоті *.

Загальні відомості про захоронення подано в монографії видатних вчених В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна¹. В книзі дуже стисло сказано про рештки поховального начиння: 22 бронзові наконечники стріл, фрагменти залізного панцира, золоті платівки із зображенням голови орла - накладки на дерев'яний посуд.

Дві пластини з цього переліку - фігурна та прямокутна, на яких по-

дано образ птаха із закрученим дзьобом, зберігаються у колекції МІ-КУ. Вони розрізняються за розмірами, абрисом, технікою виконання, засобами виразності. Нашу увагу привернули деякими деталями в оформленні.

У наведеній публікації йдеться про шматок орнаментованої золотої стрічки. Мабуть, так названо пластину, що має форму прямокутника з видовженими верхньою та нижньою сторонами і відносно невеликою висотою: 50 x 16 мм (Рис.1). На поверхні зроблено три рельєфні відбитки з матриці, що містила зображення стилізованої голови хижого птаха. З усіх боків мініатюра облямована кружальцями, виконаними в техніці "пуансон". Для цього було застосовано інструмент з наконечником у вигляді трубки з маленьким діаметром. По периметру на краях пластини пробито отвори, крізь які її закріплювали, скоріш за все, на посудині. Дірочки також показують, що платівка є закінченим виробом, а не відірваним від цілого (золотої стрічки). Ймовірно, вона була частиною декоративного пояса, який складався з декількох аналогічних оббивок і оперізував корпус посудини.

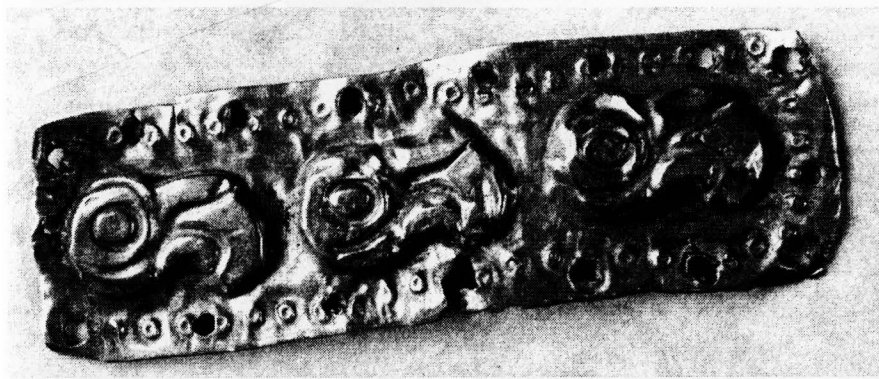

Рис. 1: Золота пластина із зображенням голови грифона

Голови птахів показано оберненими вправо, дві крайні - ідентичні, а середня - вирізняється, ймовірно, через спрацьованість штампу. Мотиви, схожі за манерою створення, бачимо на аплікаціях, що прикрашали посуд, знайдений, здебільшого, в курганах Середнього Подніпров'я. Цю подібність можна вловити за абрисом пташиних голів, а ін-

ші засоби виразності майстри застосовували індивідуально. Найбільше спільних рис між нашою пластиною та накладкою з к. № 401 поблизу с. Журовка (Черкаська обл.)². Образ відповідає принципам стилізації, що склалися у V ст. до н.е. Він лаконічний: підкреслено велике кругле око з опуклою зіницею, восковиця та хижо загнутий дзьоб - всі елементи врівноважують один одного, як при побудові орнаменту. Як зазначав А. І. Шкурко, це ознаки появи нових традицій у мистецтві Скіфії: цілісні органічні форми, які передавали тіло тварини, розпалися на окремі частини, трактовані "в духе орнаменталізма"³.

Ілюстрацією до наведених висновків є ще одна знахідка з поховання поблизу с. Рахманівка - платівка, вирізана з тоненької золотої фольги за контурами зображення стилізованої голови хижого птаха. За периметром пробито дірочки, крізь які оздобу прикріплювали до декорованого предмета (Рис.2). Розміри виробу: довжина - 90 мм, висота - 84 мм (від крайніх точок). Його поверхня є полем, на якому нанесено

Рис. 2: Фігурна золота пластина зі стилізованим зображенням голови птаха

візерунки з мініатюрних кружалець. Вони вимальовують кругле око, надзьобник та закручений у тугу спіраль дзьоб. Як сказано вище, цей образ часто вміщували на оббивках дерев'яного посуду. Вивчення декоративних фрагментів (зокрема, їх розміщення *in situ*) та решток деревини дозволило реконструювати напівсферичні чаші - важливий атрибут у культурі героїв, який мав значне поширення у скіфському суспільстві впродовж всієї його історії. За уявленнями скіфів наявність у воїна чаші засвідчувала його особливу сміливість та звитягу. У Геродота читаємо: "... Геракл носив із собою два луки і показав, як слід оперізуватися поясом і передав ... лук і пояс, які носив на тому боці, де було припасовано золоту чашу... І на згадку про ту чашу скіфи і до цього часу носять підвішену на поясі чашу" (Геродот, IV, 10).

Семантику посуду цього типу втілено в мотивах декору. "Голова хижого птаха" є другою за значенням (після оленя) темою, розробленою давніми майстрами для оформлення чаш. Більшість дослідників вважають цю істоту, тобто птаха, символом потойбічного ("нижнього" світу)⁴. У "Авесті" говориться про Варгана - пернатого хижака, який був одним із втілень бога перемоги Вератрагні⁵.

Повернімося до зображення на "рахманівській" накладці. Зокрема, увагу привертає око - круг (D - 10 мм), окреслений тоненьким пружком, оточений вже згаданими кружальцями (Рис. 3; 3а). В середині кола бачи-

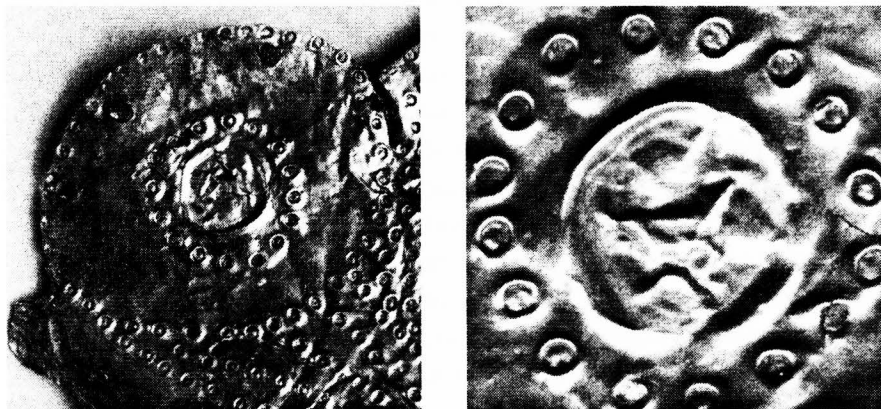

Рис. 3-3а: Фрагмент золотої пластини зі стилізованим зображенням голови птаха. Оформлення "ока"

мо рельєфні лінії, котрі складають якийсь візерунок, але "прочитати" його важко через нечіткий відбиток. Взагалі, це не унікальний випадок оформлення "зіниць". Так, на пластинах, знайдених у похованнях Середнього Подніпров'я (с. Яблунівка, к.2; с. Берестяги, к.4), око має вигляд багатопелюсткової розетки. На аплікаціях з к. № 1 поблизу с. Яблунівка його (тобто, око) підкреслено концентричними кільцями та крапкоподібними опуклими напівсферами⁶. Такі декоративні доповнення вносили, ймовірно, з метою підсилення магічного впливу образу.

Отже, з огляду, насамперед, на те, що чаші були сакральними предметами, а також на схожі прийоми їх оздоблення, ми переконані в особливому значенні позначок всередині кола на аплікації з с. Рахманівка. Але наші спроби їх розшифрувати поки що не увінчалися успіхом. Не допомогли сканування та збільшення зображення при друкуванні знімків Але в процесі роботи у нас з'явилося декілька припущень щодо візерунка. Одне з них: в коло вписано композицію, що є відбитком з монети. Пошуки аналогій привели до нумізматичних пам'яток, що походять з Ольвії. Дослідник скіфської культури Ю. С. Гребенніков висловив припущення про те, що сюжет на пластині відповідає аверсу так званих "емінаків": монет, на яких представлено лучника та напис: Емінак⁷. Зіставлення рельєфу на пластині з цими монетами за розмірами свідчить про їх відповідність. Деякі лінії візерунка нагадують вигин лука, але його обриси не збігаються із зображенням на монеті, крім того відсутні будь-які натяки на антропоморфний образ.

Як матрицю для виготовлення відбитку могли також використати інші монети. На нашу думку, найбільш вірогідні сюжети: 1) букраній, 2) орел, котрий хапає дельфіна, 3) окремі букви грецького алфавіту. Щодо останнього: на речах, котрі належали скіфським воїнам, робили написи. Наприклад, на виробах останньої третини IV ст. до н.е. - золотих обклашках піхов мечів з курганів Куль-Оба, Велика Білозерка - бачимо, як вважають скіфологи, імена боспорських майстрів⁸. Але, мабуть, у більш ранній період ставили окремі літери або певні позначки, зрозумілі власнику речі, тобто тамгу. Як відомо, такі знаки поширилися на території Північного Причорномор'я за сарматських часів. Хоча вони могли існувати і в скіфському суспільстві як емблема хазяїна предмета, виділеного у такий спосіб.

Все це спонукає до подальших досліджень. Адже перед нами не просто візерунок, декоративний елемент, а знак, зміст якого важливо зрозуміти з метою поглиблення наших знань про різні сторони буття Скіфії.

* Вироби передано до колекції МІКУ від Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького за наказом Мін. Культури № 168 від 20.V. 1967 р.; акт від 24.VII. 67 р.

¹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII - IV вв. до н.э. - К., 1983. - С.102.

На жаль, авторам не довелося ознайомитися зі звітом Л. П.Крилової - співробітника ДІМ, яка провадила археологічні розкопки курганів поблизу с. Рахманівка у 1964р. Можливо, у переліку речей з поховання, котрий наведено В. А. Іллінською та А. І. Тереножкіним є неточність.

² Правобережье Среднего Приднепровья в V - III вв. до н.э. - М., 1967 - Табл. 16,6 - [САИ, Д 1 - 4]

³ Шкурко А. И. О локальных различиях в искусстве Лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. - М., 1976 - С. 94

⁴ Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. - М., 1985, с.112-113

⁵ Кузнецова Т. М. "Ποτ πριου" скифского логоса Геродота // Петербургский археологический вестник. - 1993 - №4 - С.80

⁶ Петренко В.Г. Вказ. праця

⁷ Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. - К., 1989, с. 16, табл. II, 11

⁸ Ильинская В. А., Тереножкин А. И., указ соч., с.212

Умовна колористична тепло-холодність у скіфській торовтиці (срібна з позолотою чаша із кургану Гайманова Могила)

Скіфська торовтика в основному монохромна. Відповідно, майстри широко розвивали сюжетний бік творів, пластичні можливості металів. Але серед відомих пам'яток є кілька виробів, виконаних з використанням двох основних дорогоцінних металів - срібла та золота.

У 1969 році українськими археологами було здійснено розкопки кургану Гайманова Могила, що знаходиться поблизу села Балки Запорізької області¹. В розграбованій гробниці Борису Мозолевському в долівці недалеко від входу пощастило натрапити на криївку, яку проминули грабіжники, подібну до мелітопольської.²

Він писав: "Криївку сів розчищати Олексій Іванович (Тереножкін - О. Т.). У ямці спочатку з'явилися золоті платівки від двох дерев'яних посудин, під ними лежали два ритони, обкладені сріблом і золотом, ще нижче виднілося кілька срібних посудин ... На дні схованки раптом завітала срібна із позолотою чаша із зображенням скіфів!" Далі Мозолевський згадував як "дві доби О. І. Тереножкін найтоншим пензликом на кілька волосинок розчищав чашу, намагаючись не ушкодити жодної рисочки. Адже окисли завдали їй величезної шкоди, і один неточний рух міг перетворити її на купку пилу. Нарешті всіх запобіжних заходів було вжито. Олексій Іванович обережно підняв чашу з дна схованки і по драбині виніс із могили"³.

Б. Мозолевський залишив її опис. За його словами: "Навіть не очищена від окислів чаша вражала витонченістю і оригінальністю композиції. Уперше з часів Солохи перед нами були зображення скіфів, виконані рукою геніального майстра! Зображення із зовсім новим сюжетом, з новими, неповторними образами! Тут було чого хвилюватися.

З одного боку на чаші художник розмістив фігури двох скіфських воєначальників, що проводять між собою переговори, простягнувши один до одного руки. На жаль, тут чаша зазнала найбільшого пошко-

дження і роздивитися деталі сцени важко. На поясах обох скіфів прикріплено горити. Один з персонажів, порівняно молодий, тримає в опущеній правиці келих (Рис.1).

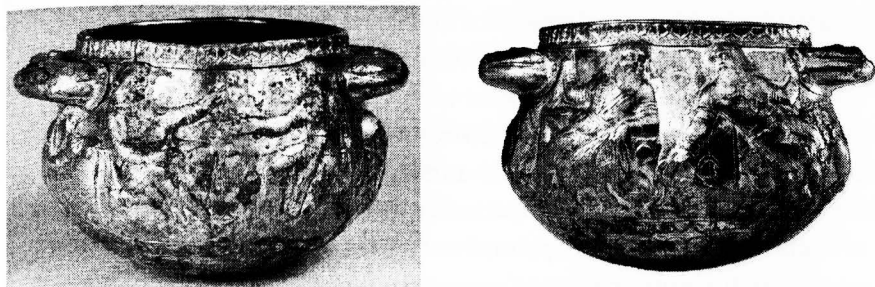

Рис. 1-2: Образи скіфів на чаші із кургану Гайманова Могила

До співрозмовників звернуті дві самотні фігури простих скіфів. Той, що справа стоїть навколішки і, приклавши правицю до лоба, лівою рукою тримає на землі мішок, з якого виглядає гуска ...

Ліворуч зображено безбородого юнака. Він також стоїть навколішки, спираючись ліктем на досить високий товстий виріб, що нагадує бурдюк, і, здається, смоче із нього вино.

На зворотному боці вміщено фігури двох літніх воїнів з пишними бородами, підкрученими вусами і довгим, аж до плечей, волоссям, рівно підрізаним на лобі. Біля лівого з них - два горити з великими китицями. У правиці – нагай, яким скіф упирається в коліно. Другий воїн спирається на булаву, котру тримає в лівій руці. Під пахвою правої у нього щит, рука міцно стискає руків'я меча у коштовних піхвах, що кінцем лежить на землі (Рис.2).

Обидві фігури розвернуто обличчями у фас, через що можна роздивитися їхні найдрібніші риси. Воїни у гострополих жупанах та заправлених в м'які сап'янці вузьких штанах. І штани, і жупани помережані візерунками, відлоги оздоблено, імовірно, хутром. На обличчях воїнів вираз самовдоволення і незалежності, в погляді кожного з них світиться мудрість степових вождів ...

...Задум художника прочитати однозначно, на жаль, неможливо. Імовірно, тут представлено якийсь повний символічного змісту міфологічний або епічний сюжет ..."⁴

Знахідки були датовані IV століттям до нової ери.

Дворучна чаша невеликого розміру (висота 92 мм) зроблена зі срібла. Сюжет викарбовано у високому рельєфі, на головні деталі, в основному це постаті людей, нанесено позолоту. Становить інтерес дослідження художніх особливостей видатної пам'ятки скіфської культури. Зокрема, творчий бік поєднання срібла з золотом.

Срібло - один з кращих практичних матеріалів для виробів, призначених для питних рідин, а вірогідно, це була столова, бенкетна посудина. Воно дешевше за золото, однак також не окислюється, має красивий "місячний" колір і є прекрасним художнім матеріалом.

Чаша має вигляд дуже зручної посудини, домірною міцним чоловічим рукам. Її зручно тримати знизу й з боків під денце складеними долонями - так, як набирають в руки воду, щоб напиться, і притримувати великими пальцями за ручки. Подібні хвацькі обриси характерні для скіфських дерев'яних чаш, келихів.

Хоча дорогоцінна посудина точно не повторює обриси жодного з типів давньогрецького посуду, який практично всіякий використовувався і в Північному Причорномор'ї, все ж риси схожості з ним простежуються. Зокрема з деякими посудинами саме з числа північнопричорноморських знахідок. Серед відкритого посуду чаша досить схожа з дворучним чорнофігурним плоскодонним кіліком кінця VI століття до нової ери, знайденим в Ольвії⁵. Це обумовлене однаковістю призначення. Однак в криватурі чаші з кургану Гайманова Могила є й щось близьке древньому дорогоцінному золотому посуду (чаша з Крижовліна, ймовірно балканського походження). Прочитуються риси схожості виробів з металів. Помітна й художня паралель з іншою, крупнішою скіфською посудиною IV ст. до н.е. – срібною чашею зі сценою полювання на левів з кургану Солоха.

Складається враження, що певні види посудин – бронзові казани, дерев'яні чаші з золотими накладками, золоті посудини з маленькою дірочкою посередині денця та ін. – мають радше місцеві форми, вироблені за умов життя в євразійських степах й наділені складною символікою кочових чи напівкочових етносів.

Творчі напрацювання в царині високих мистецтв були привнесені майстрами-еллінами й у інші види діяльності. Загальна давньо-

грецька архітектонічність та художні принципи монументальної скульптури і живопису лежать в основі багатьох творів еліно-скіфської торевтики.

Перш за все у виробках торевтики майстри дотримувалися принципів побудови й художньої виразності скульптурного рельєфу. На плоскому фоні викарбовували опуклі фігури людей та інші елементи які хотіли виділити.

Цікаво, що в деяких творах прочитуються й риси живопису.

У теорії живопису обґрунтовано загальні закономірності сприйняття оточуючого світу очима людини. Зокрема, в силу природних умов на нашій планеті, предмети на передньому плані мають більш теплі відтінки, а тіні й далечинь - холодні. Тепло-холодність обов'язково накладається на власні кольори предметів та значно посилюється при яскравому сонячному освітленні.

Контрасти та взаємовпливи (рефлекси, багаті кольорові переходи) теплою і холодною доведені до найбільш сильного звучання у живописі імпресіоністів.

У еліно-скіфській торевтиці, окрім пластичних, простежуються деякі основні живописні прийоми виділення планів на площині, що їх підсилюють.

Спершу привертає увагу створення ілюзорної тепло-холодності в межах можливостей двох умовних кольорів - золота та срібла. Фігури, взяті локально, теплими, великими масами виділяються на срібному - прохолодному - фоні й виразно виходять на передній план. Власне, на фігурах позолочений весь одяг і взуття, волосся, а також зброя й захисне військове спорядження. Всі позолочені деталі фігур зливаються в цілісні теплі золоті плями. Елементи захисного військового спорядження (щити, бойові пояси, горити) та символи влади, зброя інде зливаються з одягом, а інде виведені силуетом на срібному фоні.

Продумано градацію кольорових плям за розміром. Найбільша кількість срібного фону. Значно менша маса всіх позолочених частин, що є більш активними. Ще виразніші невеликі, але подані в золотому оточенні й виділені довершеною реалістичною проробкою обличчя і

руки. Особливо акцентовані виведені силуетом на срібному фоні маленькі позолочені деталі - парадна зброя (символи влади).

Приємом роботи на контрастах проявляється в пластичному і кольоровому рішеннях. Пласким залишений срібний фон, а фігури людей і деякі предмети викарбувані рельєфно та позолочені. Вигідно в художньому плані залишено срібними невеликі відкриті ділянки тіла - обличчя і руки й, в свою чергу, вони зроблені ще більш об'ємними у порівнянні з оточенням, а також вони вміщені між більшими за розмірами позолоченими ділянками. Це також є поєднанням скульптурного і живописного принципів роботи на стиках форм. Виділені контрастом кольору до золотого волосся, борід, одягу, срібні обличчя та інде срібні руки виведені на позолочений одяг, військове спорядження. Обличчя в облямівці золотого волосся та поруч з золотими жупанами не тільки добре виділяються за рахунок контрастів, а і таким чином умовно передані як складні за кольором.

Високомайстерно виконано деталі. Найгрунтовніше, як і належить, викарбовано голови і руки. Обличчя обох знатних скіфів показано у тричвертному повороті. Як правило, в такому русі вдається повніше відобразити риси, що характеризують людину, найбільш точно вимальовується образ, досягається живість, просторовість зображення. Тонко викарбовано риси облич: носи, очі з повіками під надбрівними дугами, лоби, вилиці, губи. Виразно показано погляди. Дрібно пророблені під позолотою пасма волосся, вусів і борід. У скіфа зі щитом борода трохи довша. Можливо, він старший за співрозмовника. Дуже значна схожість зображених, близький вік, їх приязне ставлення, передані художником, дозволяють припустити, що це може бути зображення братів. У чітких продуманих рухах показано руки. Тонко пророблені складки, фактура хутра й візерунки одягу, оздоблення горитів у яких видно стріли, деталі щита, меч, булава. Окрім облич і рук, деталізовано всі поверхні під позолотою, що посилює гру світлотіні.

Про винятково високий рівень художньої грамотності свідчить наявність трьох основних, зокрема для академічного живопису, етапів ведення роботи: виділення, побудова й зіставлення великих мас, проробка деталей, узагальнення. Фігури розміщено симетрично, в одній

площині. Вони однакові за розміром та кольором позолоти. Але, якщо лінійно в композиції, рухи знатних скіфів та елементи стафажу значно розроблені – один з воїнів спирається на випрямлену правицю, у його співрозмовника відповідна лівиця зігнута і т. д. – то в рельєфі (висота рельєфу, деталі, приміром, зігнуту руку за ритмом продовжує опору під ліктем) постаті більше об'єднані, а позолота вже перетворює їх на досить схематично чіткі, майже, симетричні золоті плями. Узагальнення кольором завершує монументальність композиції, посилює враження рівноваженості, усталеності, величі.

Застосуванням позолоти досягнуто й умовність передачі матеріальності, загального враження від одягу знатних скіфів. Зазвичай вони мали розкішний вигляд: на одяг з дорогої, яскраво пофарбованої тканини нашивали багато золотих платівок, надівали різноманітні прикраси. При собі мали оздоблену золотом зброю, предмети захисного військового обладунку, спорядження для носіння зброї (горити й піхви мечів з золотими накладками та ін.). Весь набір справляє загальне враження багатства, яскравості, барвистості, строкатості.

Позолота нанесена й на орнамент на вінчику чаші та зверху на ручках. Цікаво, що в думці майстрів давнини поєднати срібло та золото проглядається й враження від вигляду яскраво освітлених металевих предметів. Так, освітлені сонцем поверхні полірованої срібної (білястої) посудини бачаться теплими, тіні - прохолодними. Позолота виразно посилює ці відношення.

Чаша з кургану Гайманова Могила та подібні до неї дорогоцінні посудини мали особливо ефектний вигляд вдень на сонці та ввечері - у відблисках вогнища.

У давньогрецьких й елліно-скіфських творах, що тяжіють до площини (скульптурний рельєф, в тому числі й гліптика, торевтика, вазопис, живопис) створювали чітко двопланове зображення: фігури і предмети та фон за ними.

У локальному кольоровому вирішенні навіть творів торевтики простежується зв'язок з монументальними розписами егейського світу, живописом V-IV ст. до н. е., вазописом. Не зважаючи на значний розрив середземноморських культурних традицій, живопис Стародавньої

Греції, ймовірно, увібрав і набутки егейського мистецтва. Зокрема, монументального живопису Криту та Мікен. Художниками дорійського середовища здебільшого були перейняті чи відновлені основи технології та техніки, композиції, прагнення до реалістичного відображення дійсності, певна декоративність, локальність кольору.

Піднесення живопису починається з V ст. до н. е. Хоча тогочасні твори втрачено майже повністю, судячи з висловлювань древніх авторів, живопис цього періоду носив переважно монументальний характер, виступав у нерозривному зв'язку з архітектурою і був стилістично близький скульптурі. Задачі живопису значною мірою зводилися до відтворення пластичного об'єму людського тіла. Специфічно живописні засоби – світлотінь, колорит - з'являються тільки в кінці V ст. до н.е. Однак, досягнення монументального живопису в межах героїзованого пластичного стилю були досить значними. Саме в V ст. до н. е. з'являється реалістичне розуміння сюжетної ситуації. Як і майстри-скульптури, майстри монументального живопису прагнули передати не тільки зовнішність, а і внутрішній стан своїх героїв.

Видатним майстром другої чверті - середини V ст. до н. е. був Полігнот, уродженець острова Тасос, удостоєний за свої роботи афінського громадянства. Як і живописці попереднього часу, Полігнот писав обмеженою палітрою – переважно чотирима фарбами: чорною, білою, жовтою і червоною.⁶

Як видно, колористично живопис немов виростав з вазопису, теракотової пластики, що, вірогідно, певною мірою обумовлене кольором матеріалів (глин) - основних мінеральних фарбників давнини.

Про художнє виконання чаші з кургану Гайманова Могила Борис Мозолевський писав: "... Усе вбрання і зброя гайманових скіфів вкриті позолотою, що чудово гармує з білястим тлом. Як би в подальшому не був інтерпретований сюжет композиції, першочергове її значення - в етнографічній достовірності зображення, високому тембрі художнього звучання".⁷

Елліно-скіфський спадок є своєрідним пластом давньогрецького образотворчого мистецтва доби класики - еллінізму. З розвитком його провідної філософії – оспівування краси, досконалості, мужності,

внутрішнього піднесення, саме у скіфській торевтиці відбулося значне посилення реалістичних тенденцій, збагачення засобів художньої виразності.

¹ Київський музей історичних коштовностей /Упоряди. О. Д. Ганіна - К.: Мистецтво, 1974 - С.9

² Мозолевський Б. М. Скіфський степ. - К., 1983, с.127

³ Там же, с.128-129

⁴ Там же, с. 129-132

⁵ Київський музей історичних коштовностей, с.35

⁶ Колпинский Ю. Д. Искусство эгейского мира и Древней Греции. - М., 1970, с. 68-69

⁷ Мозолевський Б. М., с.133

Бляхи-"півники" скіфської вузди

Поступово втрачаючи реалістичні риси, звіриний стиль набув у IV ст. до н.е. вигляду до межі стилізованих витворів, в яких часто важко впізнати вихідний прообраз. Чинником таких кардинальних змін, звичайно, вважався вплив грецького мистецтва, що призвело до "занепаду" місцевої традиції. Це є давнім питанням, до якого періодично повертаються науковці. Сам же перехід від реалістичної стилізації до абстракції, без залежності від того, чим він був викликаний, треба виважено оцінювати, не вважаючи лише за крок назад, бо з точки зору сучасного мистецтвознавства він має самостійне, хай не завжди позитивне, естетичне значення як інший напрямок художнього творення. Якщо порівняти розвиток скіфського мистецтва з модернізмом XX ст., то можна було б провести певні паралелі, зокрема, близький кубізму (взірцем якому прислужилося також традиційне мистецтво - африканська скульптура) геометризм зображення, трактування тіла тварини окремими площинами. Такий прийом сучасного мистецтва, як показ предмета одночасно з різних боків присутній у звіриному стилі в геральдичних композиціях, побудованих за схемою "голова анфас - два тіла в профіль", чи навпаки, "дві голови у профіль - тіло анфас". Сам принцип запозичено з Передньої Азії, на що звертав увагу Г. А. Федоров-Давыдов¹. Формалістичні експерименти, суб'єктивізм, деформація реальності, намагання звести зображуваний об'єкт до мінімуму привели до появи "скорочених" зображень, що в IV ст. до н.е. вже інколи цілком відповідають естетичній концепції абстракціонізму.

Але, окрім того, що "декаданс" у мистецтві зіставляється з відповідними деструктивними процесами у суспільстві, про кризові явища можуть свідчити такі моменти, як деяке загальне зменшення кількості виробів у звіриному стилі, збіднення і уніфікація репертуару та неохайність у виконанні. За це говорить і наступне зведення нанівець виробництва стильних речей в Малих Скіфіях Добруджі та Криму, а також Подніпров'ї, певно на фоні занепаду старої ідеології.

Кінська вузда традиційно оздоблювалась у звіриному стилі і нижче розглядається одна з її деталей - бронзові литі бляхи, звані в літературі "нащічниками", хоча окрім прикраси нащічного ремня, вони могли

використовуватись і на потиличному ремені (в парі) чи взагалі для утримання будь-яких ремінних перехресть. У випадку, коли збереглися залишки шкіряних ременів (с. Волковці, 1897 р., к. 1, вузда 2), (Рис. 1.10) бляха (з дефектом - нижня частина відсутня) фіксує перехід від потиличного ремня до нащічного, налобного та підборідного². Спостереженням над їх місцезнаходженням при польових дослідженнях багато уваги приділяв Б. М. Мозолевський (1979, с.182-184), припускаючи можливість розташування блях на підборідному ремені і наголосивши, що це питання остаточно не розв'язане.

У відомій в степових та лісостепових похованнях IV ст. серії зображень з досить абстрактними кучериками, зазвичай окантованими "рубчиком" нараховується близько п'ятидесяти примірників, які походять з Північного Причорномор'я та Лісостепу. Вони виконані головним чином у вигляді бронзових блях кінської вузди, за виключенням двох золотих платівок окуття ритона з Товстої могили (центральна гробниця), але при їх виготовленні, певно, були використані за матрицю нащічників³. Так і за розмірами зображення на пластинах за рахунок карбування трохи більші від типових вуздечних прикрас, а подібна техніка плакування золотою фольгою бронзових нащічників, чи зроблених на дерев'яній основі відома, наприклад, з матеріалів Солохи⁴.

В літературі такі бляхи описувались як рослинний орнамент, задні лапи хижака, "гіппокампи", чи називались "півниками". Про одну з них (Рис. 2.1), наприклад, говорить, що "намагання природного розуміння геометричних форм дуже наочно виражено на бляшці з кургану 9 біля с. Дурівка, де місцевий майстер перетворив абстрактного "півника" на цілком реальний, хоча і орнаментально трактований мотив кінської голівки"⁵.

А. Р. Канторович пов'язав походження цих блях з формами оленячих рогів у вигляді "пучка-напівпальметки", в той же час не виключаючи і впливу мотиву "лап хижака" в їх утворенні⁶. На користь його спостереження можна навести деякі факти, що, як здається, повинні б уточнити генезу тих блях, традиційно речених "півниками".

Так, скіфського оленя, запропонованого в якості художнього прототипу цих антиреалістичних витворів, доцільно вважати олене-птахом, оскільки роги його трактовані у вигляді голів і хвоста пташиного хижака. Цей синкретичний образ, один з найпопулярніших у Скіфії, був розтиражований у величезній кількості, приклади чого наводить і А. Р. Канторович⁷, тому, до речі, несправедливо зводити його назву до

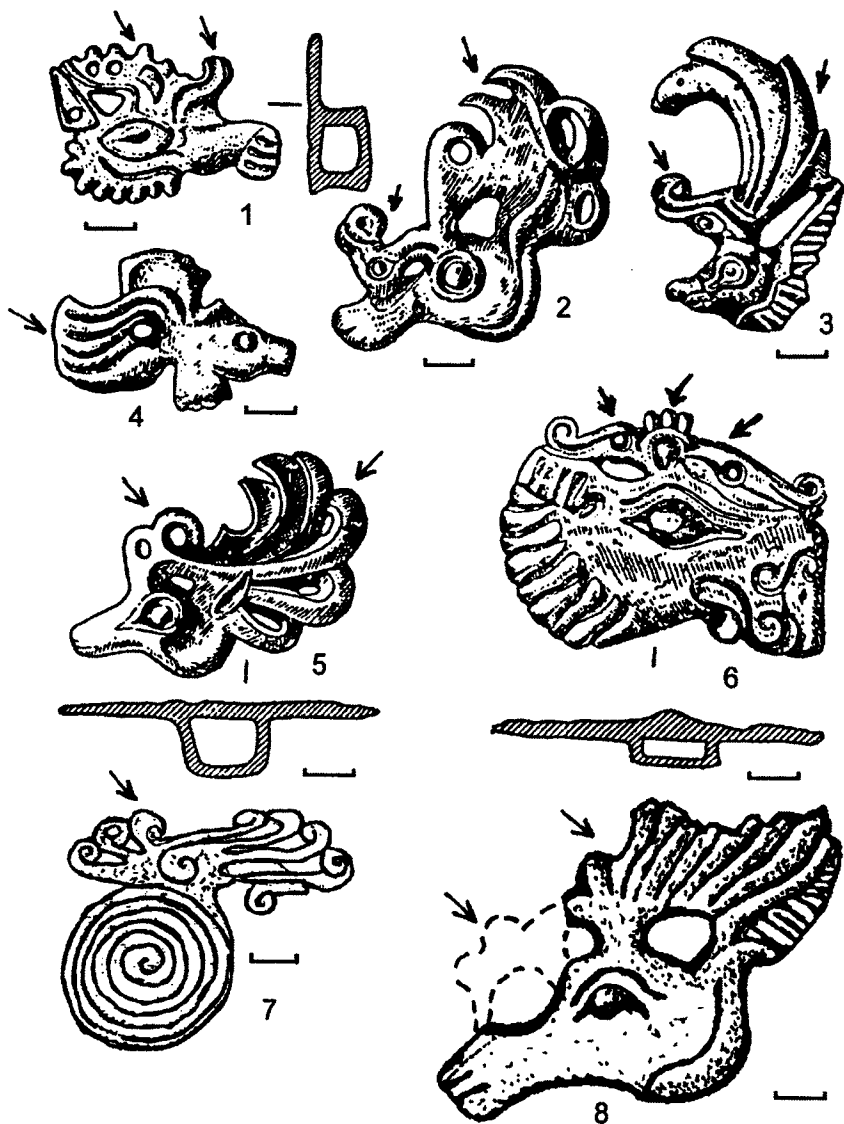

Рис. 1: Прообрази блях-"півників": 1 - с. Кошовате;
 2, 5 - с. Берестняги; 3 - Звенигородський повіт;
 4 - с. Велика Яблунівка, могильник Д, к. 188; 6 - с. Турья,
 к. 459; 7 - Трансільванія; 8 - Малі Семибратні кургани

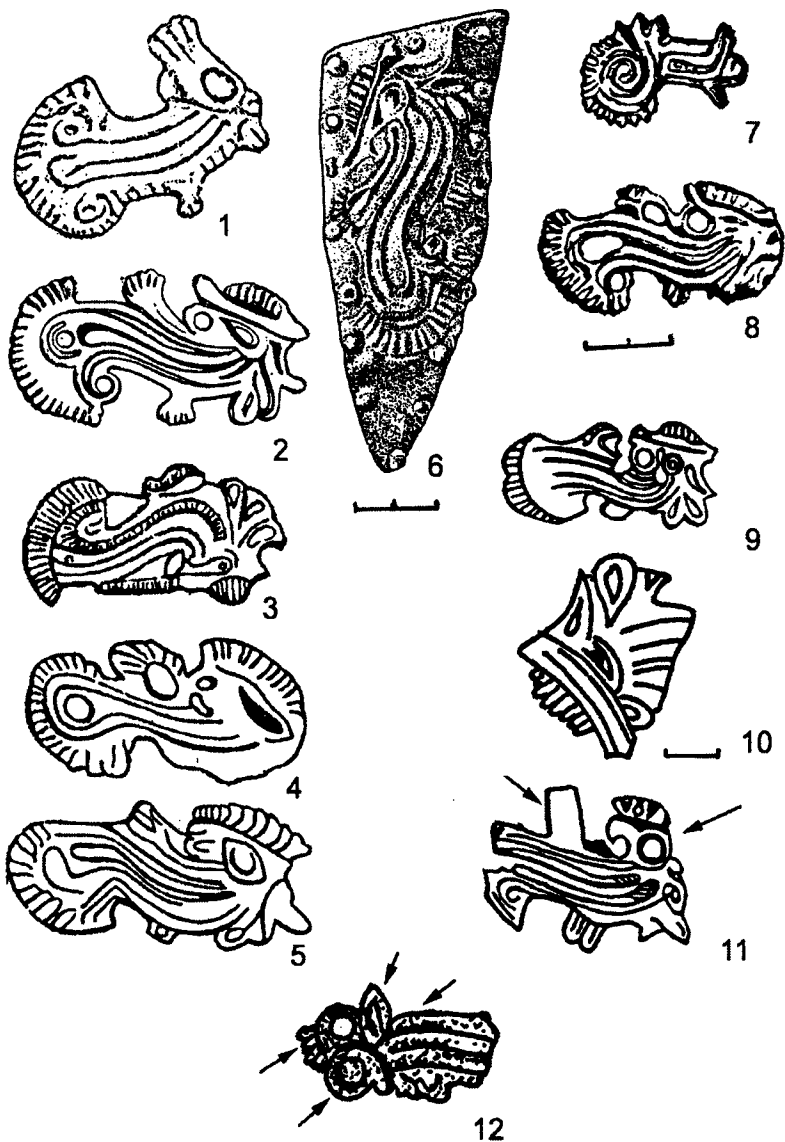

Рис. 2. Бляхи - "півники": 1 - с. Дурівка, к. 9; 2 - 2-й Мордвинівський курган; 3 - Гайманова Могила; 4 - Бабина Могила; 5 - Нікопольське курганне поле, гр.2, к. 8; 6 - Товста Могила (центральна гробниця); 7, 8 - Чортомлик; 9 - Галущино, к. 4; 10 - с. Волковці (1897 р.), к. 1, вузда 2; 11 - Краснодарський музей; 12 - аул Уляп, к. 8; 13 - Краснокутський курган

окремих знахідок Завадської могили та кургану біля Ак-Мечеті. Здається, що взагалі точніше було б говорити не про схему зображення рогів, а саме про ідею відтворення птахо-оленя. Олень в чистому, так би мовити, вигляді в скіфському мистецтві V ст. до н.е. зустрічається досить рідко, майже на усіх численних зображеннях він обтяжений пташиними рисами. І якщо віднести скіфського оленя до поліморфних істот, то відсоток фантастичних тварин у репертуарі середньоскіфського часу буде дещо вищий за вирахувані 8%⁸.

Поява фантастичних тварин в скіфському мистецтві пов'язується з впливом передньоазійської традиції, і якщо взяти до уваги, що зооморфні метаморфози характерні вже для найранніших взірців звіриного стилю, то генеза цієї виразної риси впирається в питання про походження скіфського мистецтва.

Треба, однак, відзначити, що виникнення образу оленя-орла здається закономірним і витоки уявлень, які спонукали до його утворення, повинні сягати глибинних міфологічних пластів ідеології євразійського населення. Можливо, що притаманна орлові солярна символіка - архетипічна міфологема, широко розповсюджена⁹, перетнулася в результаті схрещення семантичних рядів з солярною символікою оленя, яка також є типовою. Психологізм же такого "нелогічного" поєднання різнопланових синонімічних образів спостерігається ще в гімнах Рігведи¹⁰. І може не дарма дослідникам впала в око "птаходзьобість" карасукських оленів?

Залишаючи осторонь ретроспективу виникнення образу оленя-птаха, треба наголосити його розповсюдженість в степових і лісостепових пам'ятках V ст. до н. е. Серед цього масиву безпосередніми прототипами "півників" були відомі бляхи кінської вузди з головою оленя або лося, де роги традиційно трактувались як пташині елементи (дзюбата голова, пазури, хвіст) (Рис. 1).

Названі бляхи знайдені на великій території від Українського лісостепу до Криму і від Передкавказзя і Поволжя та Південного Приуралля до Добруджі. Вони використовувались як прикраси кінської збруї, а більші за розміром - військового спорядження. Хронологія їх обмежується загалом V ст. до н. е., хоча існування найраніших зразків не виключено, мабуть вже в кінці VI ст. до н. е., а ті, що походять з Уляпських курганів, датуються дослідниками IV ст. до н. е.¹¹.

На прикладі цих блях можна простежити, як олень-птах шляхом притаманної скіфському мистецтву тенденції "скоротити" зображен-

ня перетворився на своєрідну "аббревіатуру" з голови лося (оленя), прикрашеної орлиними головами чи пазурами і хвостом, що доповнюється інколи ще копитом. Таке скорочення знаходить повну відповідність в індоарійській письмовій традиції, що відзначала Е. Е. Кузьміна¹². Неповне, скорочене вираження, стиль натяків і навіювань, неоднозначність асоціацій, "згорнуті" епітети, що одним словом передають зміст цілого міфу, гра ключовими словами, розбитими на окремі склади і звуки дуже близькі методам звіриного стилю¹³. В Рігведі можна знайти й іншу стилістичну паралель - тенденція до скороченої манери вираження поєднується з протилежним прагненням до надлишковості. Це досягається численними повторами на різних рівнях, що, як вважається, викликано ідеєю циклічності сакрального часу¹⁴. Циклічність і переобтяженість повтореннями окремих додаткових деталей можна спостерігати і в зображеннях звіриного стилю, прикладом чого, зокрема, є численні орлині голови в серії наведених блях (підкреслені при нагоді іншими пташиними елементами, наприклад, оленяча борода з пір'я на вершині з Чмиревої Могили).

Зображення хвостового опірення хижого птаха широко використовувалось при трактовці оленячих та лосячих рогів і це не дозволяє погодитись із зауваженнями, що існують в літературі, про хвіст, як елемент, який не відноситься до маркуючих ознак і не набув популярності в скіфському мистецтві. На користь такого твердження наводяться і дані індоєвропейської писемної традиції, де опис хвоста начебто відсутній¹⁵. Але якщо навіть не брати до уваги весь масив зображень скіфського оленя, де роги зображались у вигляді віялоподібного хвоста, його реалістичні зображення досить численні. Хвіст після орлиної голови є чи не найпоширенішою маркуючою ознакою птаха, залишаючи позаду пазури і крило. Такого поширення він набув завдяки уподобанню скіфських митців трактувати роги оленя віялоподібним або пальметоподібним хвостом. Але хвіст зустрічається й окремо, або в поєднанні з іншими зображеннями. Умовність у відтворенні призвела до невпізнання і дослідники часто описували його як "пальметоподібну гілку" чи "пальметки трикутної форми з віялоподібно відходячими рельєфними полосами", тощо. Більше того, можна дійти висновку, що грецька пальметка, перетворившись з рослинного візерунку в зооморфний в скіфському звіриному стилі майже завжди є не чим іншим, як відтворенням пташиного хвоста, що видно з її розташування в іконографічних схемах.

Пальметка, що набула знакового характеру, як здається, є творчим запозиченням скіфських митців з декору імпортованих речей, пристосованим для своїх потреб, а не свідченням еkleктики "греко-скіфського звірино-го стилю". Тим паче, її поширення не може бути аргументом на користь виробництва скіфських бронз в майстернях північно-причорноморських грецьких колоній, як це традиційно вважалося¹⁶. Зараз виваженою і добре аргументованою здається точка зору на домінування лісостепових територій в їх розповсюдженні¹⁷.

Що стосується семантики пташиного хвоста, то судячи з савроматських блях з його зображеннями, солярна символіка є чітко вираженою. І якщо реконструювати вербальні відповідності в гіпотетичному скіфському епосі, то опис хвоста мають супроводжувати епітети щось на зразок – "променистий".

Треба зазначити, що деформація мистецтва проходила з одного боку шляхом поступової втрати якості в результаті тиражування, а з другого - в результаті все більшої стилізації. Цікавим перехідним зразком в ланцюгу перетворень у важкозрозумілі сьогодні зображення є дуже формалізована високоякісна бляха з 8 кургану біля аулу Уляп (розкопки 1981-83 рр.). На ній виділяється голова птаха з дзьобом-кільцем, пальметоподібний хвіст, вухо оленя і пір'яподібні роги (Рис. 2.12).

Таким чином, вплив скіфського оленя на походження "півників", відкритий А. Р. Канторовичем, здається вірогідним. У крайньому разі, така риса як хвилястість, безсумнівно, запозичена у птахо-оленів. Можна згадати, що Б. М. Мозолевський відмічав зв'язок трактовки рогів оленя типу окуття чаші № 4 з 1 Завадської Могили з дещо іншими нащічниками - деякими "птаходзьобими"¹⁸.

Та оскільки в цих бляхах переважає саме пташиний елемент, то необхідно згодитись, що з іншого боку їх правильно визначала і В. А. Льїнська, вказуючи на орнітоморфність, бо ці трансформації скіфського орла інакше як "півниками" важко назвати, і мабуть, доречно залишити за ними цю умовну, але сталу в літературі назву.

Хоча на підтвердження трактовки середньодонської бляхи з с. Дурівка (Рис. 2.1) як зображення голови коня з гривовою¹⁹ можна навести реалістично виконані фракійські бляхи схожого абрису з с. Бедняєво²⁰, треба вирішити, які з них первинні. Лише складний розгляд потрійного "скіфського переосмислення фракійського" прикубанської бляхи з Краснодарського музею (Рис. 2.11), що "зовсім втратила образну схо-

жість як з степовими скіфськими, так і, тим паче, з фракійськими прототипами"²¹ видається штучним. Краснодарська бляха більш "логічно рання" по відношенню до власне "півників", а не їх деформований варіант. Вона досить близька до прототипних блях V ст. до н.е. з головою орла і загнутим до неї виділеним хвостом, який в даному випадку виродинився в прямокутне відгалуження однієї з "лапок". Не таким беззаперечним видається і твердження про десемантизацію цього зображення в розумінні скіфів-користувачів.

Так, А. Р. Канторович допускає великий вплив блях "дві лапи хижої тварини" на виробництво блях-"півників", але здається, що абстраговані олені і "лапи" якийсь час існували паралельно. Тут треба взяти до уваги дві тенденції, притаманні скіфському мистецтву. Одна - схильність до усіляких метаморфоз, різноманітних фантастичних перетворень, що зрештою і привела до появи змішаних зображень "лап" та "півників-оленив", приклади чого знайшов А. Р. Канторович²². Друга ж - наголошувана ще Шефольдом знаковість скіфського мистецтва, що могла бути однією з причин занепаду і виродження скіфського мистецтва, в якому намітився перехід до піктографічної умовності, а зображувальна сторона перестала бути актуальною. Відмова при цьому від естетичної довершеності ранніх зразків звіриного стилю не повинна дивувати, бо власне естетика була підпорядкована ідеологічній доречності²³. Скіфського користувача влаштовувала неохайно виконана чи до межі стилізована річ, бо в ній він впізнавав знайомий сенс. До змішування "лап" та орлино-оленичих "півників" привела, скоріше, практика тотальних метаморфоз, яка торкнулася і цих двох серій блях, обумовивши появу гібридних форм.

Однак, вищесказане відноситься більше до постанови питання, ніж до кінцевого його вирішення, оскільки необхідна кореляція зіставлення фракійських та скіфських степових і лісостепових старожитностей.

¹ Федоров-Давыдов Г. А. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов евразийских степей и золотоордынских городов. - М., 1976, с. 31

² Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. - К., 1968, с. 113

³ Аналогічна пластина окуптя з зображенням "лапи хижої тварини" (інші типові нащічники) походить з кургану Баби (1897р.).

⁴ Манцевич А. П. Курган Солоха. - Л., 1987, кат. 91, 92.

⁵ Шкурко А. И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. - М., 1976, с. 100

- ⁶ Канторович А. Р. "Петушки" - один из образов звериного стиля степной Скифии // Граковские чтения на кафедре МГУ. 1989-1990 гг. - М., 1992, с. 33, 35
- ⁷ там же, с. 34
- ⁸ Кокорина Ю. Г. О некоторых закономерностях развития декора скифского вооружения // Граковские чтения на кафедре МГУ. 1989-1990 гг. - М., 1992, с. 45
- ⁹ Иванов В. В., Топоров В. Н. // МНМ. - Орел, 1982; Кокорина Ю. Г. Хищная птица в декоре скифского вооружения (к реконструкции семантики образа) // Вестник Моск. ун-та. Серия 8. История. - 1994. - № 1. - С. 84, 88
- ¹⁰ Елизаренкова Т. Я. Ригведа - великое начало // Ригведа. Мандалы I-IV. - М., 1989, с.512-513, 517-519, 527-528
- ¹¹ Шедевры древнего искусства Кубани. Каталог выставки. - М., 1987, кат.№ 13, 16
- ¹² Кузьмина Е. Е. Скифское искусство, как отражение мировоззрения одной из групп индоиранцев // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. - М., 1976, с. 56
- ¹³ Елизаренкова, указ. соч., 1989, с.512, 513, 519
- ¹⁴ Там же, с. 528
- ¹⁵ Кокорина Ю. Г. Аналогии в построении образа хищной птицы в скифском изобразительном искусстве и древних письменных памятниках // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тез.конф. памяти Б. Н. Гракова. - Запорожье, 1994
- ¹⁶ Ильинская, указ. соч., с. 125
- ¹⁷ Ольговский С. Я. Бронзолитетное ремесло в Северном Причерноморье и Поднепровье // Киммерийцы и скифы. Тез. конф. памяти А. И. Тереножкина. - Часть 2. - Кировоград, 1987. - С. 34-36
- ¹⁸ Мозолевський Б. М. Товста Могила. - К., 1979, с. 188
- ¹⁹ Шкурко, указ. соч., с. 100
- ²⁰ Мелюкова А. И. К вопросу о взаимосвязях скифского и фракийского искусства // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. - М., 1976, рис. 4, 5, 6
- ²¹ Канторович, указ. соч., с. 36
- ²² Канторович А. Р. Классификация и типология элементов зооморфных превращений в зверином стиле Степной Скифии // Структурно-семиотические исследования в археологии. - Т. 1. - Донецк, 2002, с. 110
- ²² Калинина И. В. Образ и семантика // АСГЭ. К 100-летию М. И. Артамонова. - 1999. - №34. - С. 216

Вроцлавське срібло із зібрання МІКУ

Збірка польського срібла в нашому музеї достатньо значна, представлена відомими ювелірними центрами. Це Гданськ, міста Сілезії - Стшелін, Олава, Глогув на чолі з Вроцлавом, Варшава. Проте виявилось, що найбільше експонатів походить з Вроцлава - 63 витвори. Це різночасові (датуються XVI- початком XIX ст.) і різноманітного призначення вироби світського і духовного характеру. Серед світських витворів найбільшу групу складають чарки - 16 екземплярів, далі ідуть стакани - 14; ложки - 5; свічники - 4; блюда - 4; стопи - 2; в одному екземплярі - кухоль, кубок, чашка; підставка для супниці. Не менш значною і різноманітною за призначенням часткою є і предмети культу. Тут ми маємо 7 потирів, 4 лампади, 1 монстранц, 1 оклад Євангелія та один предмет єврейського культового срібла - бсамім. Виконані вони відомими у свій час майстрами. На предметах виявлені клейма 29 відомих вроцлавських сріблярів.

Ювелірне мистецтво Вроцлава вивчав Ервін Хайнц, монографія якого "Вроцлавське золотарство", надрукована 1906 р.¹ є актуальною до цього часу.

Адже наведені в його творі клейма майстрів дали нам змогу атрибутувати більшість експонатів з нашого зібрання. Вроцлаву як значному ювелірному осередку присвячено чимало сторінок в дослідженні Яна Самека "Польське золотарство"² У монографії Міхала Градовського "Клейма на сріблі. Клейма міські та державні, вживані на теренах Польщі в сучасних її кордонах"³, сама назва якої говорить про зміст досліджень автора, також достатня увага приділена Вроцлаву. Останнім часом ювелірне мистецтво Сілезії і, звичайно, Вроцлава, як її головного осередку, ґрунтовно вивчає дослідник з Єленьої Гури (Jelenia Gora) пан Войтек Менцель⁴. В його ще не опублікованій праці "Клейміння вроцлавського срібла 1539-1939. Актуальний стан досліджень." суттєво доповнені дані щодо міських клейм та клейм пробірних мастрів, що допомогло нам уточнити датування багатьох предметів.

Майже всі наші експонати походять із старих музейних колекцій (передані нам з ДІМУ). Ймовірно протягом декількох століть вони нео-

дноразово міняли своїх власників, імена, яких, на жаль нам поки що невідомі.

З них лише 9 предметів демонструються в розділі "Художнє срібло Європи XVI-XX ст.", інші знаходяться в фондах Музею.

Вроцлав (відомий в літературі також як Бреслау), у складі області Сілезія, відібраної у Речі Посполитої, належав монархії Габсбургів, а з 1742 знаходився під владою Пруссії. В 1945 р. ввійшов до складу сучасної Польщі. Проте тяжіння до Польщі, до витоків польської культури завжди відчувалося у творчості його майстрів.

Вроцлав був самим значним осередком ювелірного виробництва Сілезії і зберігав це почесне місце аж до XX ст. Є документальні свідчення, що в кінці XVI ст. у місті мешкало 50 ювелірів. Міське клеймо, ухвалене статутом, з'являється офіційно на срібних виробках, починаючи з 8 лютого 1539 року. Була це літера літери "W" (від "Wratiuslavia), вписана в коло, також в овал, а з 1653 року - в щиток у вигляді серця з крапкою. Одночасно таке клеймо підтверджувало 14-лотову пробу срібла.⁵ Такий стан тривав понад 100 років, адже постанова від 1677 р. надалі вимагала вживання тієї ж проби, підтвердженої тим же клеймом. Але на практиці вживалося срібло більш низької проби - 13-лотове та 12-лотове, на якому від 1678 року стали ставити інше клеймо - голова св. Іоанна (Яна) на таці (символ, взятий з герба міста)⁶. З 1709 до 1887 р. міське клеймо супроводжувалось буквеними знаками цехових пробірів.⁷ Крім того, на виробках ставили свої клейма майстри - за звичай це ініціали, вписані в щитки різноманітної конфігурації. Голова святого Іоанна зникла з вроцлавського срібла аж 1 січня 1888 р., коли була запроваджена "800" проба срібла, а для всієї держави - уніфікована система позначення цієї проби - корона та напівмісцяць⁸.

В збірці Музею є вроцлавські витвори доби Ренесансу. Найбільш ранньою пам'яткою серед них є кухоль, датований 1556-1574 р., виготовлений майстром Йоргом Шлефуссом, відомим у 1556-1574 рр. (Інв. № ДМ-7820). Він вирізняється характерною для ренесансу витягнутою пропорцією та стрункою формою. Корпус декорований карбованими голівками з крильцями, в'язками плодів в рольверк-картушах. На ручці - чоловіча герма, від"єм кришки у вигляді сирени з роздвоєним хвостом. До речі, сама форма високої циліндричної посудини на низькій

основі, обов'язково з ручкою та кришкою є теж породженням німецького Ренесансу. Цікаво, що куллі з Німеччини поширились по всій Європі. Про їх популярність свідчить і той факт, що їх виготовляли не тільки зі срібла, але й з інших матеріалів - глини, кам'яної маси, рогу носорога, слонової кістки, бурштину.

Трохи пізніше (1575-1611) майстром Гансом Хокке виготовлений типовий для свого часу кубок, котрий завдяки "додаткам" до стояна та до нижньої частини піддону використовувався (правда, невідомо з якого часу) як потир (інв. № ДМ-1539) (Рис. 1). Має циліндричну форму. Вінчик з паском гравірованого рольверку, котрий утворює картуші овальної форми, в яких розташовані пейзажі з будівлями. Далі на поверхні кубка - теж картуші з крилатими голівками, в'язками плодів та головами фантастичних істот, що дуже нагадують голови грифонів. Невисокий за рельєфом узор виконаний на проробленому пуансоном фоні. Вазоподібний стоян теж з карбованим візерунком прикрашений характерними для такого ґатунку виробів так званими гротескними дужками.

Рис.1: Кубок. 1556-1574
рр. Ганс Хокке

Обидва предмети декоровані рольверком (з німецької *rollen* - котити), типовим для доби Ренесансу візерунком. В його основі - розкатані, розгорнуті смужки чи ремінці. Вони скручуються, завиваються у спіралі, утворюють волоти та рамки - картуші, в які часто включені звірині маски, крилаті головки, в'язки плодів. Експонати є типовими для свого часу і за формою і за характером орнаменталії. Подібні можна зустріти в збірках музеїв Росії, Польщі та Німеччини.

Найбільш численною групою серед вроцлавського срібла є вироби доби бароко, представлені творчістю таких видатних майстрів як представники сім'ї Ментцелів, Ганс Хартіг, Готфрід Хайнтце, Готфрід Іме, Тобіас Шир, Томас Бейл, Крістіан Пітчман, Крістіан Вінклер та інші.

Рідкісним за формою серед експонатів нашої колекції є подвійний стакан (Інв. № ДМ-1742) (Рис. 2), що складається з двох однакових ча-

Рис.2: Стакан подвійний.
1644-1654. Ганс Хартіг

стин, які вінцями вставляються одна в одну, при цьому одна може виконувати роль кришки. Такого типу комплекти з двох та більше предметів були поширені на території Німеччини. Стакан виготовлений в 1644-1654 рр. майстром Гансом Хартігом (відомий в 1640-1654 рр.). Поверхня його декорована густим гравірованим рослинним візерунком з вигнутих стебел з листям та квітами.

В колекції Вроцлавського срібла є твори двох ювелірів Ментцелів (обидва Крістіани) - Старшого та Молодшого, які є представниками сім'ї золотарів, чотири покоління кої були відомі у Вроцлаві з середини XVII до середини XVIII ст. Першому належать типові для свого часу 3 срібні ложки (ДМ-4650, 4652, 4655) з шестигранними ручками, чашечками, зовні декорованими орнаментальними смужками, заповненими стилізованим гравірованим рослинним візерунком. Вони датуються 1692 р.

Другому - потир, виконаний десь між 1700 та 1703 рр. (інв. № ДМ-1541). На позолоченій чаші - срібний кожух з карбованим листям аканта, що плавно вигинається. Піддон східчастий, шестилопатевий. Цікаво, що кожну лопать "верхньої" сходинки майстер прикрасив срібними накладними карбованими пластинами з квітами і плодами, які ефектно виділяються на тлі позолоченої поверхні. Карбованим бароковим не позолоченим візерунком декорована і "нижня" сходинка" піддону. Коли і яким чином предмет потрапив до рук Костянтина Мокієвського, Київського полковника, сподвижника І. Мазепи невідомо. Він вклав його до храму Різдва Богородиці на Дальніх печерах, про що свідчить відповідний напис, вирізаний на звороті краю піддону: "СЕЙ СОСУД НАДАЛ РАБЪ БОЖИЙ КОНСТАНТИН МОКІЕВСКИЙ ПОЛКОВНИК КІЕВСКИЙ ДО ХРАМУ РОЖДЕСТВА ПРИ-

СВЯТОЙ БОГОРОДИЦЫ НА ПЕЩЕРУ ПРИПОДОБНОГО ФЕОДОСИЯ РОКУ 1703 СЕНТЯБРЯ".

Творчість Готтфріда Хайнтце, відомого в 1633-1707 рр. представлена двома потирами. (інв. № ДМ-650 та ДМ-1592) (Рис. 3). Обидва є зразками доби зрілого бароко. В орнаментатії кожного ми бачимо акантове листя, в'язки плодів, квітки на довгих стеблах, такий характерний для бароко прийом як часткова позолота візерунку, а також проробка деталей пуансонами різного виду. Судячи з великого списку робіт, що знаходились в різних зібраннях на початку ХХ ст. майстер виготовив досить велику кількість речей.

Творчість Тобіаса Шира, який працював в 1702-1733 рр. представлена перш за все комплектом з 12 стаканів з типовим для того часу прийомом орнаментатії: вся поверхня вкрита густими крапками, виконаними пуансоном (Інв. № ДМ-1091-1103). Завдяки такому прийому поверхня предмету ставала матовою і через те його зручніше можна було тримати пальцями, тобто вдало поєднувалось естетичне з функціональним. Зазвичай такі стакани вкладались стопкою один в другий й увінчувалися кришкою, прикрашеною бутоном. Але в нашому випадку кришка відсутня (можливо, не збереглася).

Але, здається, навіть один предмет - оклад євангелія (Інв. № ДМ-4370) (Рис. 4), виготовлений Широм десь близько 1712 р. зміг би дати досить повну уяву про високу майстерність золотаря. Він обтягну-

Рис.3: Потир. 1685-1707 р.
Готтфрід Хайнтце

Рис.4: Оклад Євангелія.
1712 р. Тобіас Шир

тий оксамитом коричневого кольору. Верхня дошка декорована срібною ажурною пластиною - рамкою з хвилястим (тим, що звернений всередину) краєм. Всередині рамки фігурна пластина - середник з карбованим бароковим візерунком з листя аканта та в'язок плодів. В центрі середника - овальний виріз з вінком з листя лавра, в який вправлена дробниця з карбованим Розп'яттям з предстоячими. Примітно, що фігурка Христа на ньому окремо відлита і прикріплена до хреста. По кутам дошки - теж в вирізах в рамці, де листок аканта чергується з соковитою грушею, - дробниці з карбованими образами Євангелістів з їх символами. Вгорі над середником - "Трійця" - окремо приєднана карбована пластина. Ще чотири невеличкі дробниці з карбованими сценами на євангельські сюжети вправлені в позолочені пластини-картуші. Внизу в бароковому картуші - напис: "Евангелие Справил Пан Артемонъ Холявка церкви Николе Набережного". На нижній дошці - теж подібної форми пластина з карбованим візерунком з акантового листя, що в'ється, в вирізах якої в кутах розміщені жуки, декоровані багатопелюствовою розеткою. Середником є накладка - медальйон з карбованим зображенням Святого Миколая в оточенні лаврового вінка, а також листя і плодів. Навколо нього прикріплені шість голівок херувимів. Корінець і застібка теж прикрашені пластинами з карбованими візерунком. Виріб відзначається високою майстерністю виконання, де кожна деталь, поєднана з іншими, створює дивовижно гармонійну композицію. Рука вправного майстра відчувається в досконалому карбованому рельєфі, у вдалому поєднанні срібної та позолоченої поверхні. Думається, що виріб був виконаний на замовлення і саме для вкладу до церкви Миколи Набережного, що на Подолі, про що свідчить наявність зображення святого Миколая на спідній дошці. Примітно, що ця оправа згадується М. З. Петренко в монографії "Українське золотарство XVI-XVIII ст." як аналогія роботі відомого українського золотаря І. Білецького, що також зберігається в Музеї⁹. Майстерно виконана і лампада (Інв. № ДМ-5551) (Рис.5), датована 1721-1722 рр. Вона складається з декількох окремо виготовлених деталей. За тогочасними правилами на кожній з них поставлені клейма. На ажурному корпусі виділяються три овальні картуші з гладенькою поверхнею, від яких відходить урізноміч прорізний карбова-

ний візерунок зі стрічок, що закручуються, згинаються, перехрещуються з листям аканта. Окремо виконана і приєднана до нього "шийка" теж ажурна. На ній вирізано стилізований рослинно-геометричний візерунок. Пасок карбованого ажурного узору

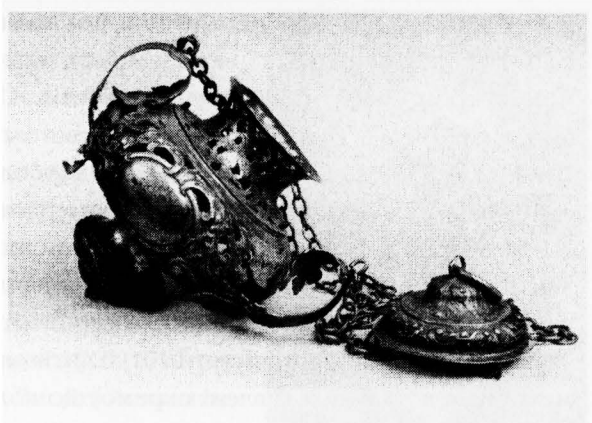

Рис.5: Лампада. 1721-1722. Тобіас Шир

з перехрещених стрічок та квіток прикрашає і денце лампади. Майстерно зроблені і ручки - карбовані пишні листки аканта. До них припаяні петлі для підвішування ланцюгів. Коптильник круглий, східчастий, декорований обідком з вигнутих стрічок та маленьких квіток. Вгорі на виступі - карбоване листя аканта, петля з кільцем. Ланцюги складаються з овальних ланок.

Ефектний вигляд мають два великих овальних блюда. Одне з них (Інв. № 4596) (Рис. 6) виконане в 1690-1691 рр. майстром Крістіаном Вінклером (відомий в 1690-1706 рр.)¹⁰. На іншому (інв. № ДМ-4595) (виготовлене у 1684-1691 р.) нема клейма майстра¹¹. Обидва по досить широкому борту декоровані стеблом аканта з листям та квітами, що плавно вигинається. На денці обох - майстерно зроблена високорельєфна багатофігурна композиція на тему античної міфології. Імовірно, на блюді (інв. № ДМ-4595) -

Рис.6: Блюдо. 1690-1691. Крістіан Вінклер

сюжет можна розшифрувати наступним чином: Одисей знаходить Ахілла на о. Скірос.

Майстром Томасом Бейлом (відомий в 1719-1758 рр.) зробленідесь між 1719 та 1721 рр. дві типові для свого часу лампади. Одна з них (інв. № ДМ-5550) декорована складним карбованим прорізним стрічковим узором, в який вплетені окремі завитки з листя. На іншій (інв. № ДМ-5539) чаша розділена повздовжніми смугами на шість сегментів з ідентичним прорізним карбованим візерунком з квіткою та стрічками, що закручуються, переплітаються, завершуючись завитками. До вінчика обох лампад кріпилися пустотілі литі голівки херувимів з крилами (обидві деталі виготовлені окремо) До кожної голівки вгорі припаяна петля для підвішування ланцюгів.

Оригінальністю відзначається потир майстра Крістіана Пітчмана (інв. № ДМ-1629) (Рис.7), виготовлений в 1728-1737 рр.¹² На чаші - сорочка з карбованими фігурками путті та картушами зі зброями катувань Христа. "Яблуко" стояна розділене на два паски з пелюстками, всередині яких карбований у невисокому рельєфі стрічковий з квітами візерунок, між якими - рельєфний ромб ("алмазна грань"). Піддон шестилопатевий, східчастий з ажурним цоколем, кожна лопать також декорована карбованими зображеннями.

Рис.7: Потир. 1728-1737.
Крістіан Пітчман

Трапляються предмети, на яких окремі деталі, як виявляється завдяки клеймам, розташованим на них, виготовлені різними майстрами. Прикладом може слугувати потир (інв. № ДМ-435), чаша якого виконана пізніше (1744-1745 рр.) майстром Арнольдом Мюллером, а піддон - раніше (1712-1721) майстром Готфрідом Іме. Чим це пояснюється, вяснити проблематично, хоча скоріш за все якимось чином втрачена попередня чаша була замінена іншою. Срібна сорочка позолоченої чаші декорована прорізним карбованим бароковим візерунком. Шестилопатевий східчастий піддон - косо розташованими ова-

ми, шістьма карбованими накладними дробницями з візерунком дрібного листям (один різновид) та голівками херувимів (другий). Вони чергуються між собою. Дробниці обрамлені довгими гілками з листями, що з'єднуються в одному місці.

Предметів доби рококо в нашій колекції значно менше. Серед них вирізняється лише монстранц майстра Йоганна Окруша, виготовлений десь між 1761-1771 рр. (інв. № ДМ-87) (Рис. 8)¹³. Висота його сягає 600 мм. На досить масивному східчастому піддоні, прикрашеному вишуканим карбованим візерунком, з вазоподібним стояном - позолочена деталь, так звана "гложія" з різної довжини променями, на тлі якої виділяється срібна накладка, що рясніє численним орнаментальними мотивами: тут і решітка (так званий трельяж - улюблений мотив рококо), і колосся, і виноградна лоза, і в'язки соковитих плодів, і кошик з квітами та плодами, поєднані в один гармонійний, пишний візерунок, окремі елементи якого, звичайно, несуть в собі символіку Євхаристії. *Монстранц* - католицький літургійний предмет, призначений для демонстрації облатки і носіння її під час процесій. Облатку розміщували у спеціальній ємності різної конфігурації (так званий *reservaculum*), що знаходилась посередині "гложії" і закривалась склом. На представленому монстранці скло відсутнє.

Зовсім скромно представлена доба класицизму. Є лише один предмет - свіч-

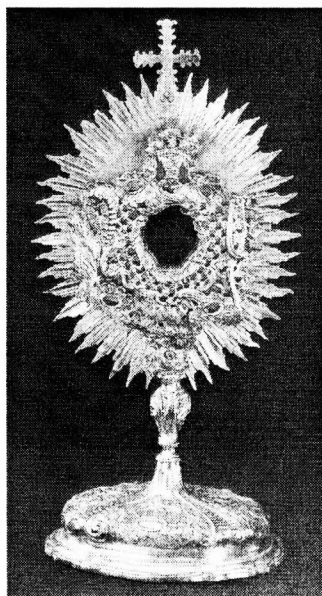

Рис.8: Монстранц. 1761-1771. Йоганн Окруш

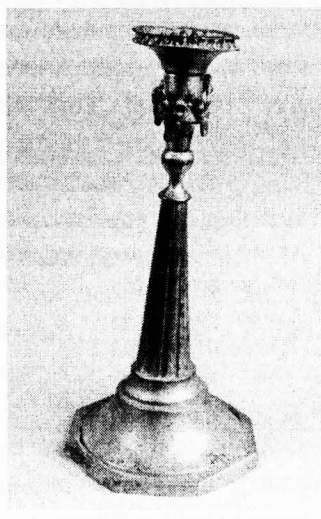

Рис.9: Свічник. 1804 р. Фердинанд Христіан Кребс

ник (Інв. № ДМ-1985) (Рис. 9), виготовлений у 1804 р. майстром Фердинандом Крістіаном Кребсом. Він має восьмикутний піддон, стоян у вигляді колони з канелюрами, що звужується догори та з'єднується з вазо-подібною свічною трубкою, прикрашеною литими гірляндами з невідрозрізними розами, які приєднані до основи з допомогою штирів. Наявність отворів на трубці (два пустих, а в двох - штирі) свідчить про те, що вона була прикрашена ще якоюсь деталлю (деталлями?), які не збереглися. Профітка кругла з ажурним бортом з зигзагами.

Продемонстрована численним та різноманітними витворами збірка срібла зі Вроцлава - значного ювелірного центра Польщі - надає досить повну уяву про розвиток золотарства у цьому місті протягом декількох століть. Може не всі періоди представлені рівноцінно, але наявність в зібранні такої кількості робіт, виконаних відомими майстрами, ставить нашу колекцію в один ряд з найбільш значними у Європі.

¹ Hintze E. Die Breslauer Goldschmiede. - Breslau, 1906.

² Jan Samek Polskie zlotnictwo. . Zakład Narodowy imienia Ossolinskich. Wydawnictwo 1988.

³ Gradowski M. Znaki na srebrze. Znaki mejskie i państwowe używane na terenie Polski w obecnych jej granicach. - Warszawa, 1993.

⁴ Wojtek Mencil. Znakowanie sreber wrocławskich 1539-1939. Aktualny stan badań.

⁵ Gradowski M. Вказана праця, с.162.

⁶ Wojtek Mencil. Вказана праця, с.2.

⁷ Wojtek Mencil Б с.3.

⁸ Gradowski M. Вказана праця, с.163.

⁹ М. З. Петренко "Українське золотарство XVI-XVIII ст.". - К., 1970. - С.117.

¹⁰ Музей історичних коштовностей України. К., 2004. - Кат. № 233.

¹¹ Там же. Кат. № 234.

¹² Там же. Кат. № 244

¹³ Там же. Кат. № 243

ТРАПЕЗА, ОТОЧЕНА СВЯТІСТЮ

"І будеш ти їсти і наситишся,
і поблагословиш Господа,
Бога свого, у тім добрім
Краї, що дав Він тобі"
(Повторення Закону 8:10)¹

Приводом для вивчення цієї теми і написання статті став один з експонатів унікальної колекції "Гудаїка" Музею історичних коштовностей України. На перший погляд - звичайна срібна лохань з маленьким написом, зовні вона не відрізняється особливою ошатністю, а насправді є унікальним ритуальним предметом, якому надана важлива роль в обряді традиційної єврейської трапези.

Згідно всім повелінням і законам Тори, а також законам, які встановлені мудрецьми, у єврейського народу здавна існує звичай улаштувати трапезу для гостей. Відомо, що у Торі містяться 613 міцв (заповідей), які заповідавав Господь. З них 248 (за кількістю органів тіла - заповіді повелінь, "міцва асе", тобто ті, які зобов'язують робити будь-що; і 365 (за кількістю днів сонячного року) - "міцва ло таасе", тобто заборон "... Чому надано двісті сорок вісім заповідей - повелінь? Щоб кожен орган наче говорив людині: зроби через мене міцву, а кожен день року наче говорив: не опоганюй мене гріхом" (Рамбам Книга Міцвот)².

Міцви розподіляються на два види: обов'язки людини перед Богом і обов'язки її перед ближніми. Ібн-Езра³ писав у своїх Коментарях до Тори⁴ (Вихід 20:1): "Маєш знати, що є два рода міцв. Перший - міцви, які Господь укоренив у серцях всіх розумних людей, другий рід - міцви, зміст яких прихований, і не пояснюється навіть вони надані. Проте не існує міцв, які, унаси Господи, суперечили б розуму".

У єврейського народу з давніх часів існує звичай улаштувати трапезу для гостей у день важливої родинної події. Звичайно така трапеза пов'язана з виконанням важливої міцви - "сеудат міцва". Так Авраам улаштував бучний бенкет у той день, коли Іцхака відняли від грудей матері⁵.

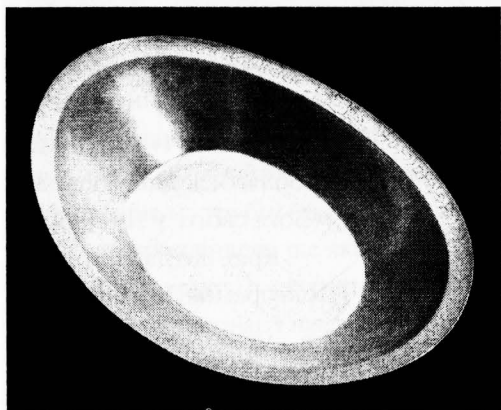

Рис. 1: Лохань для омовіння рук (ДМ-7258). 1810 р. Волинь або Поділля. МІКУ

повинна двічі вимити руки водою: перший раз перед трапезою, а другий - після неї. З цією метою використовувались спеціальні предмети.

Унікальний зразок лохані для омовіння рук зберігається в колекції Музею історичних коштовностей України (ДМ-7258)⁶ (Рис. 1). Ця ємність (38,4x28x8,2 см) овальної форми, зі срібла з гладкою дзеркально відполірованою поверхнею з високим гладким бортом з відігнутим

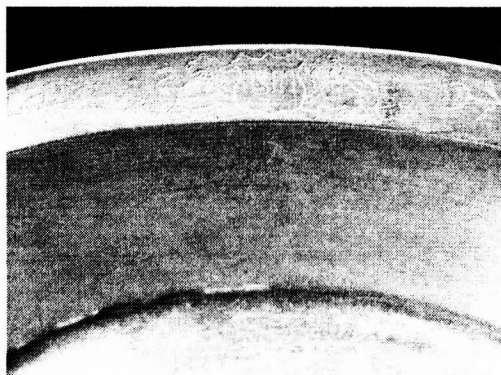

Рис. 2: Фрагмент лохані (ДМ-7258) з написом івритом "Омий. 1810 рік". МІКУ

Рав Аха бар Яков (Тома LXXV) сказав: "Спочатку Ізраїль був подібний до курей, які розривають гнойні купи, поки не прийшов Мойсей і не визначив їм час для трапези: "І сказав Мойсей: "Довідаєтесь, як увечорі Господь дасть вам м'яса на їжу, а рано хліба на насичення" (Вихід 16:8).

У талмуді та мідрашах багато говориться про звичаї трапези, зокрема, як треба поводитися за столом.

Приймаючи їжу, людина повинна двічі вимити руки водою: перший раз перед трапезою, а другий - після неї. З цією метою використовувались спеціальні предмети. Унікальний зразок лохані для омовіння рук зберігається в колекції Музею історичних коштовностей України (ДМ-7258)⁶ (Рис. 1). Ця ємність (38,4x28x8,2 см) овальної форми, зі срібла з гладкою дзеркально відполірованою поверхнею з високим гладким бортом з відігнутим вінцем, вздовж його стрічкового краю у техніці неглибокого гравірування рослинний візерунок з ідентичних мініатюрних стилізованих тюльпанчиків на прямій стеблинці з двома овальної форми листочками. Посередині вгорі - фігурний гравірований щит з написом івритом, який фланкують леви, внизу - гравірована композиція з рослинним візерунком. Напис

"Омий! 1810 рік" (Рис. 2) свідчить про функційне призначення лохані. На зворотному боці дна є клейма МХБ - клейма невідомого майстра, ГО - клеймо невідомого майстра, 12 - клеймо проби срібла. Очевидно, лохань була зроблена в майстерні на території Волині або Поділля.

Срібні лохані безумовно були дуже коштовними і їх використовували лише в багатих родинах для обряду омовіння рук.

Перше омовіння рук мудреці назвали "перші води", а друге - "останні води". Якби ці заповіді були отримані лише заради чистоти рук та їжі, цього було б достатньо: щоб ми не були схожі на звірів, які шматують їжу брудними лапами і глитають її разом з гряззю. І щоб ми не піднімались із-за столу з руками, до яких поприставали залишки їжі, і не забруднювали ними все, до чого торкаємося. Взагалі, ці заповіді, як і всі заповіді, які надав Всевишній - надані не лише заради очищення тіла, а й ще і заради очищення душі, заради святості Духа людського, який підноситься у височінь. Людина зобов'язана зробити свої руки чистими до омовіння, і омиває вже чисті руки.

Крім змісту цієї заповіді і численних її тлумачень, є ще прекрасний натяк на те, що представляє собою омовіння рук. Коли єврей, який збирається сісти до столу та прийняти їжу, миє чисті руки і підіймає їх догори, під час цього він нібито свідчить про себе: всі мої справи, вся моя робота, які робили ці руки заради цієї трапези, чисті, вони не мають ні грабежу, ні шахрайства; я не їду їсти руками, забрудненими грабіжництвом та розбоем, руками скупими - я не відвертався від бідного, проте годував його своїм хлібом, мої руки чисті раніше, до того, як я збираюсь їсти, - моєю працею, працею моїх рук я існую і годуюсь!⁷

І не на самоті їм я свій хліб: бідняк і жебрак сидять разом зі мною за моїм столом або їдять за своїм столом те, що придбано на мої гроші!

Чистота рук людини не з'являється сама по собі: скільки випробувань треба пройти, скільки разів приборкувати своє я, і освящати свою душу поки руки її не стануть зовсім чистими, а справи гідними того, щоб спокійно користуватися їх плодами, плодами чистої праці!

Закінчивши свою трапезу, прибрав зі столу - тепер зверни увагу на те, щоб не дати наповненому шлунку заслонити від тебе страждання тих, хто голодний, нехай твоя насичена плоть не приведе тебе до гордовитості і непокірливості. "І розжирів Йешурун, тобто єврейський народ, і

став бунтувати", - так записано у Торі, і кожному з нас загрожує безпека посковзнутися на цій сходинці, не витримати цього випробування⁸. Тому що навіть коли сама трапеза відбулася у чистоті і святості, наслідки її можуть привести до духовного ожиріння, нечутливості і жорстокості, пихатості і відданості лише плотським інтересам тіла. Все це - нечисте і соромне - ховається у серці людини, і породжується насиченим брюхом. Тому друга заповідь - повторне омовіння рук після їжі - нагадує людині, що і зараз вона потребує очищення від скверни і нечистоти, яка може виникнути після їжі - якою б чистою і святою вона не була.

Чистий стіл. 3 дня створення Першої людини Всевишній дав їй "дух життя" і примусив постійно відновлювати свою життєву енергію їжею та питвом. Проте з самого початку існування людини на землі плоть інших живих істот не була надана їй в їжу. Минуло 1657 років, і всі ці роки людина не знала смаку м'яса. Десять поколінь - від Першої людини і до того моменту, коли Ной вийшов з ковчега і приступив до будівництва нового світу - людина володарювала над усіма тваринами від диків звірів до земляних черв'яків, проте не мала права вбивати їх, щоб жититися їхньою плоттю. Майже третя свого існування людство не вживало м'яса і зовсім не потребувало цього виду їжі. Використовувати в їжу плоть скоту, звірів і птахів було дозволено людині після того, як на землі зсохли води потопу, і Ной з синами вийшли з ковчега⁹.

Багато обмежень і правил мають євреї відносно м'ясної їжі, і обмеження ці спрямовані на збереження їжі у святості і чистоті.

З моменту надання Торі Ізраїлю¹⁰ - усім синам Ізраїлю і всім нащадкам їхнім до закінчення світу стали заборонені в їжу всі тварини, звірі і птахи, яких Тора визначає нечистими - забороною буквальною, суворою і непорушною. Ці тваринні істоти ніколи не піднімалися на жертovníк і не визнавалися придатними для жертвування, навіть в часи Ноя. Жертovníк створений для того, щоб оживляти світ, освітлювати його, а всі ці нечисті тварини, звірі і птахи рвуть, шматують, розривають і несуть смерть в світ або ж за природою своєю дикі, мутні і хмурі, тому принесення їх у жертву не викличе благословення з неба. Не придатні вони для жертovníка - і, нечисті вони для людської їжі. А той, хто вживає м'ясо нечистих тварин, переймає притаманні їм властивості, і сам стає грубою, безжалісною, хижею вбивцею.

Чистими вважаються тільки жуйні і парнокопитні тварини.

Десять видів вважаються чистими і мають обидві ознаки. Три з них - свійські тварини, сім - звірі: корова, вівця, коза, олень, газель, антилопа, гірський козел, серна, бизон, жираф.

У тексті Тори неодноразово говориться про заборону вживання в їжу крові. "А кожен чоловік і з Ізраїлевого дому та з прихоська, що мешкає серед них, який буде їсти кров, то Я зверну лице Своє проти тієї душі, що їсть вона ту кров, - і винищу її з-посеред народу її, бо душа тіла - в крові вона, а Я дав її для вас на жертovníка для очищення за душі ваші, бо кров та - вона очищує душу (Книга Левит 17: 10, 11). Всевишній загрожує порушникам цієї заборони. "А всяка душа, що їстиме падло та розшарпане серед тубільця і серед прихоська, нехай випере одягу свою й обмиється в воді, і буде нечистий аж до вечора, а потім стане чистий. А якщо він не випере, а тіла свого не обміє, то понесе свою провину" (Книга Левит 17: 15, 16).

Якщо тварина буде чистою, буде зарізана у відповідності з Торою, - кров її заборонена, а душа порушника знищиться. Навіщо все це? Тому що "кров - це душа", душа всього живого - у крові його, а душа не їсть душу, а кров надана людині лише для спокутування її душі, щоб потрапити на жертovníк і стати спокутою за людину: душа за душу. Заборона використання крові в їжу розповсюджується на кров тварин, звірів і птахів, проте кров риб і їстівних коників в їжу не заборонена.

Тора розглядає кров, як джерело життя, "тому що душа плоті - у крові" (Левит 17:11). Душа знаходиться в крові людини і тварини, і навіть після смерті залишається в крові (Буття 9:4)¹¹.

За концепцією мудреців, їжа, яку споживає єврей, справляє вплив не лише на його фізичний стан, а і на його душу.

Кров відділяють від м'яса перед приготуванням їжі шляхом просоловання. М'ясо добре промивають водою, щоб змити всю кров, яка видна на його поверхні. А потім м'ясо замочують на протязі півгодини, занурюють його повністю у воду кімнатної температури. Після цього м'ясо кладуть на спеціальну підставку для просоловання. Краща сіль для просоловання м'яса - середнього помелу (дрібна розчиниться, крупна відпаде). М'ясо під сіллю залишається цілу годину (інколи 18 хв. або 24 хв.).

Тора забороняє змішувати м'ясне і молочне. Заборона ця суворіша за інші, тому що таку суміш не лише заборонено їсти, а і приготування м'яса і молока разом також заборонено Торою.

Тричі Тора застережує "Не вари козеняти в молоці його матері". Двічі у книзі Вихід та у Повторенні Закону, коли перераховуються заборонені види їжі¹².

Після молочного дозволяється їсти м'ясне, поперед прополоскав рота. У деяких общинах Східної Європи заведено дотримувати годинну перерву між м'ясною і молочною їжею. Найсуворіша традиція, яка заведена більшістю єврейських общин, приписує шести годинну перерву. Багато євреїв, вихідці з Німеччини, дотримуються трьохгодинної перерви.

Рибу не треба змішувати з м'ясним, тому що це вважається шкідливим для здоров'я. Її заведено їсти перед м'ясною стравою.

У кожному єврейському домі повинно бути два комплекти кухонного та столового посуду - для м'ясної та молочної їжі окремо. Мило і усе приладдя для миття посуду повинні бути у двох комплектах.

Скляний посуд, в якому не готують їжу, не усмоктує її смаку і якщо посуд гладкий і легко миється, його можливо використовувати напередмінно і для м'ясної, і для молочної їжі.

Є чотири види сарани, які Тора дозволяє використовувати в їжу, всі інші комахи (наприклад, мурашки, бджоли, мухи), а також черв'яки їсти заборонено.

На підставі вірша 1:29 у Книзі Буття всі овочі та фрукти дозволені в їжу, як з м'ясними, так і з молочними стравами, однак лише після того, як сумлінна перевірка показала, що в них немає черв'яків або личинок комах.

Особливі вимоги існують для металевого та скляного посуду. Наприклад, якщо він новий, щойно придбаний у магазині (навіть єврейському), проте виготовлений неєврейськими руками, він потребує омовіння у мікві, морі або річці напередодні його використання в єврейському домі. Це омовіння надає йому святості, яка характеризує єврейський дім.

Суть і мета законів про їжу не пояснюються у П'ятикнижжі, хоча очевидний їхній зв'язок з поняттям "святості" (Вихід 22:30; Левіт 11:44, 45; Числа 14:21), яке можливо порівняти з різними формами табу, які

побутували у більшості народів давнини.

Запропоновані інтерпретації законів підкреслюють їхнє етичне, педагогічне, психологічне і гігієнічне значення. Автор послання Арістея¹³ убачає в біблійних приписах кашрута намір викликати у людини почуття необхідності справедливого і гуманного ставлення до ближнього. Так, заборона використовувати в їжу хижих птахів покликана, за його думкою, навчити людей не жити хижацтвом и не гризти ближнього.

Філон Олександрійський вважав, що тварини, яким властиві хижацькі інстинкти, заборонені в їжу для людей, щоб у них не проявились ті самі інстинкти. (Особливі закони 4:118).

Законовчителі Талмуда, не намагалися дати цим приписам раціональне пояснення, вони вважали їх правилами, які підсилюють мораль (Буття Р.44:1; Лев Р. 13:3).

Каббалісти Йосип Джикатила (1248 р. - перша третина 14 ст.) і Менахем Реканаті (кін. 13 - поч. 14 ст.) вважали, що їжа впливає не лише на тіло, а і на душу, робить жорстоким серце і притуплює кращі людські якості.

Маймонід Рамбам - вважає, що мета приписів кашрута¹⁴ - навчити людину задовольнятися малим в т.ч. в їжі та питві, але пропонує також гігієнічні пояснення законам кашрута (Наст. 3:48) : всі види забороненої їжі шкідливі для здоров'я.

Релігійний мислитель XIX ст. Шимшон Бен Рафаель Гирш¹⁵ вважав, оскільки тіло є сполучною ланкою між навколишнім світом і розумом, слід огороджувати людину від розвитку плотських схильностей, до яких приводить вживання тваринної їжі. Тому він пропонує надавати перевагу рослинній їжі.

Етичне пояснення законам кашрута дає Авраам Ієгошуа Хешел¹⁶ (Рис. 3). Коза постачає людині універсальний продукт - молоко, єдиний продукт, в якому містяться всі необхідні людині

Рис. 3: Кидушний стакан (ДМ-7335). Середина XIX ст. Поділля. МІКУ

речовини, тому варення козеняти у молоці матері - це акт невдячності по відношенню до тварини.

В ортодоксальних общинах додержання кашрута забезпечується систематичним наглядом за ритуальним забоем худоби і птиці, а також за м'ясними крамницями, ресторанами і готелями, які зобов'язані розмістити на видному місці посвідчення місцевого або центрального раввінату про кашрут.

Консервативний іудаїзм вважає закони кашрута необхідними, вважає в них глибокий духовний зміст¹⁷.

Глибоке духовне значення мають трапези: ритуальні і обов'язкові. Сеудат міцва - ритуальна трапеза, улаштовується, коли освячують новий місяць. За словами Рамбама до ритуальних відносяться трапези заручення і весілля, трапезу обряду обрізання, викупа сина - первістка і бар-міцва, трапези у зв'язку з завершенням вивчення трактату, у зв'язку з уселенням у новий будинок та інші. В середні віки у багатьох місцях улаштовували обрядову трапезу в день, коли хлопчик починав у Хедері вивчати Тору.

До обов'язкових трапез - сеудот хова - відносяться три трапези у Суботу, інколи декотрі додають до них трапезу "проводів цариці" на виході Суботи. До святкових відносяться чотирнадцять трапез, які євреї зобов'язані відвідати у куці (сукка). Трапеза напередодні Йом Кипур і трапеза Пурім вважаються трапезами міцви. Проте трапеза Хануки вважаються трапезою міцви лише тоді, коли під час неї розмовляють на релігійні теми і співають релігійні пісні.

Особливою чарівністю відрізняється трапеза "сейдер", яка улаштовується у кожному єврейському домі і в громадських залах у ніч на п'ятнадцятий день місяця Нісан. Це пасхальна трапеза, вона проводиться за особливим обрядом і супроводжується читанням Агади, я якій містяться сказання, пісні і мідраші про Вихід з Єгипту. Ореол святості озорує застілля.

Ритуал Седера детально розроблений багато віків назад і зафіксований у пасхальній Агаді¹⁸.

Керує Седером і проводить його голова сім'ї. До святкового столу запрошують крім рідних і знайомих, також бідних, не імущих, обслугову,

сімейні - нежонатих. Обов'язково роблять мацу. Маца - це особливий вид хліба, тісто якого не встигло закиснути до випічки, тобто між замісом тіста і випічкою хліба пройшло 18 хвилин. Маца - це водночас символ свободи і рабства.

Під час Виходу з Єгипту євреї були змушені залишити його поспіхом, з причини остороги, що єгиптяни будуть переслідувати їх. Євреї не мали часу на виготовлення хлібу звичним способом. Тому з одного боку, маца - це пам'ять і символ свободи, а з іншого - вона є символом рабства, як самий простий вид хлібу, хліб бідняків.

Окрім опрісників, які приготовлені на вечерю, перед хазяїном стоїть особливе столове приладдя з трьома цільними опрісниками, які завернуті в серветку (нижній - Ізраель, середній - Леві, верхній - Коген).

На пасхальний стіл подається блюдо з різними видами їжі, які символізують відмінні особливості свята. Серед цих символів марор, лист салату або його корінь, які мають гіркий смак. Вживання марора призначене нагадати і надати можливість відчутти гіркість тяжкого життя в єгипетському рабстві.

На особливому пасхальному блюді також подають "зероа" - пропечений шматок м'яса з кісткою - пам'ять про пасхального агнця; "бейца" - круте яйце, емблема святкової жертви; "харосет" - суміш з тертих яблук, горіхів, кориці и вина. За своїм зовнішнім виглядом вона нагадує глину, з якої ізраїльтяни робили в Єгипті цеглу; "карпас" - селера, петрушка, картопля, цибуля або іншу їстівну городню зелень; "хазерет" - розтертий хрін.

Особливою ошатністю та різноманітністю відрізняється спеціальний посуд для пасхального седеру.

Спеціальний посуд для маці та пасхальної їжі має своєрідну форму, виготовляли його з різних матеріалів і використовували лише під час пасхальної трапези.

Особливий інтерес являють пасхальні тарілки, які робили у відомому центрі Любичі Королівській у другій половині дев'ятнадцятого - початку двадцятого століть (1855-1911 рр.) (Рис. 4). На протязі порівняно невеликого періоду існування фаянсового виробництва в Любичі

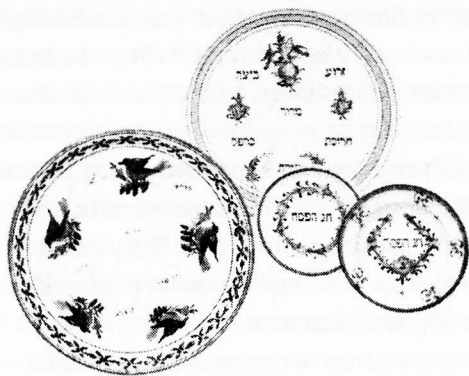

Рис. 4: Седерний посуд. Друга половина XIX - початок XX ст. Любич Королівська. Львівський музей етнографії та художніх промислів

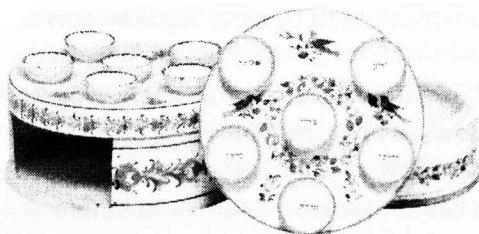

Рис. 5: Коробка для маці та седерний посуд. Друга половина XIX - початок XX ст. Любич Королівська. Львівський музей етнографії та художніх промислів.

Королівській сформувався центр, де створювали речі особливого радісного емоційно-образного характеру.

Найбільш об'ємним і неординарним виробом Любич Королівської є саме дво ярусна пасхальна коробка для маці¹⁹ (Рис. 5). Вона зроблена у вигляді широкого низького циліндра-барабана, відкритого з одного боку, щоб була можливість під час святкової трапези бачити мацу, яка знаходиться всередині.

На верхній пласкій поверхні знаходяться шість сферичних мисочок, на внутрішній поверхні кожної з них є напис івритом - назва обрядової їжі, яка буде в них знаходитися під час пасхального седера.

З цією ж метою, але в більш скромному варіанті подавання до столу символічної обрядової їжі використовувалися тарілки для

седера з написом івритом назв їжі: зероа, бейца, марор, харосет, карпас, хазерет²⁰.

Під час пасхальної вечері кожен пив не менш чотирьох бокалів вина. Над бокалом вина проголошується "кидуш" (молитва благословення та освячення) "Внимаєте, Господа, наставники и учителя мои! Бла-

гословен, Ты, Господи, Боже наш, Царь Вселенной, сотворивший плод виноградной лозы".

Святкова вечеря, під час якої п'ють вино більш дозволених чотирьох бокалів, повинен бути закінчений до півночі, тому що, під час існування Храму, пасхальна жертва вживалася до півночі.

Коллективне читання Агади - сказання про Вихід з Єгипту - обов'язкова традиція пасхального седера. Голова родини, який здійснює пасхальний обряд, підіймає тарілку з опрісноками і урочисто промовляє: "Вот скудный хлеб, который ели отцы наши в земле египетской. Каждый, кто голоден, пусть придет и ест. Каждый, кто нуждается, пусть придет и участвует в пасхальной трапезе. В этом году - здесь, в будущем году - на земле Израиля. В этом году - рабы, в будущем году - свободные люди"¹.

Слід зробити пасхальну трапезу особливою, щоб спонукати дітей до питання: "Чим відрізняється ця ніч від усіх ночей?". І тоді, розповісти їм, що відбулося і що змінилося в цю ніч. І треба почати зі смутку і завершити радістю. "І пам'ятай, що разом ти був" (Повторення Закону 5:14), тобто наче ти сам був разом і вийшов на свободу, і врятувався.

Пасхальній трапезі надано більше уваги, враховуючи її особливе місце серед усіх обрядових єврейських трапез. Але треба пам'ятати, що в іудаїзмі кожній ритуальній трапезі відводиться велика роль, тому що це не просто звичайний прийом їжі, це водночас символ історії, релігії, який спрямовує на духовне зростання. Зрозуміло, чому саме і предметам, супроводжуючим трапезу, відводиться таке важливе місце.

¹ Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Видання місійного товариства "Нове життя". Україна, Кемпус Кемпус Крусейд фор Крайса. Київ. Україна. 1992. С. 190

² Рамбам - аббревіатура імені рабі Моше Бен Маймона. 1135-1204 рр. Каїр, найвидатніший равністичний авторитет і кодифікатор Галахи, філософ, вчений, лікар. Див.: Краткая еврейская энциклопедия: в 9 т. Иерусалим. 1990. Т. 5, кол. 36

³ Ібн-Езра - Аврахам. 1089-1164? рр. Тудела, Іспанія. Єврейський поет, філософ, коментатор Біблії, астроном, лікар. Див.: Краткая еврейская энциклопедия: в 9 т. Иерусалим. 1982. Т. 2, кол. 592

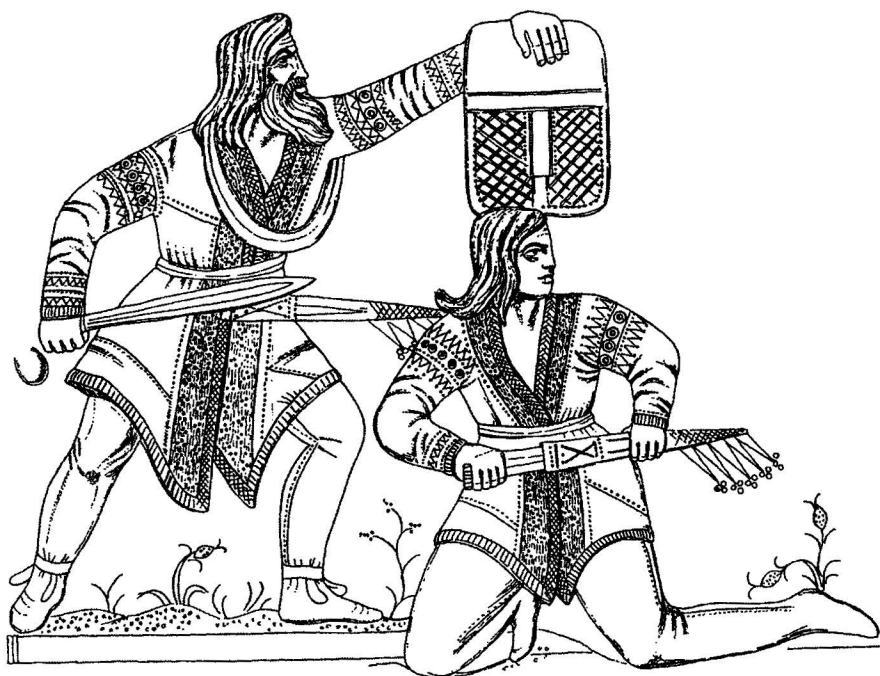
⁴ А. Ибн Эзра. Толкования кн. Исход в комментариях А.Ибн Эзры к Пятикнижию. Неаполь. 1488. Еврейская национальная и университетская библиотека. Иерусалим

⁵ Книга Буття 21:8

⁶ Див.: Thora und Krone. Wien. 1993. Кат. № 110. С. 255-257

- ⁷ Элиягу Ки-Тов. Ты и твой дом. Шамир. Иерусалим. 5755 (1995). С. 174
- ⁸ Элиягу Ки-Тов. Ты и твой дом. Шамир. Иерусалим. 5755 (1995). С. 175
- ⁹ Книга Буття 8:17
- ¹⁰ Книга Вихід 35:1-20
- ¹¹ Краткая еврейская энциклопедия: В 9 т. Иерусалим. 1988. Т. 4, кол. 211
- ¹² Книга Вихід 23:19, 34. Книга Повторення Закону 14:21
- ¹³ Твір іудейсько-олександрійської грецької літератури 285-246 рр. до н.е.
- ¹⁴ Кошер - придатний, підходящий - термін равіністичної літератури, означає відповідність вимогам Галахи
- ¹⁵ Див.: Краткая еврейская энциклопедия. В 9 т. Иерусалим. 1982. Т. 2, кол.138. Шимшон Бен Рафаель Гириш 1808, Гамбург. 1888 р. Франкфурт-на-Майні), равін і письменник, засновник так званої неортодоксальної течії єврейства
- ¹⁶ Видатний діяч хасидського руху ХІХ ст., з Меджибожа, Поділля. У зібранні МІКУ є унікальний експонат, справжня реліквія, який згідно напису на ньому він був зроблений з монет срібних, які зібрали видатні рабини-хасиди, серед них і Авраам Іегошуа Хешел. ДМ-7335
- ¹⁷ Краткая еврейская энциклопедия. В 9 т. Иерусалим. Т. 4, кол.213
- ¹⁸ Пасхальная Агада. Иерусалим. Пальфот Лтд. 1991
- ¹⁹ Treasures of Jewish Galicia. Tel-Aviv. 1996. p. 130
- ²⁰ Там само: р. 131
- ²¹ Пасхальная Агада. Иерусалим. Пальфот Лтд. 1991. С.11

Археологічні та історичні дослідження

До проблеми індоєвропейської прабатьківщини.

Дослідження з проблеми розташування індоєвропейської прабатьківщини розпочалося ретроспективним методом. У XVIII ст. європейські лінгвісти звернули увагу на схожість граматичної будови слів у мовах багатьох народів на величезній території від Індії до Скандинавії. Основоположниками наукових досліджень вважаються німецький вчений Ф. Бопп та датський Р. Раск. Була висунута гіпотеза про те, що етноси зі спільними рисами у граматичній будові мов належали за давнини до однієї індоєвропейської мовної спільноти, а етнічні групи, які говорили на цій прамові, походять з однієї території, де вони знаходилися ще до розпаду їхньої мовної спільноти. Стало відомо, що древні індоєвропейські племена Індії, Афганістану та Ірану – арії не були корінними жителями цих країн, а прибульцями приблизно з другої половини II тис. до н.е. Збереглися і їх писемні джерела тих часів – релігійно-міфологічні, історичні збірники "Рігведа" (Індія) і "Авеста" (Іран). Звідки ж вони прибули у згадані часи? Коли б було встановлено територію, з якої вони прибули в Індію, тоді можна було б визначити приблизно межі прабатьківщини індоєвропейців. Впродовж більш ніж два останніх століття ряд дослідників працювали над вирішенням цієї проблеми, нагромаджуючи факти та знання. Спочатку пріоритет у вивченні проблеми належав лінгвістам, пізніше значну вагу у ньому набрали археологічні та етнографічні дослідження. Однак, стосовно області, континенту, з яких почалося розселення індоєвропейців, та часу їхнього розселення, у науковому світі немає єдиної думки. Зокрема, археолог Д. А. Крайнов вважає батьківщиною індоєвропейців лісові та лісостепові простори між Дніпром та Віслою, які за доби бронзи займали племена культур шнурової кераміки¹. Лінгвісти Т. В. Гамкралідзе та В. В. Іванов окреслюють її Північною Месопотамією Східною Анатолією та Південним Кавказом². Найновіше теорія прабатьківщини індоєвропейців викладена у монографії археолога В. О. Софронова³. Він вважає що було три послідовні індоєвропейські прабатьківщини: рання знаходилася в Анатолії (VII-VI тис. до н.е.); середня - на Балканах

і в Подунав'ї (VI-IV тис. до н.е.); пізній – на території, що охоплює сучасні Югославію, Угорщину, Чехію, Словаччину, Австрію. Звідси, на думку В. О. Софронова, індоєвропейські племена розселилися по Євразії. Траплялися окремі дослідники, котрі у вирішенні проблеми спиралися не на фактичний матеріал, а на політичні та ідеологічні міркування. Одним з них був Г. Коссіна (Німеччина), автор концепцій, в основі яких лежить принцип вишності "германської раси". Замість терміну "індоєвропейці" він користувався назвою "індогерманці", які, на його думку, здійснили в древності 14 переможних походів і підкорили племена нижчої раси "неіндогерманців".

У переважній більшості теорій індоєвропейської прабатьківщини є суттєві недоліки у тому плані, що для їх обґрунтування дослідники використовували не весь комплекс наявних джерел, а віддавали перевагу якомусь одному виду джерел, наприклад, тільки лінгвістичним або тільки археологічним. Так, В. О. Сафронов у своїх висновках спирається переважно на форми кераміки, тип жител розвинутих землеробів, а В. А. Ранов та Г. М. Матюшин, на підставі форм крем'яних геометричних мікролітів – вкладишів до серпів неолітичного населення Середнього Сходу, Південного Прикаспію та Південного Приуралля, вважають, що індоєвропейці почали розселятися з Середнього Сходу⁴.

Здається, що найбільш оптимальними є погляди на дану проблему Г. М. Бонград-Левіна, Е. А. Грантовського, Ю. В. Павленка, Г. Чайлда та інших вітчизняних та іноземних дослідників, які локалізують прабатьківщину індоєвропейців на просторах степової та лісостепової зони Євразії від Подніпров'я до Волги та Уралу. У процесі дослідження цієї території є можливість використати в комплексі різні джерела: археологічні, лінгвістичні, етнографічні та інші. В процесі вирішення проблеми викликають інтерес пам'ятки кінця мідно-кам'яного – початку бронзового віку, які мають певну назву "ямна культура" або "ямна культурно-історична область". Однією з рис унікальності ямної культури є поширення пам'яток на величезній території. Навряд чи світова археологічна наука знає ще якусь подібну культуру, пам'ятки якої були б поширені на території таких великих розмірів. З початку III тис. до н.е. і до початку II тис. до н.е. племена ямної культури розселилися в степовій і лісостеповій зонах Євразії від Уралу до Південного Бугу, а окре-

мі її пам'ятки сягають р. Дунай. В процесі їхнього розселення поширилося ще одне унікальне явище в стародавній історії – курганний поховальний обряд, що панував на згаданій території майже чотири тисячоліття. Сьогодні тільки в Україні відомо близько 10 тис. підкурганних поховань ямної культури⁵ У Нижньому Подніпров'ї прибульці з Волги зробили важливе запозичення у місцевого населення середньостогівської культури - прирученого коня. Це надбання мало надзвичайно прогресивний вплив на долю людності Євразії. Від цього часу в носіїв культур Степу і Лісостепу конярство все більш поширюється, вдосконалюється застосування коня як для верхової їзди, так і в упряжці бойової колісниці. Кінь перевозив, зігрівав, годував, воював. Дослідниця О. Ю Кузьміна відмічає, що "південно-руські степи були батьківщиною домашнього коня, у цій зоні кінь вперше був використаний з транспортною метою"⁶. У племен середньостогівської культури, які пристосували коня для запрягання, та у племен ямної культури конярство набрало небачених для тієї епохи розмірів⁷. Для перевезення вантажів племена ямної культури застосовували вози на колесах. Нині відомо більш 100 знахідок деталей возів та коліс, що збереглися в курганних похованнях⁸. Володіючи двома основними способами ведення господарства (скотарство і землеробство) та передовими на той час засобами пересування, племена ямної культури змогли здійснити широкомасштабне розселення та пристосуватися до різних географічних і природних умов. Абсолютно однорідною на всій території поширення ямна культура не була, спостерігаються її локальні варіанти, зумовлені як природними умовами різних регіонів Євразії, так і взаємодією прибульців з місцевим населенням в процесі колонізації, наприклад, середньостогівської культури⁹. І все ж, від Поволжя до Південного Побужжя помітна єдність основних рис археологічної культури: поховальний обряд, форма глиняного посуду і т.п. Дослідник Я. А. Федоров підкреслює особливість ямної культури: "Єдність в локальній різноманітності - ось що характеризує племена носіїв давньоямних етнічних і культурних традицій" Такої ж думки про "єдину етнокультурну область" ямної культури В. М. Даниленко¹¹. На початку бронзового віку на території, зайнятій раніше ямною культурою, виникають нові культурно-історичні спільності, які продовжують в основному, її традиції.

Найпоширенішими з них були катакомбна культура (XXV-XIX ст. до н.е.), що займала територію від Волги до Південного Побужжя та полтавкінська і абашевська - в Поволжі. У XVII-XV ст. до н.е. територію катакомбної культури займає споріднена з нею культура багатоваликової кераміки, пам'ятки якої раніше відносили до пізньокатакомбної культури. На північний схід від неї в цей час були поширені пам'ятки абашевської культури, що займала територію від Уралу до верхів'їв лівих приток Дніпра - р. Сейму, Ворскли та Лівобережжя Сіверського Донця.

Найяскравіше риси індоевропейської культурної спільноти проявилися в зрубній та андронівській культурах (середина і друга половина II тис. до н.е.), пам'ятки яких взаємопроникають на зайняті ними території. Пам'ятки зрубної культури займають Степ і Лісостеп від Уралу до Подністров'я, але на захід від Дніпра жили лише окремі групи населення культури. Пам'ятки андронівської культури поширені на території від р. Ками до р. Обь. Андронівські племена були крайніми на сході європеїдами, за ними починалися простори, заселені монголоїдами. Пам'ятки андронівської та зрубної культур свідчать про значний прогрес у всіх сферах життя суспільства. Відмічається збільшення кількості та покращення якості металевих знарядь та зброї (сокири, кельти, ножі, серпи, наконечники списів та стріл), більш розвинуте металургійне ремесло (шахти для добування мідної руди, бронзоливарні майстерні, скарби металевих виробів). Разом з тим вдосконалюється кам'яна зброя, зокрема бойові сокири. Збільшення кількості зброї свідчить про те, що бойові сутички та конфлікти відбувалися все частіше, очевидно, під час розселення індоарійців. У зрубній культурі виділяються багаті поховання, у деяких з них трапляються дерев'яні, оковані сріблом чаші, що, можливо, належали жерцям. На думку І. Ф. Ковальнової, культ дерев'яної чаші у зрубному суспільстві пов'язаний з обрядом вшанування священного напою – соми¹². Характерною ознакою зрубних поховань є дерев'яне накриття зрубів та підстилка могильних ям шаром очерету і дубової кори¹³. У поховальному обряді зрубної та андронівської культур поширилося неповне та повне трупоспалення, помітні сліди тризни. У похованнях знаходилася значна кількість кісток тварин, в тому числі коня, деталі кінської вуздечки – кістяні, рогові, дерев'яні псалії. Населення бронзового віку

Степу і Лісостепу Євразії вдосконалює колісний віз, який тягнули бики, з'являється легка двохколісна колісниця, колеса якої мали спиці. Відомі схематичні зображення колісниці зі спицями на глиняному посуді та на інших предметах¹⁴. У колісницю запрягали не биків, а коней, тому швидкість руху колісниці була набагато більша від руху воза, запряженого биками, що і зумовило застосування колісниць у військовій справі. До речі, колісниці застосовувалися і на Середньому Сході, але там тягловими тваринами були осли. Конструкцію колісниці андронівської та зрубної культур можна уявити на підставі знахідок порівняно добре збережених екземплярів та їх моделей з кургану поблизу м. Запоріжжя та курганів XIII-XII ст. до н. е., досліджених поблизу озера Севан (Закавказзя)¹⁵.

Які ж аргументи можна привести на користь теорії існування спільноти індоіранців на території від Уралу до Подністров'я? По-перше, єдиний і своєрідний, притаманний лише культурам Степу і Лісостепу Євразії курганний поховальний обряд. Його еталоном може служити курганний могильник Сінташта (XVII-XVI ст. до н.е.), досліджений В. Ф. Генінгом в Челябінській області. Цей поховальний комплекс (поховання з кіньми, колісницею, собакою та інше) відображає світогляд арійців, відомий з Рігведи та Авести.

Застосування прирученого коня в господарстві та військовій справі як верхового, так і запряженого у бойову колісницю, на згаданій території Євразії відбулося раніше, ніж на Стародавньому Сході. Про пріоритет конярства у арійців свідчать індоіранські назви коліс, воза, коня, деталей кінської упряжі у мовах народів Середнього Сходу¹⁶. Туземцями вони були запозичені в індоіранців під час першої хвилі їхнього вторгнень у Малу та Передню Азію на початку II тис. до н.е. Починаючи з середини II тис. до н.е. і до початку I тис. до н.е. народи сходу використовували як зразки вуздечки, так і способи їзди на конях, створені племенами Євразійського Степу і Лісостепу. Результатом індоіранських вторгнень в Малу і Передню Азію було також поширення на Сході легких бойових колісниць і тактики колісничного бою упряжного коня¹⁷. Вже у суспільстві катакомбної культури існував привілейований стан колісничих що згадується в індійському епосі¹⁸. Про вшанування коня індоіранцями свідчать поховання з кіньми в культурах Євразії.

Особливо великою повагою користувався кінь в іранців, навіть до складу імен знатних воїнів, аристократів добавлялося слово "аспа" - кінь, наприклад, ім'я батька Дарія було Гістаспа. На індоарійській мові ця назва звучить як "ашпа".

Отже, на підставі розглянутих археологічних та лінгвістичних джерел можна зробити висновок про те, що поширення використання коня в господарстві та військовій справі на Стародавньому Сході пов'язане з міграцією у ці регіони індоіранців з Євразійських степів. Можливо, що першою хвилею міграції аріїв були племена культур катакомбної та багатоваликової кераміки, а друга хвиля міграції пов'язана з андронівської та зрубної культурами. Очевидно, що з їхнього міграцією пов'язана поява в документах Стародавнього Сходу ряду слів арійського походження: імена богів, царів, знатних людей¹⁹.

Для орнаменту кераміки абашевської, андронівської, багатоваликової кераміки та зрубної культур характерним є знак свастики – хреста з загнутими переважно в один бік кінцями, який вшановувався індоіранцями²⁰. Орнаментація глиняного посуду відбитками шнура спостерігається у ямній та наступних культурах Степу і Лісостепу Євразії. Шнуровий орнамент вперше з'являється у середньостогівській культурі, у якій його запозичили племена ямної культури²¹. Очевидно, звідси шнуровий орнамент поширився на інші культури бронзового віку, які називаються культурами шнурової кераміки і займали переважно Лісостеп і лісові простори Євразії. Це могли бути індоєвропейці у процесі розселення зі своєї прабатьківщини.

Характерним для пост ямних культур є збільшення кількості та покращення якості зброї, особливо кам'яних та мідно-бронзових бойових сокир, а бойова сокира була атрибутом арійського бога грому і блискавки, покровителя воїнів Індри, який у праслов'ян і слов'ян називався Перуном. Очевидно, в цей час у суспільстві пост ямних культур виділяється шар воїнів і колісничих.

На користь версії про перебування індоарійців і Лісостепу і Степу Євразії свідчать поширені тут іранські гідроніми від р. Єнісей до р. Дністер. Найбільше їх скупчення відмічається біля витоків р. Обь, на Дону, в Подніпров'ї. Це ріки та озера з такими назвами, як, наприклад, р. Асмань, р. Єсмань в басейні р. Десни, а на Дону - р. Усмань, оз. Усманське,

р. Османка в басейні р. Обь; р. Сура на Дніпрі і на Волзі, р. Реут на правобережжі Дністра і Ревда, Рефт в Заураллі та інші Іранські гідроніми збігаються з територією поширення пам'яток андронівської та зрубної культур²².

Згадувані у Рігведі природні явища на первісній батьківщині арійців характерні лише для місцевостей північних широт, їх можна спостерігати тільки у північних далеких від Індії та Ірану географічних широтах, тобто на північ від Південного Уралу. Це, наприклад, сніг, морози, гори, сузір'я Великої Ведмедиці та Кассіопеї, Свати - яскрава зірка в сузір'ї Волопаса та інші природні явища. Дослідниця Л.М. Членова вважає, що згадувана в Авесті річка під назвою Рангах, що бере початок з "Високої Хари" (Хара Березайте) і біля витоків якої "деви посилають сильні морози" є р. Волга, а Хара Березайте - Уральські гори²³. Очевидно, стародавні індоіранці, живучи на Південному Уралі та на Волзі, вважали, що Волга бере початок з Уральських гір, приймаючи притоку р. Волги р. Білу за її витoki.

Лінгвісти фіксують в фінно-угорських мовах індоіранські мовні запозичення внаслідок їх контактів ще з III тис. до н.е., коли фінно-угри і індоіранці жили поруч²⁴. Про контакти фінно-угрів і індоіранців свідчать і етнографічні матеріали. Це вшанування хантами і мансі "Золотої Богині" – іранської Ардві Сури Анахити²⁵. Більшість дослідників вважають, що племена, які населяли степи і частково лісостепову зону від Уралу до Дністра, починаючи з III тис. до н.е., включаючи скіфів і сарматів (I тис. до н.е. – поч. I тис. н.е.), належали до індоіранського етносу.

Не всі можливі на даному етапі розвитку нашої науки висновки з даної проблеми обґрунтовані достатньою кількістю фактів, багато ще залишається на рівні гіпотез, здогадок. І все ж на основі сучасного рівня знань про стародавнє населення Степу і Лісостепу Євразії можна допустити, що пам'ятки культур ямної, полтавкінської, катакомбної, багатоваликової кераміки, абашевської, андронівської та зрубної залишені індо іранцями. Із всіх теорій локалізації прабатьківщини індоіранців, в отже і індоєвропейців, найбільш фактів маємо на користь її розташування на просторах від Уралу до Південного Бугу та Дністра.

За яких обставин, коли і яким чином відбувалося розселення індоєвропейських племен зі своєї прабатьківщини, це тема окремого дослі-

дження. Зауважимо лише, що зважаючи на той факт, що окремі пам'ятки андронівської та зрубної культур виявлені в Середній Азії, а точніше в південно-східному Закаспії, на берегах упродовж всієї течії річок Амудар'ї та Сирдар'ї, а найбільш крайні на південь пам'ятки знаходяться на лівому березі р. Вахш, тобто близько Ірану та за 500 км від Індії, то можна припустити, що ці пам'ятки залишені індоіранцями на шляху їхнього просування до Ірану та Індії в середині II тис. до н.е.²⁶ А перша хвиля переселенців могла проникнути у Малу Азію через Кавказ, вздовж західного берега Чорного морі і вздовж західного берега Каспійського моря. Можливо, цей шлях предків знали кіммерійці та скіфи, подорожуючи у свій час у ті далекі краї.

Очевидно, якась частина зрубних племен, що залишилася на території Подніпров'я та Південного Побужжя і змішалась з місцевим населенням, стала субетносом слов'ян.

¹ Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-окского междуречья. - М., 1972, с.254-259

² Гамкралидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. - Тбилиси, 1984.

³ Сафронов В. О. Индоевропейские прародины. - Горький, 1989

⁴ Крайнов Д. А. Указ соч.

⁵ Толочко П. П. та інші. Давня історія України. - Т.1. - К., 1994. - С.62

⁶ Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей//ВДИ- 1974. - № 4. - С. 81.

⁷ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. - К., 1973, с.132-136, 139

⁸ Археологія Української РСР. - Т.1. - К., 1971, с. 263-281; 30, рис.1-4; 12. с.68

⁹ Генинг В. Д. Могильник Синташта и проблема ранних индоевропейских племен //СА. - 1977. - № 4. - С.66

¹⁰ Федоров Я. А. Горы и степь//Вестник Московского университета. Серия история. - 1978. - № 1. - С. 75

¹¹ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. - Киев, 1974. - С. 85

¹² Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). - Днепропетровск, 1989, с.57

¹³ Археологія Украинской ССР. - Т.1 - К., 1985, с.466

¹⁴ Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей//ВДИ- 1974. - № 4. - С.82.

¹⁵ Чередниченко Н. Н., Пустовалов С.Ж. Боевые колесницы и колесничие в обществе катакомбной культуры// СА. - 1991 - № 4. - С.209 - 211.

¹⁶ Кузьмина Е. Е. Указ. соч., с. 83

¹⁷ Березанская С. С., Отрошенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культура эпохи бронзы на территории Украины. - К., 1986, с.79

- ¹⁸ Чередниченко Н. Н., Пустовалов С. Ж. Указ соч., с.21
- ¹⁹ Ригведа. Избранные гимны. - М.,1972. , с.5
- ²⁰ Археологія ... с. 263-281; Шилов Ю.О. Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я //Археологія. - 1975. - № 17 - С.53-61, рис.1-4; Кузьмина Е. Е. Указ. соч.,с.68-87.
- ²¹ Археологія ... с. с.338, 343; Телегін Д.Я. Указ. соч. с.51
- ²² Членова Н. А. Археологические материалы к вопросу об иранцах доскифской эпохи и индоиранцах//СА. - 1984. - № 1. - С.88-103.
- ²³ Членова Н. А. Заключительное слово по дискуссии//СА. - 1990 - № 3. -С. 97.
- ²⁴ Там же, с.163.
- ²⁵ Телегин Д. Я., Филенко О. С. Могильник среднестоговской культуры в Днепровском Надпорожье//СА. - 1982. - № 1. - С.159
- ²⁶ Членова Н.А. Археологические материалы ..., с.88-103, рис.1

ОБРАЗ ВАРВАРА ЗА "ІСТОРІЄЮ В ДЕВ'ЯТИ КНИГАХ" ГЕРОДОТА

Як відомо, греки поділяли світ на еллінів та варварів. Типовими варварами, за їхніми уявленнями, були скіфи і перси. А як ставились в Елладі до єгиптян? Зробимо спробу це з'ясувати, спираючись на "Історії в дев'яти книгах" Геродота.

Вивчаючи ставлення Геродота до єгиптян можна, по-перше попередити в подальшому хибне тлумачення його поглядів на інші етноси, а по-друге, через Геродота як людину часів розвиненого полісу можна краще зрозуміти уявлення греків елліністичної доби про сусідів-чужоземців. Проте ця тема становить інтерес не лише в чисто науковому плані: часто упереджене сприйняття народів один одним стає на перешкоді їх добросусідському співіснуванню. Отже, доки існують різні народи, доти проблема сприйняття чужинців не втрапить своєї актуальності.

Ставлення еллінів (в тому числі і Геродота) до єгиптян як до народу в історіографії спеціально не розглядалась. Однак вивчаючи працю Геродота в цілому багато хто з істориків побіжно торкалися цієї проблеми. Зокрема, В. Г. Борухович детально проаналізував загальну історичну концепцію Геродота щодо Єгипту¹. Частково торкався цієї проблеми А. І. Немировський, проводячи порівняльний аналіз праць Геродота і Фукідида². В. І. Авдієв у спеціальній статті, присвяченій другій книзі "батька історії", показав глибоке знання Геродотом єгипетської традиції³. У своїх дослідженнях частково торкалися проблеми А. Боннар, Н. Дейвіс, Е. Д. Фролов.

Перш, ніж аналізувати ставлення Геродота до єгиптян, хотілось би зупинитись на проблемі "свій" – "чужий", "еллін" – "варвар" в цілому. Формування колективного уявлення одного народу про інший надзвичайно складний і суперечливий процес. Протиставлення "своїх" переваг недолікам "чужинців" доволі типово для всіх народів. Протиставляючи "своє" і "чуже", людина інстинктивно не сприймає чуже, вважаючи його чимось ворожим. Уявлення, засноване на забобонах і упередженості одного народу стосовно іншого, виникає насамперед у екстремальних ситуаціях⁴. Так, з початком воєнних дій недовіра, страх

та ворожість до "чужих" різко зростає, оскільки "чужі" перестають бути просто "не своїми", перетворюючись на ворогів⁵.

На думку англійського дослідника Нормана Дейвіса такою екстремальною ситуацією для греків були греко-перські війни (500 - 449 рр. до н. е.). Окрім того, що греко-перські війни сприяли консолідації народів Еллади, що є загальновідомим, вони ще й започаткували процес, завдяки якому греки змогли сформувати своє цілісне бачення зовнішнього, "варварського" світу. До Марафонської битви (13 вересня 490р.) греки не сприймали своїх сусідів як варварів. Архаїчні поеції їх оспівували як героїв з надприродними силами (титани і амазонки). Перші ознаки етнокультурної єдності греків з'являються вже наприкінці гомерівських часів і особливо поширюється в архаїчну епоху. Саме утвердження античного рабовласництва, зміцнення економічних, політичних і культурних зв'язків призвели до появи певної опозиції еллінів стосовно варварів⁶.

Найефективнішим прискорювачем зміни ставлення греків до себе і чужинців була творчість авторів грецьких трагедій. У трагедії "Перси" Есхіл цивілізованих персів зводить до улесливих, хвалькуватих, жорстоких, розніжених та позбавлених закону чужинців⁷.

Передаючи слова Платона (429-347рр до н. е.), Плутарх писав, що перед смертю він дякував долі за те, що "по-перше, народився людиною, по-друге, елліном, а не варваром"⁸. Ідеологічно обґрунтовуючи загарбницькі походи на Схід, Платон заявляв, що греки не можуть бути один для одного рабами, варвари - "природні" вороги греків⁹. Ісократ у промові "Панегірик" висловив думку, що "еллін" значить не расове походження, а спосіб мислення та виховання, що це ім'я пов'язується з тими, хто засвоїв грецьку культуру¹⁰. На відміну від Платона, який закликав до єдності еллінів лише в моральному плані, Ісократ наголошував на економічній і соціальній стороні питання¹¹. Думка про переваги еллінів над варварами пізніше, у Евріпіда перетворюється в агресивну політичну догму: "Достойно еллінам володарювати над варварами". Уявлення про народи Сходу як про "диких варварів", які неспроможні самостійно розвиватись, отримала остаточне оформлення в філософській концепції Арістотеля (IV ст до н. е.), який відбиваючи погляди розвиненого рабовласницького суспільства казав, що "варвар і раб за своєю природою поняття тотожні"¹². Цю думку в подальшому прийняли Полібій і Страбон¹³.

У римлян, як спадкоємців еллінської культури спостерігається схоже ставлення до народів, яких вони відносили до "варварів". Як пише сучасна російська дослідниця В. П. Буданова, всі інші цивілізації (крім римської та грецької) римляни називали "варварським світом" - Барбарікум. Досліджуючи етимологію слова "варвар" вона зазначає, що остаточно це поняття сформувалось в епоху Переселень. Варваром з погляду римлян був не просто чужинець, а насамперед, агресивний та непередбачений чужеземець, який уособлював руйнування та спустошення. За часів Великого переселення народів варварами вже вважали лише мешканців віддалених від Римської імперії країн. Автоматично склалися три підходи до визначення варварства: проживання поза межами даної країни; відсутність римського або грецького виховання; незнання грецької або латинської мови¹⁴. Ці критерії оцінки варварства можна цілком зіставити з епохою Геродота. Тож повернімося до проблеми ставлення Геродота до варварів в цілому та до єгиптян зокрема.

Отже, чи вважав Геродот варварами єгиптян з їхніми могутніми культурними досягненнями, своїм неповторним мистецьким стилем та традиціями? Вже в розділі 2.50 ми натрапляємо на такий вислів: "Те, що вони (тобто, боги - К. І.) прийшли від варварів, я встановив завдяки своїм дослідженням, що так воно і є. І навіть я мав думку, що вони прийшли власне з Єгипту"¹⁵. За цим зауваженням ми можемо зробити висновок, що Геродот все ж вважав єгиптян варварами, але для нього вони були особливими, найбільш культурними "варварами".* Безсумнівно, Геродот поважав єгиптян за оригінальність культури, за те, що вони сліпо не переймали звичаї, навіть від еллінів, які на той час славились своєю культурою.** У єгипетському логосі він перелічує, а іноді детально описує такі культурні та наукові досягнення єгиптян, як визначення тривалості року, винайдення сонячного календаря, гороскопів, способів бальзамування, будівництва суден з акації, спорудження пірамід, лабіринту, храмів (зокрема того, що вирізьблений з цілого каменя), каналів та таке інше¹⁶. Захоплюється як дитина широтою світогляду єгиптян та їхніми знаннями.

Геродот малює єгипетських жерців, як вчителів греків в історії. Вони присоромили іонойського історика Гекатея, який претендував на походження від богів в шістнадцятому коліні, показавши йому статуї

верховних жерців фіванського "Зевса" 345 поколінь¹⁷. Цим вони показали, що їхні знання про минуле сягають 5000 років, в той час як у Гекатея вони не заходили за Троянську війну¹⁸.

У розділі 2.45 Геродот навіть докоряє еллінам, за їхнє повне незнання єгипетської культури. Іноді надмірне захоплення Єгиптом подекуди навіть призводить Геродота до зневажливого ставлення до греків та їхньої культури.

Геродот не обмежується лише описом досягнень єгипетської культури, він детально зупиняється на характеристиці природнокліматичних умов Єгипту, його тваринного та рослинного світу. Геродот дещо заздрить єгиптянам, що "...їм не треба скопувати землю плугом і прокладати борозни,...оскільки сама ріка зрошує ці поля"¹⁹.

В розділі 2.5 [11, 97] подається визначення: "Єгипет - це вся країна, де живуть єгиптяни." Якщо зважати на те, що Геродот доплив до Елефантіди, досяг острова Тахомпсо, половину якого заселяли єгиптяни, побачив "країну перебіжчиків", куди за Псаметіха (фараон Єгипту XXVI династії) перейшли до ефіопів 240000 єгиптян, можна зробити висновок, що в уявленні Геродота Єгипет простягався від впадіння Ніла в море і до "країни перебіжчиків".

Геродот звертає увагу на фізичний тип єгиптян, і тут він їм симпатизує. За Геродотом єгиптяни, очевидно, були високого зросту, бо пігмеї для лівійців були карликами, а єгиптяни були приблизно одного зросту з лівійцями. Мали темну шкіру, особливо чоловіки, оскільки вони більше знаходились під сонцем. З антропологічних ознак єгиптян Геродота вразило те, що вони мали міцні черепа і серед них найменше лисих, що він пояснює звичкою з дитинства голити волосся на голові²⁰.

Геродот зазначає, що "єгиптяни найпобожніші більш за всіх інших людей", шанують старших, полюбляють чистоту, дбають про здоров'я і вважають, що всі хвороби залежать від їжі. Вони консервативні, тобто дотримуються старих звичаїв і не переймають нові. Так, культ священного каменя в Геліополі проіснував в Єгипті з давніх часів до греко-римської епохи²¹ Піддаючи сумнівам міф про перебування Геракла в Єгипті, Геродот повідомляє про те, що в Єгипті не було культу героїв***, а також, що єгиптяни ніколи не приносили в жертву людей, що є суттєвою їхньою відміною від багатьох варварів.

Геродот подає цілий перелік тварин і рослин, які за певних умов і певним категоріям населення не можна вживати. Беручи до уваги набожність єгиптян****, можна зрозуміти чому вони не вживають свинини і стороняться свинопасів, не вирощують і не їдять бобів, а також деяких тварин. Можливо, це також зумовлено турботами про здоров'я, оскільки вони причиною хвороби вважали їжу. Вважючи, лівійців найздоровішими з усіх людей, Геродот ставить єгиптян на друге місце після них, каже, що це залежить від незмінного клімату²².

Велика залежність від ріки та навколишнього середовища протягом століть перетворила єгиптян на чи не найбільших шанувальників природи. Це значною мірою втілилось в той "релігійний закон", який так часто згадує Геродот і який відігравав впливову роль у суспільстві. Священний закон забороняє приносити в жертву багатьох тварин, а тим паче людей. Геродот повідомляє, що єгиптяни шанують кіз, особливо козлів, корову вважають священною. Тварин вони ховають у гробницях, а за навмисне чи випадкове вбивство священної тварини карають на смерть²³. За свідченням Геродота, єгиптяни вважали, що крокодили живуть лише в Нілі, а оскільки в них був культ води, пов'язаний з Осірісом, то і крокодила більшість єгиптян вважали божественним. Того єгиптянина чи чужеземця, який був схоплений крокодилом ховали як можна краще, бо його тіло вважалось священним²⁴.

Померлих людей єгиптяни не спалюють і не ховають. Вогонь вони уявляють в образі звіра, який помирає, коли насититься, а священний закон забороняє кидати тіло звірам. Цей звичай, як ми знаємо, ще пов'язують з вірою єгиптян у залишенні частини душі в тілі після смерті.

Звертаючи увагу на соціально-політичні особливості суспільства, Геродот повідомляє, що Єгипет, як держава поділявся на номи, а суспільство - на стани. Геродот виділяє сім станів: жерці, воїни, пастухи, свинарі, торговці, перекладачі, керманічі; також є відомості про рабів. За Геродотом, якщо раб "присвятить себе богу і матиме відповідний знак", то він вважається недоторканим. Привілейовані стани - це жерці і воїни (гермотібії, каласарії), особливо царські охоронці. Перші, хоча і повинні суворо притримуватись певних правил (не вживати рибу, носити лише льняний одяг, обов'язково голити волосся на голові), мають чи не найкраще становище з усіх інших станів, оскільки все пот-

рібне для існування вони отримують разом зі своєю посадою (в тому числі земельні наділи), а їхня посада передається у спадок. Стан воїна був почесним, кожному з них давали по дванадцять земельних ділянок. Зневажали свинарів, ремісництво також вважалось неблагогородною справою. Ще Геродот згадає лікарів, кожен з яких лікував лише одну хворобу. У суспільстві існувала моногамія, але фараон міг мати цілий гарем²⁵.

Геродот розділяє суспільство, головним чином, на багатих, яких була меншість, і бідних. Подорожуючи, Геродот головним чином бачить бідних і тому часто робить поспішні узагальнення. За Геродотом єгиптяни живуть за "мудрими законами, які встановив Амасій", невідкорення яким загрожує порушникові смертною карою.

З усіх єгипетських культів найближчі грекам були ті, які нагадували їм звичних еллінських богів, тому так рано проник в Грецію культ Аммона (Зевса)²⁶ Часто Геродот не може відшукати в єгипетському пантеоні грецьких богів (Посейдона), але лише тому, що єгиптяни не мали морських богів та з відrazою ставились до морської справи²⁷.

Намагаючись зробити географічні дослідження і пізнати природу цієї загадкової країни, Геродот намагався, але так і не зміг довідатись про причини розливу Ніла, а також і про його джерело від жодного єгиптянина. Це, можливо, пояснюється їхнім культом води і небажанням досліджувати божественне. Сам Геродот дає три пояснення (версії еллінів) розливу Ніла влітку, а не взимку: це спричинене північними вітрами які не дозволяють Нілу вливатися в море; Ніл "тече з Океану, а Океан обтікає всю землю"; вода Нілу утворюється від танення снігів. Геродот спростовує ці версії і каже, що на його думку це спричинене тим, що "сонце притягує до себе воду"²⁸. Геродот помилявся в тому, що вважав, що Ніл тече паралельно Істру (Дунаю), але ця помилка не буде здаватись великою, якщо ми згадаємо, що такої точки зору дотримувались до XVIII ст²⁹.

Розповідаючи про Єгипет, Геродот спирається на добру єгипетську традицію. Описуючи храми, він каже, що в їх межах були озера. Уявлення про священне озеро пов'язано з давньоєгипетським культом води, яка була найнебезпечніша та найблагодатніша стихія для людини в природі. Всі ці уявлення увійшли в культ Озіріса, як бога води (за давньою легендою Озіріс потонув у власній воді)³⁰.

Для Геродота є характерним переконання в тому, що в Єгипті все має бути протилежним до всього, що є звичайним в інших людей: "Єгиптяни... майже у всьому встановили звичаї, протилежні до звичаїв інших людей." Це переконання змушує його робити хибні висновки і вважати винятки за правило. Наприклад, бачучи, що одні єгиптяни їли на вулиці, а не вдома, носили один вид одягу (багаті носили довгий хітон та вовняний плащ), жили разом із своїми тваринами, він розповсюдив цю думку на всіх, в той час, коли бачив лише бідних єгиптян. Очевидно, він не бачив жінок – жриць і також поквапився з узагальненням. Варто відмітити, що на Геродота справила враження відносна незалежність єгипетських жінок, на відміну від грецьких. Судячи з Геродотових розповідей і досліджуючи поведження в них героїв, можна помітити, що особистість в Єгипті не була розвинена, що є властивим для країн Сходу.

Якщо намагатися окреслити наукову концепцію Геродота, то можна сказати, що це культ греко-єгипетської єдності. Для нього уявлення про успадкування Грецією єгипетської культури було подібним до того, як ми ставимось до наслідування Римською імперією культури Греції. Навіть закони Солона він насмілюється вознести до законів Амасія, але це не підтверджується археологічно. Така думка могла з'явитися в результаті зіставлення молодої та давньої цивілізацій, оскільки Геродот вважав єгиптян найдавнішими людьми на землі: він вважав, що історія Єгипту до нього тривала 20 000 років³¹.

Працю Геродота по-різному оцінювали античні автори. Під враженням обсягу праці та цінності в ній інформації, Цицерон назвав Геродота "батьком історії". Страбон звинувачував Геродота в тому, що він свідомо вигадує неймовірне, "щоб задовольнити схильність до дива та розважити слухачів". Критично ставиться до нього і Діодор, що не завадило йому дещо перейняти від Геродота. Жрець єгипетського міста Геліополя Манефон біля 241 р. до н. е. склав історію Єгипта, і будучи знайомим з працею Геродота звинувачував його у викривленні минулого єгипетської країни³².

Об'єктивність Геродота стосовно варварів викликала обурення у Плутарха, якого від "батька історії" відділяли п'ять століть, три з яких пройшли під владою римлян. Позиція Геродота, здавалося б закреслювала героїчне минуле грецького народу і зачепила його самоповагу,

але гнів пізнього історика по відношенню до Геродота говорить лише про відсутність в нього історичного чуття і намагання перетворити історію в хрестоматію повчальних прикладів. Плутарх написав трактат "Про злопідступність Геродота", ціль якого полягала у викритті філоварварської тенденції Геродота. Він докоряє Геродоту за недостатньо поважливе ставлення до еллінської давнини³³.

Так, Геродоту не властива перевірка кожного факту окремо як обов'язкового елементу встановлення істини. Звідси численні неточності та грубі помилки, які були наслідком легковір'я, але єдиних помилок, яких немає в Геродота, це навмисних³⁴.

"Історії" Геродота дали нам найповніші відомості про стародавні країни з точки зору різних наук, а сам "батько історії" своєю працею підтвердив свій титул. Геродот майже завжди точно передає географічні та геологічні особливості. Не дарма деякі античні автори навіть розглядали його "Історії" як географічну працю. А. Боннар пропонує навіть назвати Геродота також і батьком географії³⁵.

Отже, розглянувши частину праці Геродота, присвячену Єгипту, можна стверджувати, що хоча греки називали єгиптян варварами, навряд чи Геродот вважав їх такими, з повним підтекстом цього слова. В його уяві єгиптянин був мудрою людиною (оскільки Геродот близько стикався переважно з жерцями), високоморальною, надзвичайно побожною, покірною вищим. Але незвичайні церемонії та ритуали проведення свят не лишали Геродота думки про належність цього народу до варварського світу. Оскільки Геродот не був "невиправним" патріотом материкової Греції, то його думки загалом можна вважати об'єктивними, а свідчення цілком достовірними для вивчення історії стародавніх країн.

¹ Борухович В. Г. Научное и литературное значение труда Геродота // Геродот.История./ Перевод и примечания Г. А.Стратановского. - М,1999.

² Немировский А. И. Рождение Клио: У истоков исторической мысли.- Воронеж,1997

³ Авдиев В. И. Египетская традиция в труде Геродота // Вестник древней истории.- 1977.-№ 1

⁴ Оболенская С. В. Образ немца в русской народной культуре XVIII- XIX вв.// Одиссей. Человек в истории.1991.-М: Наука,1991, с.160.

⁵ Калмыкова Е.В. Столетняя война и формирование английского национального самосознания // Средние века.-2001.-Вып.62, с. 103-104

- ⁶ Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса. - Л, 1988, 136
- ⁷ Дейвис Н. Европа: История / Пер. з англ. П. Таранчук, О. Коваленко. - К., 2001, с.106.
- ⁸ Плутарх. Избранные жизнеописания. - М, 1980, с.549.
- ⁹ Цибукидис Д. И. Древняя Греция и Восток / Под ред. Шофмана А.С. - М, 1981, с.128
- ¹⁰ Авдиев В. И., указ. соч., с. 186]
- ¹¹ Цибукидис Д. И., указ соч., с. 106].
- ¹² Фролов Э. Д., указ. соч., с.137
- ¹³ Цибукидис Д. И., указ. соч., с. 47.
- ¹⁴ Буданова В. П. О некоторых перспективах исследования Великого переселения народов // Средние века.- М. - 2000. - Вып.61 - С.144-145
- ¹⁵ Геродот.Исторії в дев'яти книгах / Пер.з давньогр. А. О. Білецького, передмова та примітки / Під ред. В. С. Трубенко.- К, 1993, с. 445
- * Цікаво те, що єгиптяни також мали свою думку про варварів:"Варварами єгиптяни називають всіх, хто розмовляє не їхньою мовою" [Геродот, с. 126]. Виходить, що Геродот для них також був варваром, оскільки не знав єгипетської мови.
- **Геродот згадує, що єгиптяни приязно ставились до еллінів. Перси, якими за часів Геродота були захоплені єгиптяни, залишили їм їхніх богів та звичаї, отже культура залишалась самобутньою.
- ¹⁶ Геродот, с.102-103,105, 127
- ¹⁷ Там же, с.178].
- ¹⁸ Немировский А. И., указ. соч., с.1
- ¹⁹ Геродот, с. 82].
- ²⁰ Геродот, с. 87, 137
- ²¹ Авдиев В. И., указ. соч., с. 188
- *** В Єгипті шанували фараона, як втілення бога Гора
- ****Як ми бачимо з праці Геродота не всі єгиптяни шанували одних і тих самих богів. Кожний ном мав певного бога-покровителя, якому найбільше віддавали шану. Щодо звичаїв та священних тварин, то тут зовсім були різні погляди
- ²² Геродот, с. 100
- ²³ Там же, с. 78, 97
- ²⁴ Там же, с. 103
- ²⁵ Там же, с. 89, 101-102,103-104, 110, 120-121
- ²⁶ Фролов Э. Д., указ. соч., с.71-72
- ²⁷ Там же, с.70
- ²⁸ Геродот, с.85
- ²⁹ Борухович В. Г., указ. соч., с. 188
- ³⁰ Геродот, с.129-130; Авдиев В. И., указ. соч., с. 188
- ³¹ Геродот, с.81; Борухович В. Г., указ. соч., с.68
- ³² Немировский А. И., указ. соч., с. 145
- ³³ Аверинцев С. С. Плутарх и античная биография.- М, 1973, с. 71-75; Борухович В. Г., указ соч., с.6
- ³⁴ Боннар А. Греческая цивилизация.- М., 2000, с. 173
- ³⁵ Там же, с.170

ЖЕНЩИНА В СВЕТЕ АНТИЧНОЙ ЭРОТИКИ: ТРАДИЦИОННЫЕ ВЗГЛЯДЫ И РЕАЛЬНОСТЬ.

Положение основной массы женщин в античной Греции хорошо иллюстрирует древняя поговорка: "Сидит дома, прядет шерсть".

А Марциал, живший в начале новой эры, достаточно точно и емко характеризует положение женщины:

Надобно, Приск, чтоб женщина была в подчиненье у мужа,
Иначе равенства, верь, между супругами нет¹.

Еще более откровенна римская поговорка: "Колотить следует орехи, осла и женщину"².

Женщина-идеал древнего грека - Пенелопа, прождавшая своего неумного супруга двадцать лет, пытаясь защитить, при этом, и собственного ребенка³. Однако в античном обществе существовала категория женщин, не попадавших под такой идеал ни по стилю жизни, ни по отношению к ним общества. Речь идет об уникальном, в своем роде, социальном институте - институте античной гетерии, которая, в свою очередь, является закономерным результатом античного мировосприятия, основанного на принципе гедонизма.

Гедонизм как учение утверждает наслаждение, чувственное удовольствие (телесное и духовное) как высшую цель, смысл жизни и основной мотив поведения. Согласно этому учению подлинное счастье заключается в удовлетворении физических желаний. Стремление к наслаждению рассматривается как основное движущее начало человека, заложенное природой и предопределяющее все его действия. Одними из составляющих античного гедонизма являлись античные сексуально-эротические традиции.

Развитие собственно сексуально-эротических традиций началось с принятием законодательства Солона (VII-VI вв. до н. э.), когда впервые стали рассматривать проституцию как общественный институт. В отличие от восточных течений развитие в Древней Греции протекало в соответствии с гедонизмом исключительно по пути совершенствования мастерства женщин, владения собой, своим телом и умения услужить мужчине. Их отличало не только сексуальное мастерство, но и

умение поддержать беседу, быть больше другом, нежели чисто проституткой в современном понимании.

Что касается чисто сексуальных методик, то они касаются практически только женщин.

В римское время - время античной куртуазности, появляются практические рекомендации и для женщин. Особенно преуспел в этом отношении Овидий. Будучи человеком достаточно свободных взглядов (даже с точки зрения свободных нравов римского общества первых веков нашей эры), Овидий пишет произведение "Искусство любви", в котором и посвящает целую книгу женщинам - "Искусство любви", книга 3, придавая эротическому искусству чрезвычайно важное значение.

Что же известно в настоящее время об античном сексуальном искусстве? Ученные, в силу определенных причин, мало уделяют внимания этому щекотливому вопросу.

Как свидетельствуют исторические данные, в Греции практиковалось широкое использование следующих сексуальных поз: женщина на спине (*supina*), женщина нагибалась вперед, стоя на коленях или на всех четырех конечностях (*prona*), женщина сверху (*pendula*).

Интересно отметить, что боковая позиция (*lateralis*) совершенно не отмечается ни письменными, ни изобразительными источниками. Как видим, подавляющее большинство составляют примеры эротических поз, в которых женщине отведено подчиненное положение⁴. Совсем иная ситуация в древнем Риме. Зарубежные исследователи объясняют это результатом более значимого, в социально-экономическом плане, положения женщины в древнеримском обществе. Юри-

№	Позиции.	Древняя Греция.	Древний Рим.
1.	Lateralis (боковая позиция)	0 %	0 %
2.	Semisupina (полусидящая, полулежащая на боку женщина) Supina (женщина на спине)	38,2 %	16,4 %
3.	Prona (женщина нагибалась вперед, стоя на коленях или на всех четырех конечностях)	41,8 %	40,5 %
4.	Pendula (женщина сверху)	20 %	40,5 %

дическая защищенность римской матроны, соответственно, сказывалась и на ее степени сексуальной свободы:

Данные таблицы составлены на основе обработки 55 греческих и 115 римских письменных источников⁵.

К сожалению, аналогичный северопричерноморский материал до-

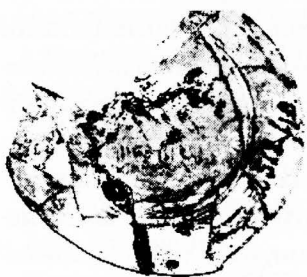

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

статочно скуден. И изучение этого вопроса, по нашему убеждению, еще только находится в начале пути. Однако имеющийся в нашем распоряжении херсонесский материал первых веков нашей эры также подтверждает вышеизложенный вывод. На римских светильниках представлена именно ргопа с различными вариациями: женщина лежит сверху мужчины (Рис. 1)⁶, женщина сидит сверху мужчины (Рис. 2)⁷, мужчина стоит и поддерживает находящуюся к нему лицом женщину (Рис. 3)⁸. Но судя даже по этим отрывочным данным можно заключить, что херсонесское общество также придерживалось тех же постулатов, что и остальной античный мир в это время. И степень раскрепощенности отдельных категорий женщин города была достаточно высокой.

Говоря о трактовке снов моралист Артемидор обращает внимание и на эротические сны, способные пролить свет на "женский вопрос" в период поздней античности. Он строит свой анализ на различении трех типов половых актов ("соединений"): во-первых, это "соединение", сообразное закону, а также "естеству" и "обычаю", во-вторых, "соединение, противное закону", и, наконец, соединение, "противное естеству". Три персонажа

прежде всего фигурируют в тексте, воспроизводя традиционный ряд трех доступных сновидцу категорий женщин: жена, любовница, гетера. Если снится "соединение" с супругой, это благоприятный знак, поскольку оно признанно и законно, а "жена есть для сновидца его ремесло и занятие, доставляющее ему удовольствие, или же то, над чем он начальствует и властвует". Поэтому "сон означает что от всякого такого будет ему [сновидцу] выгода, потому что и от выгоды людям приятно, и от любовных соединений приятно". В этом отношении нет никаких различий между супругой и любовницей. Иное дело гетеры. Анализ, предлагаемый Артемидором, весьма любопытен: гетеры должны были бы сниться к добру: во-первых, видеть женщину, то есть источник наслаждения, вообще благоприятный знак, а во-вторых, они "прозываются податливыми и отдаются без отказа". В конечном счете, "соединение с гетерами в блудилище означает малый стыд и малый расход", ведь и посетители таких домов испытывают и стыд, и расход", что, несомненно, несколько понижает ценность события, о котором говорит сон, изображающий этих женщин.

Но особенно отрицательно влияет на значение сна место встречи с гетерами; тому есть две причины. Одна лингвистическая: хотя слово, которым именуют "блудилище", обозначает также и мастерскую, и лавку, что придает ему положительное оттеночное значение, равно как и кладбище, зовут еще "местом для всех", "общим местом", короче говоря, публичным домом. Вторая причина касается мотива, весьма распространенного в сексуальной этике философов и медиков, - речь идет о пустой трате спермы, о ее потере без "прибыли", то есть без потомства, которое должна приносить женщина: в блудилище же "семя человеческое" погибает зря. Ввиду такого двойного основания сон о посещении гетеры может предвещать смерть.

В дополнение к классической триаде "жена - любовница - проститутка" Артемидор упоминает и случайных, или "незнакомых", женщин. По мнению Мишеля Фуко, смысл такого сна зависит прежде всего от социальной значимости представленной в нем женщины: если она "хороша собой, приятна, в дорогих тонких платьях и с золотыми ожерельями, а в любви податлива", тогда сон к добру. Если же она "стара, некрасива, отвратительна, дурно одета, бедственно живет и неподатлива", тогда предсказание неблагоприятно⁹.

Эротические фрески покрывали дома патрициев Помпеи и Геркуланума. Фаллос вместе с эротическими заклинаниями был тогда не только символом плодородия, но и носил религиозный смысл. Порнографические изображения испещряли амулеты, носимые на счастье.

Однако было бы ошибкой по одним только дошедшим до нас свидетельствам судить о нравах той эпохи. В целом эротика занимала в жизни древних не намного больше места, чем у современных людей. Однако внешнее выражение ее было несколько отличным от современности. И это - закономерно: другая эпоха - другие формы самовыражения. Поэтому греки на продажную любовь смотрели без предрассудков.

Дело не только в том, что женщины, которых можно было нанять за деньги, звались гетерами, что можно было бы перевести как "подавательницы радости" или "подруги"; дело еще и в том, что об этих жрицах Венеры говорили, писали совершенно открыто и без тени смущения, а весомейшая роль, которую они играли в частной жизни, нашла свое отражение также и в греческой литературе. Существовало множество сочинений как о гетерах вообще, так и о гетерах отдельных городов, особенно таких, как Коринф или Афины.

Считаем, что такое развитие событий являлось, и, возможно, является и в наши дни, закономерным результатом менталитета патриархального общества. Общество, ориентированное на подавление женщины как социальной единицы, по свидетельству последних гендерных исследований, обречено на извечный конфликт. Этот конфликт способный выливаться и в откровенное использование женщинами своих специфических возможностей для управления мужским коллективом. За долгие годы такого конфликта выработался определенный стиль поведения женщин. Конечно, можно обвинять женщин в приспособленчестве. И это, по нашему мнению, проще всего. Но, если посмотреть на проблему с другой стороны, проанализировать многовековой опыт выживания женщин в обществе с приоритетным мужским менталитетом, то можно прийти к заключению, что такая форма поведения - является самой приемлемой и щадящей. Это, своего рода, "статус кво", когда конфликт не приобретает ярко выраженного противостояния - с одной стороны, но с другой – идет постоянная борьба

ба за самореализацию женщины. И этот вопрос не только не утратил своей актуальности в наши дни, скорее наоборот - он является одним из животрепещущих¹⁰.

Собственно проститутки, расквартированные в публичных домах, занимали самую нижнюю ступень внутри социального слоя, их называли не гетерами, а просто "шлюхами". В Афинах учреждение публичных домов приписывали мудрому Солону. Проститутки в публичных домах выставлялись напоказ очень легко одетыми или даже совсем без одежды, так что любой посетитель мог совершать выбор, руководствуясь собственным вкусом. Из доходов, полученных за счет заработков девушек, содержатель публичного дома должен был выплачивать ежегодный налог государству, так называемый проституционный налог, собирать который назначался один или несколько специальных чиновников. Вознаграждение, которое посетитель выплачивал девушкам, также фиксировалось особыми чиновниками - агораномами.

Публичные дома, как и вся система проституции в целом, находились под надзором городских должностных лиц - астиномов, в обязанности которых входило поддержание общественных приличий и разрешение споров.

В приморских городах большинство публичных домов размещалось, по всей вероятности, в прилегающих к гавани кварталах; по ясному свидетельству Поллукса, в Афинах дело обстояло именно так. Однако в районе под названием Керамик, по Гесихию, также можно было обнаружить множество публичных домов самого разного пошиба.

Греческие авторы мало говорят об устройстве публичных домов, их убранстве и внутреннем распорядке, но мы вправе предположить, что они едва ли многим отличались от публичных домов Рима и Италии, относительно которых мы информированы достаточно хорошо. На самом деле, греко-римский "дом радости" доступен и в наши дни. Речь идет о лупанарии в Помпеях. О его предназначении и поныне напоминают многочисленные эротические, часто даже с примесью порнографии, фрески и надписи на стенах.

Гораций и другие римские авторы называют публичные дома дурнопахнущими, что, по-видимому, свидетельствует о грязи и нечистоте, а согласно Сенеке, посетитель уносил этот запах на себе. С мрачным удо-

влетворением в своей язвительной сатире говорит Ювенал об императрице Мессалине, торговавшей своим телом в публичных домах.

Судя по письменным свидетельствам, взгляды древних не позволяли им относиться к посещению публичных домов как к чему-то предосудительному. А сексуальные оргии часто совмещались с пиршествами. Мы располагаем эпиграммой Асклепиада, в которой он отправляет товарища на рынок за некоторыми покупками для веселого пира с молоденькой проституткой: тому следует купить трех больших и десятков маленьких рыб, дюжину креветок и не забыть приобрести шесть венков из роз (весьма характерно для греков). Одна из эпиграмм Посидиппа описывает пирушку четырех юношей с четырьмя проститутками. Одного сосуда хиосского вина явно недостаточно, и поэтому мальчика-слугу посылают к виноторговцу Аристию сказать тому, что в первый раз он прислал кувшин, наполненный лишь наполовину.

Такие сцены пира, как известно, встречаются довольно часто, особенно в античной иконографии. Не исключение и более откровенные изображения, например, эротический сюжет римского времени на краснолаковом светильнике из Херсонеса¹¹. На щитке светильника хорошо видна сцена пира троих мужчин и одной женщины, которая находится на ложе с одним из пирующих (Рис. 4). Трактовка сцены не вызывает сомнений: на щитке светильника изображен эротический сюжет.

Гетеры же стояли на гораздо более высокой ступени и занимали куда более важное положение в частной жизни греков. От обитательниц публичных домов, равно как и в отличие от проституток мужского рода, которые также существовали в эту эпоху, их отличали

Рис. 4

уважение, которым они пользовались в обществе. Многие из них отличались утонченной образованностью и бойким остроумием; они знали, как очаровать наиболее выдающихся деятелей своего времени: полководцев, политиков, писателей и художников, и как надолго привязать их к себе; они являются наглядным воплощением существования, отмечен-

ного смешением утонченных интеллектуальных и чувственных удовольствий, существования, которое так почиталось греками того времени. В жизни почти каждой замечательной личности, игравшей выдающуюся роль в истории эллинизма, различимо влияние какой-нибудь знаменитой гетеры. Большинство современников не находили в этом ничего предосудительного. В эпоху Полибия прекраснейшие здания Александрии носили имена прославленных флейтисток и гетер. Портретные статуи таких женщин устанавливались в храмах и других общественных строениях рядом со статуями заслуженных полководцев и политиков. И слабеющее чувство чести греческих свободных государств не видело ничего зазорного в том, чтобы венками, а иногда даже алтарями и храмами почитать гетер, которые были близки с выдающимися деятелями.

Нетрудно понять, что там, где отношение к проблеме проституции было столь свободно от предрассудков, также и литература – причем в отличие от нас, безусловно, не только медицинского и судебного характера, но и беллетристика, обстоятельно трактовала тему жриц Афродиты. У греков имела обширнейшая литература, посвященная гетерам, некоторые такие сочинения, подобно "Разговорам гетер" Лукиана, дошли до нас целиком, другие – в виде более или менее пространных отрывков. Лукиан набрасывает чрезвычайно колоритную картину, на которой запечатлены гетеры самого разного толка и образа жизни. Махон Сикионский, который большую часть жизни провел в Александрии и был наставником Аристофана Византийского, составил книгу "Достопримечательности", где в ямбических триметрах занимательно и остроумно излагал всевозможные анекдоты из скандальной придворной хроники диадохов. Нетрудно сразу же предположить, что в этой книге, утрата которой достойна самого большого сожаления, важную роль играли гетеры, и это предположение подтверждается подробными извлечениями, сделанными из нее Афинеем. Наряду с Махоном Афиней имел в своем распоряжении немало других книг о жизни гетер, многочисленные детали из которых он приводит в своих "Пире ученых мужей" (особенно в тринадцатой книге)¹².

Особо хотим остановиться на северопричерноморском материале, отражающем эту проблему. Речь идет о переписке античного Хер-

сонеса и римской администрации на заре нашей эры. Суть переписки в том, что руководство римских войск, расположенных на территории города, решило повысить размер подати, взимаемой с херсонеситов легкого поведения, чем нарушили вековые устои города:

II. Раньше мы, доверяя царским рескриптам, памяти консуляров и судебным решениям трибунов касательно... проституционной подати, считали себя вправе иметь полную уверенность, принимая во внимание, что все, касающееся наших гражданских прав, утвердил божественный рескрипт царствующих и обезопасило решение произведших суд с тем, чтобы наши права ни в чем не нарушались к общему вреду. Когда же нынешние наши гарнизонные начали нарушать столь прочные установления, не только совершая некоторые несправедливые и насильственные поступки в том, что им воспрещается, но и осмелившись чрез прошение заявить тебе свое несправедливое требование, мы сделали тебе, благодетелю нашему, донесение, прося подтвердить нам прочность дарованных и присужденных нам прав...; отсрочку же донесения, на обижающих нас, никакую невозможно было сделать ради того, чтобы твоим человеколюбием были остановлены с самого начала стремящиеся к новшествам. А для того, чтобы легче было производство расследования по сему делу с начала и ..., мы предъявили тебе наше прошение к царям и переслали копию (?) полезного нам рескрипта, памяти консуляров и решение трибуна, так как и дело получило от даровавших царей такое направление, будучи передано трибуну, получившему приказ постановить о нем судебное решение. В виду этого, мы надеемся, что ты, став нашим покровителем, охранишь установленное с такою... и осмотрительностью, дабы оно имело силу в местах, подлежащих сей подати, и благорассудительно примешь представляемое тебе прошение, необходимее которого нет ничего для людей, понимающих пользу благоразумной жизни и стремящихся сохранить благоприличие нравов.

III. То, что я послал Атилию Приммиану касательно проституционной подати, я приказал поместить ниже, заботясь о том, чтобы ни вы не были удручаемы вопреки узаконениям, ни служащие не преступали предписанного предела.

IV. Копия письма. В чем заключаются обязанности солдат, состоящих в Херсонесской вексияции, касательно проституционной подати, пока-

жет тебе прилагаемая копия решения Аррия Алкивиада, тогдашнего трибуна, командовавшего тою же вексилацией, дабы солдаты не совершали ничего вопреки как воззрению его, так и явно определенной части, относящейся (?) к суду. И поскольку не может казаться, чтобы тот же Алкивиад на будущее (?) время по солственной воле принял намерение возвысить размер подати, так как он свое решение в судебной форме... уже раньше произнес, предложил и во все годы вносил подать в казначейство в установленном размере, то нет сомнения, что такой размер подати необходимо сохранять и удерживать согласно дисциплине. Позаботься о том, чтобы копия его решения, написанная разборчивым почерком, была выставлена возле..., где она могла бы правильно читаться с ровного места.

V. Копия письма. Что я написал Атилию Примиану трибуну ... о записке сослуживцев, которую тот же трибун прислал мне касательно проституционной подати, я приложил здесь и приказываю тебе во всем действовать согласно форме решения, высказанного тогдашним трибуном Аррием Алкивиадом, дабы они не осмеливались ничего совершать вопреки дисциплине или с нарушением прав или обидою местных жителей.

VI. Копия письма. Что я написал в ответ на декрет херсонеситов с жалобой (?) на солдат, я приказал приложить здесь и вновь напоминаю - смотрите, чтобы они под предлогом... не увеличивали размера подати, уже раньше принятого и утвержденного, в ущерб вашему авторитету, не беспокоили граждан и не пытались вводить какие-либо новшества. Поставлено при архонтах с Марком Аврелием Василидианом Александром во главе. Послами были Тит Флавий Аристон и Валерий Герман¹³.

Как видим (мы приводим перевод знаменитой переписки умышленно полностью: опубликованный В. Латышевым еще в начале XX в. он, как исторический источник, цитировался в разных контекстах, но по основной своей сути - фактически никогда) лупанарии представляли собой серьезную статью материальных доходов для античных полисов. Настолько серьезную, что ради нее шли даже на конфликт с вышестоящим начальством. Думаем, что истоки всего этого следует искать в жизненном укладе еще общества того времени, в его моральных, и религиозных, нормах.

Считается, что религиозная проституция в Греции была распространена с глубокой древности. Солон на доходы учрежденных им в Афинах диктериад (публичных домов) построил храм в честь богини проституции Афродиты, против ее статуи, у подножия которой собирались процессии верных прозелитов этой богини. Другие такие же храмы находились в Фивах, в Беотии и в Мегалополисе, в Аркадии.

Существует мнение, что культ Афродиты был не что иное, как культ проституции, как это доказывают различные названия, данные этой богине. Ее называют "Пандемос" - всенародной, "Гетайра" - покровительствующая гетерам, "Порне" - намек на глубокую, почти доходящую до порока, чувственность. Роль жриц этой богини часто исполняли куртизанки и способствовали, таким образом, увеличению доходов ее храмов. Таким образом, религиозную гетерию связывают с институтом гьеродулии.

Известно, что для любого общества древности была характерна строгая регламентация жизни человека. Современные исследователи рассматривают это как попытку человека осознать мир и придать ему связную законченную форму, как стремление воздействовать на мир с помощью иррациональных методов¹⁴. Религия служила своего рода образцом для этой регламентации. Таким образом, религиозные ритуалы рассматриваются как своеобразная система стрессовых "тренировок", направленных на примирение реальной окружающей действительности и эмоционального восприятия человеком этой действительности. Все ритуалы строились следующим образом: неупорядоченность, хаос и ужас в первой части ритуала и победа мироустройства, радости и ликования - во второй¹⁵. Одним из сильнейших инстинктов любого живого организма является сексуальный инстинкт. Поэтому и не удивительно, что у античного человека возникло и успешно развивалось на протяжении всего античного времени такое не однозначное отношение к культу богини Афродиты. С одной стороны - это полная идеализация Богини - ипостась "Урания" - небесная; но с другой - выше перечисленные эпитеты. Прославляя Афродиту - греки прославляли и тот образ жизни, который вела богиня. Любовь - основа античного мироздания. Любовь - в представлении древних призвана упорядочить мир.

Часто можно обнаружить в имеющейся литературе заявление, что античная культура не знала половых дивинаций. Да, констатируют большинство исследователей, античность знала, и, в какой-то мере, сознательно поощряла гомосексуализм; в мифологии можно обнаружить отголоски, пусть почетной, с точки зрения, античного человека, религиозной зоофилии или религиозного фетишизма. Для примера – мифы о Зевсе, в образе быка, лебедя или золотого дождя, и Европе, Леде или Данае. Последнее направление больше привлекает философские школы, которые сводят все к простому символизму. Возможно...

Но... Мы же попробуем опровергнуть существующий тезис, что идеализируемая античность, в отличие от нашего сложного времени, была чиста и целомудрена и не знала такого явления как садо-мазохизм.

По нашему убеждению и это достойное направление (наряду с другими) было хорошо известно античности, причем, – с героических времен.

Первые, и отнюдь не косвенные следы, мы можем обнаружить в мифологии. Речь идет о цикле мифов о подвигах Геракла. В одном из них, провинившись перед богами, герой попадает в полную рабскую зависимость от сильной и властной женщины - царицы Омфалы, вдовы Тмола (сына Тантала). Могучий Геракл, между прочим - сын Зевса, - так прогневил высокого родителя, что тот не посчитал зазорным проучить свое дитя. Непобедимый герой вынужден был терпеть от женщины всевозможные издевательства: от ношения женской одежду, прядения, вместе со служанками, шерсти, заниматься домашним хозяйством и до того, что сама Омфала облачалась в его (!) львиную шкуру и носила его (!) палицу¹⁶! Кто знает как далеко заходили фантазии и возможности Омфалы?..

Можно возразить, что Геракл все это терпел по воле Фатума. Возможно...

Продолжим наш анализ далее.

Всем, еще со школьной скамьи, известен другой миф – об амазонках. Где-то в далеких от Греции краях жили воинственные женские племена, не признающие мужчин. Любой путник, оказавшийся в земле амазонок, был определенным образом использован (иначе бы народ просто вы-

мер!) и убит. И тем не менее мужчины явно стремились к контакту с амазонками, так как считали свой такой поступок – подвигом. Начиная с классического времени, сохранилось большое количество сюжетов, изображающих амазономахию: войны греков с амазонками. Об одном таком сражении рассказывают мифы троянского цикла. Во время траура Ахилла, на помощь троянцам, поспешили амазонки во главе с царицей Пенфесилией. Прошел бой и Ахилл убил Пенфесилию не зная, что она - женщина. Обнаружив этот факт, он влюбляется в мертвую да так, что, в припадке гнева, убивает одного из своих друзей-соратников.

Взять Тезея... Этот герой также путешествовал в Гиперборею к амазонкам, сражался с ними и, по некоторым версиям, даже на одной из них – Ипполите – женился.

Уже упомянутый Геракл также отличился: в результате путешествия за волшебным поясом амазонки Ипполиты, он ее убил.

Подведем итог.

Герой Геракл: рабство у царицы Омфалы, убийство амазонки Ипполиты.

Герой Ахилл: амазономахия, гибель царицы Пенфесилии.

Герой Тезей: амазономахия, женитьба на амазонке Ипполите.

Конечно, можно говорить здесь и о своеобразном символизме – с точки зрения философии; о возможных конкретных исторических событиях, происшедших сотни лет назад в Причерноморье - с точки зрения истории.

Но ведь можно оценить эту ситуацию и с точки зрения психологии и ее символов. Допускаем, что параллель между "прошлым" (античностью) и "будущим" (современностью) весьма условна. Уверены, что противопоставление обществом противоположностей друг другу, в силу каких-либо "объективных" причин, как показывает исторический опыт, ведет к серьезным проблемам в таком обществе, которые, ко всему прочему, имеют коммулятивное свойство. Возможно греческое общество это интуитивно понимало и пыталось таким образом сгладить определенную социальную напряженность, а не только жить по принципам гедонизма?

Если углубиться в анализ вопроса, то можно докопаться и до Фату-ма в виде современного подсознания и "осознанной необходимости".

Почему "герой" иногда убивает "амазонку"? объясним это тоже как своего рода символ. Патриархальное общество допускает смену мужской роли на женскую в силу "серьезных" причин: искупление преступления (рабство Геракла у Омфалы); сохранение личной безопасности (нежелание Ахилла участвовать в Троянской войне, в которой его ждет смерть). Патриархальная сущность (назовем ее *animus*, по классификации К. Г. Юнга и его последователей) - способна к бунту против подобной же в женщине. Отсюда, одновременно, и боязнь, и желание убить. Не поэтому ли погибли мифические амазонки и испытывают затруднения, в современном обществе, женщины¹⁷?

Подчиненное положение женщины в античном обществе, зависимость жены от мужа в семье, дали Аристофану благодатную тему для колкой сатиры. Однако, по нашему мнению, комедия Аристофана "Лисистрата" - пример не только и не столько пацифистского античного произведения, а древнейший пример борьбы женщин за свои права. Как же решают женщины-гречанки свои важные повседневные проблемы, попутно выступая против тогдашнего милитаризма? Ответ на удивление прост. Они - используют мощь чисто женского оружия - оружия, которое не смогут побороть никакие новейшие космические технологии. Оружия, которого-то сразу и не разглядишь в руках "коварного" слабого противника. И это оружие - женский шарм, женская хитрость, сексапильность и сексуальность. Читая "Лисистрату", мы, знакомимся, прежде всего, с тончайшим знанием главной героиней - Лисистратой, мужской психологии. И это приводит ее к победе. Афинские женщины получают мир и, главное всего, своих мужей обратно к себе домой.

Лисистрата - личность яркая, говоря современным языком, не стандартная, для своего времени. Она - свободна не только внешне, но и, что более важно, - внутренне. Это - женщина-лидер, способная увлечь за собой своих подруг по несчастью. Это - женщина-стратег, способная хладнокровно просчитать, реализовать свои расчеты и добиться положительного результата. Чем не пример современного постфеминистского представления о женщине, которая, по мнению поп-звезды Мадонны, должна быть "умной и сексапильной"?

И женщины, судя по монологам Лисистраты, хорошо понимали важность своего оружия.

Разве редкие находки остатков текстиля не свидетельствуют косвенно об этом? Можно отметить, что для производства одежды применялись шерстяные ткани, смешанного или растительного происхождения. В обиходе были как дорогие ткани из тонкорунной шерсти или шелка так и ткани грубые, домотканые. Для окраски тканей применяли самые разнообразные красители, например, индиго, пурпур, вонгши (китайские желтые ягоды). Но самым распространенным красителем для окраски таких тканей преимущественно служила марена красильная (*Rubia tinctoria*), широко известная в древности. Страбон отмечает, что в Малой Азии умели окрашивать шерсть в красный цвет так, что ткани ею выкрашенные соперничали с окрашенными пурпуром и кошенилью. Цветовая гамма применяемых текстильных красителей была от белого до коричневого, почти черного. К непосредственному декору одежды можно отнести вышивку или золотное тканье. К настоящему времени в мире известно несколько находок мотков золотных нитей. Некоторые из них были обнаружены и на территории Северного Причерноморья. Судя по всему, золотная нить была плоская в сечении, имела органическую основу, на которую навивалась металлическая бить. По составу: низкопробный сплав золота и серебра. Об использовании золотных нитей для золотного тканья в период Римской империи указывает Тацит: Агриппина одела хламиду, полностью сотканную из золотых нитей. А Апулей говорит о плаще, затканном мерцающими звездами. для декора костюма могла применяться шелковая парчовая тесьма китайского производства ярко желтого цвета с красно-желтыми золотными нитями. Часто тесьма была сложного ткачества: ткань двухосновная и двухутковая.

Уход за волосами, как важная часть туалета, также были чисто женским "стратегическим оружием" того времени. Вазопись и терракота V- IV вв. до н. э. свидетельствует, что волосы женщин либо убирались головными уборами - саккосами¹⁸, различного рода покрывалами¹⁹, которые уже сами по себе являлись декором. Видимо обычная женщина была обязана тщательно убирать волосы, например, выходя из дома²⁰. Думаем, что это связано с тем, что волосы женщины, в представлении древних, были предметом интимного туалета: на одной из итальянских пелик третьей четверти IV в. до н.э. изображена групповая

сцена в гинекее. В центре группы – мужчина и женщина. У женщины длинные, слегка стянутые волосы²¹. Апулей же в "Метаморфозах" прямо говорит, что "многие женщины, чтобы доказать прелесть своего сложения, всю одежду сбрасывают... Но если бы у самых прекраснейших женщин снять с головы волосы и лицо лишить природной прелести, то... пусть будет самой Венерой... - если она плешивая будет, даже Вулкану своему понравиться не сможет"²².

Однако уже в первые века нашей эры зрело зерно мировоззрения будущей эпохи – средневековья. Мировоззрение, которое оказывает, и, думаем, будет оказывать огромное влияние и в дальнейшем. Речь идет о христианской морали, ярчайшим примером которой являются произведения Тертулиана, жившего во П в. н.э.

Осуждение и порицание древних античных нравов звучит в словах одного из ведущих апологетов раннего христианства. По мнению Тертулиана, женщина должна вести скромный, не заметный образ жизни. Излишества в украшательстве, как, впрочем, и не излишества, не только не одобрялись, а клеймились. Что касается сексуальной свободы женщины (равно как и свободы вообще) – это дурное влияние язычества²³.

Такой воинственный подход сторонников новой религии, на заре ее существования, вызывал массовое недоумение и не принятие нового учения в широких кругах античного общества, воспитанного в традиционном духе. Однако это тема уже другого исследования.

¹ Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. із скарбниці античної мудрості. - К., 1988. - С.261.

² Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. із скарбниці античної мудрості... - С.263.

³ Гомер. Одиссея. XVI, 409-451.

⁴ Krenkel W. *Figurae Veneris II*// Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock. - 1987. - * 36. - S.49-56.

⁵ Krenkel W. *Figurae Veneris II*... - S.55-56.

⁶ НЗХТ. - Инв. № 2512/10.

⁷ НЗХТ. - Инв. № 2071/10.

⁸ НЗХТ. - Инв. № 1805/10.

⁹ Мишель Фуко. История сексуальности-III: Забота о себе//Под ред. А. Б. Мокроусова. - К.- М., 1998. - С.26-27.

¹⁰ Крупа Т. Зеркало Лaidы. Истории античных гетер: первый опыт феминизма. - М., 2002. - С.336-339.

¹¹ НЗХТ. - Инв. № 1519.

- ¹² Крупа Т. Зеркало Лаиды. Истории античных гетер... - С.342-345.
- ¹³ № 404//Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae / Ed. V. Latyshev. - Vol. 1. - Petropoli, 1916. -S.364-371.
- ¹⁴ Прохоров А. А. Современные данные нейробиологии и проблемы изучения мифологического сознания // Социальные структуры и социальная психология античного мира (доклады конференции). - М., 1993. - С.193 - 198.
- ¹⁵ Там же. - С.197 - 198.
- ¹⁶ Плутарх. Тезей, VI.
- ¹⁷ Крупа Т. Зеркало Лаиды. Истории античных гетер... - С.218-221.
- ¹⁸ НЗХТ. Инв. № 135, 148, 166, 199; Белов Г. Д. Терракоты Херсонеса из раскопок 1908-14гг// ХСб. - 1930. - Вып.3. - С.220.
- ¹⁹ Античная скульптура Херсонеса/ Под ред. С. Н. Бибикова. - К., 1973. - С.103. - № 326. - Ил.135; с. 110. - № 346. - Ил.139; с.111. - № 349. - Ил.143.
- ²⁰ Плутарх. Римские вопросы,14.
- ²¹ Искусство Этрурии и Древней Италии / Под ред. Н .М. Лосевой, М.А. Сидоровой. - М., 1988. - С.201.
- ²² Апулей. Метаморфозы, П, 8.
- ²³ Тертуллиан К.С.Ф. К жене. I, 1-7.

Оборонительные сооружения скифского времени в г. Тараща и Змиевы валы.

Земляные валы в районе г. Тараща на правом берегу Роси связаны, исходя из современных знаний о них, в основном с двумя историческими периодами - скифским и древнерусским. Валы эти, естественно, были известны давно (местное население называет их "турецкими" или "татарскими"), но в специальной литературе 19 века, да и большей части 20 века они изредка соотносились лишь с так называемыми Змиевыми валами. Изредка - потому, что они стоят в стороне от линии Змиевых валов, проходивших по левому берегу Роси. От г. Тараща, расположенного на правом берегу Роси, до Среднего Поросского вала (терминология М. П. Кучеры) на противоположном берегу реки расстояние по прямой около 15 км. В научной литературе нам не удалось также найти внятного описания таращанских валов, в частности, упоминания о том, что по территории города проходит кольцевой вал, а на подступах к городу с востока, со стороны Роси (расстояние 1,5 км) в урочище Лысая Гора расположен прямой вал, перерезанный руслом небольшой речки Котлуга (правый приток Роси). Время сооружения вала не ясно. Лысогорский вал (судя по расположению рва) защищал подступы к Тараще со стороны Роси, что не вписывается в традиционные представления о том, что в скифский и древнерусский периоды главная опасность для населения Лесостепи исходила от степных кочевников с юга. В специальном исследовании В. Б. Антоновича приведен план длинных валов, проходящих также и по правому берегу Роси¹. На этом плане один из отрезков длинного вала, идущий в широтном направлении от Роси через Саварку - Степок, заканчивается изгибом к северу от г. Тараща). Скорее всего, этот изгиб - северная часть неверно понятых круговых валов, проходящих в основном по территории города, о которых пойдет речь ниже, а сам вал - развернутый почти на 90 градусов вал в урочище Лысая Гора.

Круговой вал на месте г. Тараща, а также Лысогорский вал - как часть системы Змиевых валов - приведены лишь на плане А. С. Бугая². На этом же плане обозначены также: какие-то следы вала, являющиеся

как бы продолжением Среднего Поросского вала, заходящего на правый берег Роси и ограждающего путь к Тараще со стороны Роси по долине Котлуги; расположенное южнее большое городище у с. Журжинцы Лысянского р-на Черкасской обл., в верховьях Гнилого Тикича

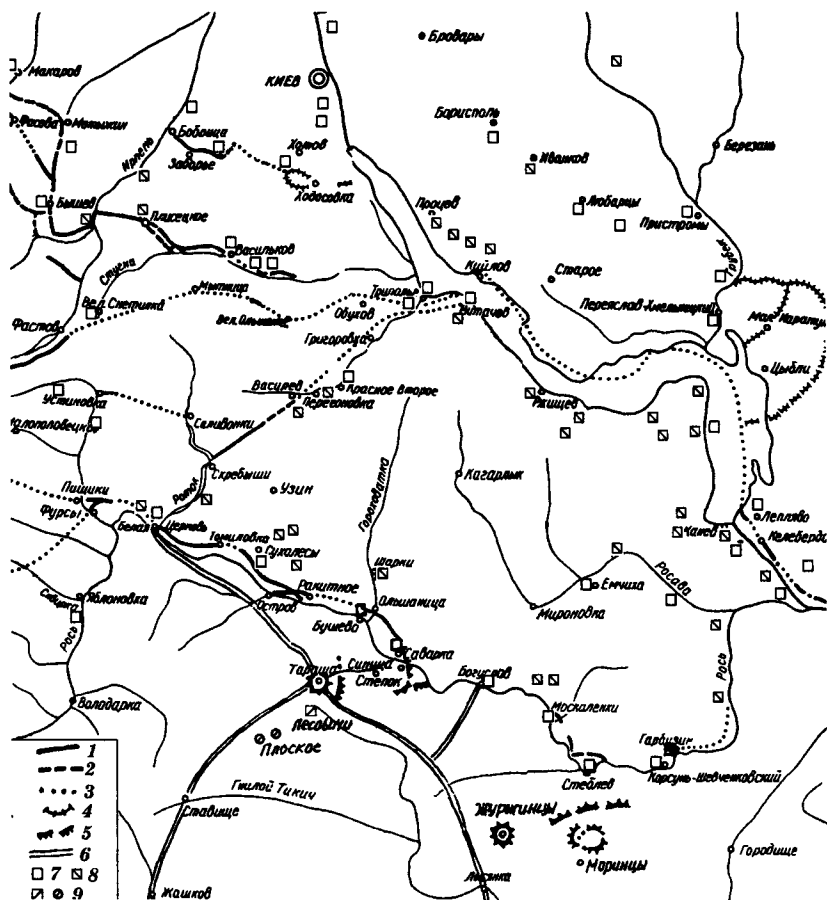

Рис.1. Часть Змиевых валов и городища Среднего Поднепровья.

- 1 - Змиев вал; 2 - следы вала; 3 - примерное направление вала;
 - 4 - городища раннего железного века в системе Змиевых валов;
 - 5 - участки Змиева вала и городища в его системе; 6 - современные сухопутные трассы в районе г. Тараща;
 - 7 - городища X-XI вв.;
 - 8 - городища XI-XII вв.;
 - 9 - городище и поселение времен Киевской Руси.
- 1-4, 6-8 - по М. П. Кучере; 5 - по А. С. Бугаю;
9- по С. С. Бессоновой и В.В.Романюку.

(основано, по всей видимости, еще в скифский период). К востоку от него также обозначены остатки нескольких валов - круговых и в виде дуг (Рис.1).

По данным радиоуглеродного анализа дерева, взятого из разрушенного вала в г. Тараща определены две даты: 990 и 1110 гг., т.е. периода Киевской Руси (определение Н. Н. Ковалюха, Институт геохимии и физики минералов НАНУ, 1992 год). Однако этих данных все же недостаточно для определения времени возникновения городища, точнее, его мощной оборонительной системы. Дело в том, что находок X-XII вв. на городище и в его окрестностях обнаружено очень мало. Из редких находок периода Киевской Руси на территории г. Тараща и Таращанского района, хранящихся в местном краеведческом музее, следует отметить несколько бронзовых застезек в виде крестов и иконку с изображением Николая Чудотворца XI-XII вв. из с.Лесовичи, железные наконечники стрел, один из которых найден в г.Тараща "в земляном валу", один в южной части города (Козакивка) по дороге на с. Лесовичи и один - в с. Лесовичи. Железный боевой топор XII века найден в с. Ковшеватое. Ряд находок оружия из сел Лесовичи и Плоское (в обоих пунктах известны поселения периода Киевской Руси), а также отдельные бронзовые украшения из г.Тараща пока не имеют надежных дат.

В настоящее время больше оснований имеется для того, чтобы отнести время сооружения городища в г. Тараща к скифскому, а точнее к раннескифскому периоду. В пользу этого предположения свидетельствуют: размеры городища (229 га), наличие культурного слоя скифского времени, а также наличие в окрестностях городища целого "куста" поселений этого периода. Предположение о "скифском" возрасте городища возникло в 1989 году, когда В. В. Романюком были обнаружены довольно многочисленные находки УП-У1 вв.до н.э.³ Позже были открыты и несколько жилищ этого периода под позднейшими городскими наслоениями⁴. Это предположение поддержал и М. П. Кучера - наиболее авторитетный исследователь Змиевых валов. По его мнению, на правом берегу Роси в период Киевской Руси не возводились укрепления, которые достоверно можно было бы отнести к этому периоду. Тем более трудно предположить сооружение городища такой большой площади -

для работ подобного масштаба здесь не было, очевидно, ни предпосылок, ни достаточного количества населения.

В настоящее время городище полностью входит в черту г. Тараша, впервые упомянутого в письменных источниках начала 18 столетия. Оно относится к числу мысовых, так как расположено на возвышенном останце в месте слияния небольших речек Глибочица и Котлуга (правый приток Роси). Таким образом, природные преграды дополняли искусственные земляные сооружения. Вал, конечно, сильно поврежден, особенно в местах, где его перерезают дороги. Иногда на частично срезанном валу расположены постройки современных усадеб. И все же его конфигурация прослеживается фактически по всему периметру: на аэро- и топосъемках, а также при визуальном обследовании. Лучше всего сохранились участки вала в северной и западной, напольной частях городища. Здесь его высота (по отношению к внутренней части городища) достигает 3 м, а ширина основания 10 м. Сильно заплывший ров прослеживается лишь на небольших участках (Рис.2). Иногда в разрезах насыпи видны обугленные остатки дерева, сажа и обожженная почти до красного цвета глина.

Рис. 2. Участок вала и рва в западной части городища.

Определить более точное время сооружения валов Таращанского городища можно будет только после специальных исследований. Имеющиеся результаты радиоуглеродного анализа дерева (X - XI вв.) ни в коем случае не противоречат мнению о более раннем сооружении всей системы земляных валов. Это дерево - оно взято из северо-восточного участка вала - могло быть использовано при ремонте (обновлении) древних оплывших валов. Такая ситуация не раз отмечалась на городищах раннего железного века: на Большом Каратульском (валы обновлены в конце X в.), Пастырском (вал перестроен в конце X в. - начале XI в.), городище в с. Суботов (вал XI столетия на городище скифского периода) и других⁵. Культурный слой скифского времени прослеживался также на раннесредневековых городищах Порося: у с. Шарки, которое отождествляют с летописным Торческом⁶, а также на городище XI-XII веков у с. Бушево. В окрестностях Киева оказалось включенным в систему Змиевых валов огромное городище со слабым культурным слоем скифского времени Большое Ходосовское⁷.

Таким образом, налицо территориальная близость некоторых больших городищ скифского времени и Змиевых валов древнерусского периода, что было обусловлено ландшафтными особенностями местностей, где они расположены, удобных с точки зрения оборонной стратегии. Правда, системы обороны раннескифского и древнерусского периодов существенно рознились. В раннескифский период население каждой племенной территории возводило обширные по площади (нередко в несколько десятков или сотен гектаров) укрепления вокруг своего "центрального места", где в случае опасности могло укрыться и переждать осаду. Подобная система обороны, однако, не оправдывала себя при часто повторяющихся набегах и в особенности при массовых нашествиях кочевников, как это имело место в период Киевской Руси. Борьба с таким сильным противником как печенег и в особенности половцы вынудила древнерусские княжества перейти к стратегии обороны по всему фронту, для чего и была создана система длинных валов, перегораживавших наиболее удобные для прохода конницы участки речных водоразделов. В конце концов передовые рубежи обороны вышли на левый берег Роси, вдоль которого на несколько десятков километров протянулась почти сплошная линия зе-

мляных валов (Большой и Средний Поросские валы по М. П. Кучере). Но отдельные укрепления и селища могли, судя по всему, существовать и на правом берегу Роси и они представляют особый интерес с точки зрения проблемы южного пограничья Киевской Руси.

Как известно, "южный рубеж Киевской земли вообще был подвержен большим колебаниям; Русь постоянно вела борьбу со степью, и в зависимости от успеха этой борьбы изменялись границы ее поселений"⁸. В X веке поселения Киевской Руси доходили на Днепровском Правобережье до Роси, затем последовал период печенежских набегов и поросские поселения запустели, при Владимире основная линия обороны проходила по Стугне. В первой половине XI века, в правление Ярослава печенеги были разбиты, и военная граница по Роси, укрепленная городищами, была возоблевлена. В конце XI века нападения степняков возобновились, и граница снова перенесена на Стугну. В начале XII века последовала победоносная война с половцами, и южная граница по Роси восстановилась в прежних пределах⁹. Набеги кочевников времен Киевской Руси были направлены на густонаселенные районы Поросья, к которым издавна вели пути, проходившие через наиболее удобные переправы на Роси. Такие участки речного берега были, естественно, наиболее уязвимы. В районе Среднего вала, в частности, опасными были участки у с. Бушево (здесь вал прорезан долиной р. Гороховатка) и Саварки (восточный фланг вала). Здесь сохранились небольшие городища, основанные еще в X-XI веках, то есть до сооружения вала. Возможно, они были включены и в систему Среднего вала (для размещения сторожевых отрядов), поскольку на них известны находки вплоть до XIII века. Средний Поросский вал, сооруженный во второй половине XII века, прикрывал, видимо, куст поселений по р. Гороховатка¹⁰, среди которых был и летописный Торческ (городище у с. Шарки).

Проблема древнерусских поселений Заросья (правого берега Роси) была дискуссионной еще во времена М. С. Грушевского. Исследователь поддерживал точку зрения тех ученых 19 столетия, которые включали во владения Киевской Руси 2 пол.XII века земли за Росью - примерно от Гнилого Тикича и водораздела между Высью и Тясмином, с одной стороны и Росью - с другой, до Днепра¹¹, хотя и не считал воз-

возможным указать какие-то конкретные поселения этого периода. Тем не менее, он приводил некоторые соображения, которые позволяли предполагать, что Русь перешла эту реку и продвинулась к бассейну Южного Буга. Так, летопись (под 1190 г.) сообщает, что половцы, произведя свои набеги, скрывались "по Висем", то есть на побережье Выси, и оттуда, дав отдых коням, выезжали на новые набеги. А такое было возможно, как заключает М. С. Грушевский, лишь в том случае, если владения Руси переходили на правый берег Роси, ведь от нее до Выси - 70-100 верст (или два дня конного пути). В это же время упоминаются в летописи и охоты киевских князей в устье Тясмина, т.е. на своих приграничных землях¹². Б. А. Рыбаков также считал возможным отодвигать южные границы Киевской Руси за р.Рось, на Тясмин¹³.

Как полагал М. С. Грушевский, по течению Роси было много городищ, из которых удалось локализовать далеко не все. Большая их часть, конечно, находилась на левом берегу Роси, в особенности на участке Белая Церковь-Рокитное, который прикрывал Большой Поросский вал, сооруженный не ранее первой трети XI века¹⁴. Какие-то укрепленные пункты могли существовать и на правом берегу Роси, например, на территории Таращанского городища и к югу от него.

Как уже упоминалось, вся система обороны Таращанского городища вряд ли могла быть сооружена во времена Киевской Руси. В лучшем случае, речь может идти о периодическом использовании его (скорее всего, какой-то дополнительно укрепленной части, например, мысовой). Вероятно, это был период, когда в окрестностях городища обитало какое-то довольно многочисленное население и когда Киевская Русь чувствовала себя уверенно на правобережье Роси. Исходя из современного уровня знаний, речь может идти о конце XI - XII веках. После разгрома в 1036 году Ярославом печенегов, главные силы которых были сосредоточены в XI столетии именно в Днепровском Правобережье, киевские князья начинают активно осваивать Поросье. Известно, что Ярослав "ставил города" по Роси и поселил здесь пленных "ляхов", то есть какое-то западнославянское население, что подтверждается и археологически¹⁵. Позже в южной части Киевского княжества, в междуречье Стугны и Роси обосновались кочевники - торки, частично здесь осевшие. Большинство известных ныне городищ в

среднем и нижнем (Левобережном) Поросье возведены именно в XI веке (на них культурный слой XI-XIII вв.), хотя часть из них существовала и ранее, в X-XI веках. Статус земель Заросья, вероятно, не был постоянным в составе Киевского княжества. Их можно сравнить с землями к юго-востоку от Сулы, оставшимися за рубежом Древнерусского государства и так и не получившими определенного политического статуса в составе Руси¹⁶.

Вряд ли население Поросья (и тем более Заросья) было особенно многочисленным, в основном это были, видимо, переселенцы - пленные, а основную массу составляли "союзные" кочевники торки, которые с конца XI в. и до начала XIII в. были заслоном, хотя и не всегда надежным, в противостоянии с половцами¹⁷. В XII веке Поросье фактически выделилось в особую территорию Киевской земли - область Черного Клобука, подвластную киевским князьям¹⁸, с кочевым и полукочевым населением. Для защиты "своих поганых"¹⁹, с их вежами и скотом, и прежде всего их пастбищ и были сооружены длинные валы по левому берегу Роси. Для XII столетия, когда половецкие зимники в верховьях Игульца²⁰ и Большой Выси и торческие в Поросье разделяли всего 2 дня конного пути, это было особенно актуальным. Это противостояние обусловило нестабильность ситуации в "контактной зоне". В литературе практически нет упоминаний поселений древнерусского периода на правом берегу Роси, за исключением, пожалуй, селища у с. Николаевка близ Стеблева (на противоположном левом берегу находились городище и курганный могильник)²¹. Более того, в XII веке, видимо, перестали существовать и небольшие городища на левобережье Роси перед Средним валом (Бушево, Саварка, Николаевка). Хотя, судя по отдельным находкам, их территории могли использоваться в более поздний период.

Обычно на поросских поселениях культурный слой слабо выражен, в том числе и на городище у с. Шарки (летописный Торческ), которое было, как полагают, административно-политическим центром черных клобуков Поросья, столицей "полустепного русско-торческого сторожевого населения"²². Вероятно, торки здесь не жили, но укрывались во время редких половецких набегов²³. Это позволило Б. А. Рыбакову заключить, что "к концу XI века появился новый вид крепостей

- с мощными оборонительными стенами, но без постоянного гарнизона. Они наполнялись воинами, очевидно, только непосредственно во время опасности"²⁴. Понятно поэтому, что на территории Черного Клобука и в "контактной зоне" Заросья сложно обнаружить недолговременные открытые поселения и стоянки, а для уже известных поселений характерна "размытость" датировок их культурного слоя.

Не исключено, что в топониме Тараща отразились воспоминания о "торческом" периоде Поросья (ср. летописный Торческ или современное село Торчица на р. Торчъ). Вполне возможно, что здесь, как и на городище у с. Шарки, проживало смешанное население, в том числе славянское и торческое. Территория Таращанского городища (возможно, это был небольшой дополнительно укрепленный участок в его пределах) могла использоваться в древнерусский период в качестве форпоста, куда периодически направлялись сторожевые отряды. Функции их могли быть различными. Например, охрана одного из уязвимых (и стратегически значимых) участков Среднего вала и пути за Рось по водоразделу Гороховатки и верховой Росавы. Этот путь мог использоваться и в обратном направлении - от Днепровских бродов в райо́е Витачева (им не раз пользовались половцы, вторгавшиеся с Левобережья, где находились их основные кочевья). Гарнизоны пограничных укреплений вряд ли могли противостоять стремительным набегам легкой конницы половцев. Но их действия могли быть эффективными при преследовании возвращавшегося с добычей врага, ведущего пленных и скот. Как известно, с начала XII века древнерусские князья переходят к тактике активной обороны - дальним походам вглубь половецких степей²⁵. Укрепленные пункты на границе со степью могли использоваться для концентрации военных сил перед походами, а также для пребывания торговых караванов, охрана которых была одной из важнейших задач. Известно, например, что для охраны "гречаника" (торгового пути в Византию по Днепру) иногда сооружались крепости, которые глубоко вклинивались в половецкую Степь, например, Угол - крепость XII в устье Орели²⁶. Конечно, важнейшие торгово-военные пути того времени проходили в стороне от района Таращанского городища. Это были в основном дороги местного значения, связывавшие южные земли Киевской Руси с соседними кочевниками.

Город Тараща стоит на скрещении двух сухопутных трасс, идущих от Роси (от Белой Церкви и Саварки) в юго-западном направлении (на Ставище - Жашков и далее на Умань) и в юго-восточном (Ковшевская - Медвин - Лысянка и далее в район Новомиргорода на Большой Выси) направлениях. Кстати, примерно в 5 км к востоку от второй трассы расположено и упомянутое выше городище у с. Журжинцы, по сторонам ее также находятся курганные скифские могильники У-1У вв. до н. э. (у сел Степок, Николаевка, Ковшевская, Неморож и другие, в том числе часть знаменитых курганов в окрестностях Новомиргорода), что косвенно может свидетельствовать об использовании этого направления еще номадами скифского времени. Нам уже приходилось писать о том, что Таращанское городище вполне могло быть местом находки скифского каменного изваяния 1 пол. VI в. до н.э., найденного в 1911 году и хранящегося ныне в Национальном музее истории Украины²⁷. Подобные находки отмечали какие-то стратегически значимые пункты на военно-торговых путях. Таращанское городище не было одиноким на этом направлении: к скифскому времени относят возникновение городищ у сел Бушево и Шарки (летописный Торчеськ) на противоположном берегу Роси, у ее притока Гороховатки, вдоль которой шел, вероятно, путь, соединявший эти пункты с Таращанским городищем и поселениями к югу от него. Упомянутым выше юго-восточным путем, видимо, пользовались и половцы при набегах со своих зимников в долине Большой Выси, а еще раньше - торговцы и номады скифского времени. Во времена Киевской Руси, возможно, более оживленными были юго-западные пути, ведущие в междуречье верховой Роси и верховой Синюхи-Южного Буга. Это направление более (по сравнению с юго-восточным) отмечено отдельными находками, а также курганами с кочевническими погребениями периода Киевской Руси. Как известно, в XI-XII вв. происходит активизация и рост внешнеэкономических связей южных и юго-западных земель Руси, в том числе и с кочевниками южных степных регионов²⁸.

К сожалению, памятники скифского времени в этом регионе, в особенности курганы, пока недостаточно исследованы. Еще менее исследованы памятники древнерусского периода. А между тем, поселения этого периода в окрестностях Таращи были. Так, в с.Лесовичи,

примерно в 5 км к югу от Таращи, в верховьях уже упоминавшейся речки Котлуга находилось городище, известное у местного населения как Самбир. Ныне оно полностью уничтожено при строительных работах. Поселение было обследовано в 1985 году Р. С. Орловым и Б. В. Магомедовым, которые предположили, что именно с этого городища, предварительно отнесенного к XII-XIII вв., происходили находки древнерусского оружия, хранившиеся в то время в музее г. Тараща²⁹. Остатки еще двух поселений древнерусского времени открыты ими же в 1986-1987 гг. у с. Плоское (около 20 км к юго-западу от Таращи). Довольно выразительны в этой местности и находки XIY столетия. Так, в г. Тараща встречались чешские гроши начала XIY столетия, а также польско-литовские монеты 1340 г. и золотоордынские монеты 1 пол. XIV столетия, отдельные предметы вооружения XV-XVII столетий. Поселение XIV-XVII вв. находилось на территории пос. Кирданы (у Лысогорского вала), где были найдены два клада: 1) чешские золотые гроши начала XIY века; 2) серебряные браслеты и перстни, а также золотоордынские монеты. Эти данные дополняют сведения М. С. Грушевского о монетных кладах XIY века в южной части Киевщины (один из пунктов - с. Лука Таращанского уезда), что, по его мнению, можно считать "неоспоримым доказательством экономического благосостояния земли", хотя эта полоса и была менее защищенной и представляла "меньше удобств для развития благоустроенной жизни"³⁰. Таким образом, XIY столетие может оказаться следующим периодом средневековой истории, когда произошло возобновление жизни в пределах укреплений Таращанского городища. Это могло быть связано, как и в более ранний период, с пребыванием здесь, на порубежье со Степью, воинских гарнизонов.

¹ Антонович В. Б. Змиевы валы в пределах Киевской земли // Киевская старина. - 1884. - №8

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. - М.: Московское археологическое общество. - 1895.

² Бутай А. С. Змиевы валы // УСЭ. - К. - 1980. - Т.4. - С.163.

³ Романюк В. В., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи в районе г. Тараща // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. - К. - 1991. - С.73-75.

- ⁴ Бессонова С. С., Романюк В. В. Поселення скіфського часу на території м. Тараша // Археологія.- 2004.- №2.
- ⁵ Кучера М. П. Змеевы валы Среднего Поднепровья.- К., 1987, с. 60, 197;
Приходнюк О. М., Вакуленко Л. В. Археологічні дослідження Пастирської експедиції в 1995 році // АДУ 1994-1995 рр. - К., 2000,с.131-133; Горишний П. А. Археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві // Українська козацька держава: вигоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). - К., 1991, с. 114
- ⁶ Рапопорт П. А. Древнерусское жилище. - Л.,1975, с. 86
- ⁷ Кучера М. П. Змеевы валы..., рис.4.
- ⁸ Грушевский М. С. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIУ столетия.- К., 1991, с. 12
- ⁹ Там же, с.13 .
- ¹⁰ Кучера М. П. Змеевы валы..., рис. 4 и 44
- ¹¹ Грушевский М. С. Указ. соч., с.14
- ¹² Там же, с. 13.
- ¹³ Рыбаков Б. А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971, с. 165
- ¹⁴ Кучера М. П. Змеевы валы..., с. 3, 78
- ¹⁵ Там же, с.77
- ¹⁶ Там же, с.81, рис.44, с.179-180 .
- ¹⁷ Рыбаков Б. А. Торческ - город Черных клубуков // АО 1966. - М., 1967, с. 243
- ¹⁸ Рыбаков Б. А. "Слово о полку ..., с. 160
- ¹⁹ Кучера М. П. Змеевы валы..., с. 189
- ²⁰ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. - М., 1974., с. 18
- ²¹ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія - 1987 - №59. - С. 67-79.
- ²² Рыбаков Б. А. "Слово о полку..., с. 162
- ²³ Рыбаков Б. А. Торческ ..., с. 243-244
- ²⁴ Рыбаков Б. А. "Слово о полку..., с. 167
- ²⁵ Грушевский М. С. Указ. соч., с. 183; 9, с. 183
- ²⁶ Рыбаков Б. А. "Слово о полку ..., с. 162
- ²⁷ Бессонова С. С., Романюк В. В. К вопросу о скифском изваянии №2 из Национального музея истории Украины // Музейні читання.- К.,2000.-С. 45-50.
- ²⁸ Зоценко В. Н. Торговля в южнорусских землях УШ - 1 пол.ХІІІ вв.// Археологія УССР. - Т.3. - К.,1986, с. 482.
- ²⁹ Орлов Р. С., Магомедов Б. В. Отчет о разведках в Белоцерковском и Тарашанском районах Киевской области в 1985 году // НА ИА НАНУ. - д 1985/1а. - С. 21.
- ³⁰ Грушевский М. С. Указ. соч., с. 504

Погребение воина- дружинника у с. Мирное

В 1992 г. Краснознаменная археологическая экспедиция (КЗЭ) исследовала курганный группу у с. Мирное. Наше сообщение посвящено к. № 2, одному из самых ранних из скифских курганов этой группы. В группе из 11 курганов (8 из которых раскопано), вытянутой цепочкой с северо- востока на юго- запад, к. № 2 занимал второе место с севера. Насыпь кургана круглой в плане формы не распаивалась, высота 2,5 м, диаметр 32,5 м. Насыпь кургана была сложена из дерновых вальков и укреплена по периметру клиновидной в сечении крепидой из материковой глины Диаметр крепиды 23м. ширина кольца до 2,5 м, толщина до 0,5 м. В западной поле кургана за крепидой были выявлены остатки ритуальной площадки с тризной - амфорным боем, костями животных (Рис. № 1). В кургане было исследовано 5 погребений из них 4 скифских и 1 половецкое. Таким образом насыпь кургана имела сложный характер. Наличие глиняной крепиды является отличительным признаком скифских курганов V в. до н.э., что отмечал ещё Б.Н. Мозолевский. Особый для нас интерес представляет погребение № 2, рассмотрение которого и является темой нашего сообщения.

Погребение № 2 (Рис. 2) открыто в 2 м к северу от центра кургана. Материковый выкид лежал на древнем горизонте к северу от могилы. Четырёхугольная в плане яма 2,7 x 1,5 м была ориентирована с востока на запад с небольшим отклонением к северу. Дно могилы на глубине 3,2 м. На дне ямы находилась плетённая из лозы циновка 2,4 x 0,9 м. Прутья были связаны верёвкой чрез 25 см. Погребённый одетый в панцирный доспех, лежал вытянуто на спине головой на северо-запад. За черепом находился шлем (1). Верхняя часть скелета закрыта панцирной рубахой с откинутыми оплечьями (2), поверх рубахи лежал чешуйчатый щит (3). Нижняя часть скелета была одета в наборные панцирные штаны (4) с набедренниками и наколенниками (5), на тазовых костях находилась наборная деталь для защиты низа живота (6). Вдоль правой стороны погребённого лежало 2 копья (7-8). За ними вне циновки - скелет барана. Вдоль левой руки лежал меч (9) и колчан со стрелами (10).

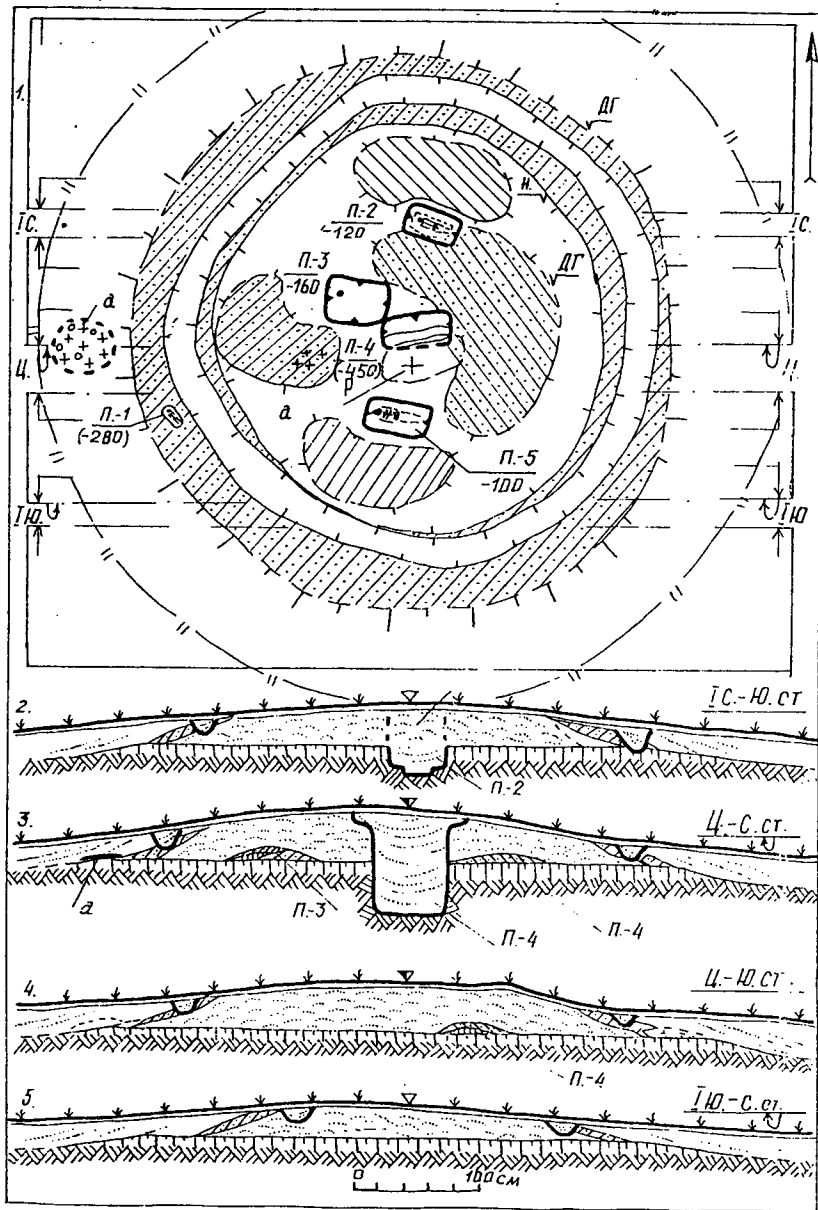
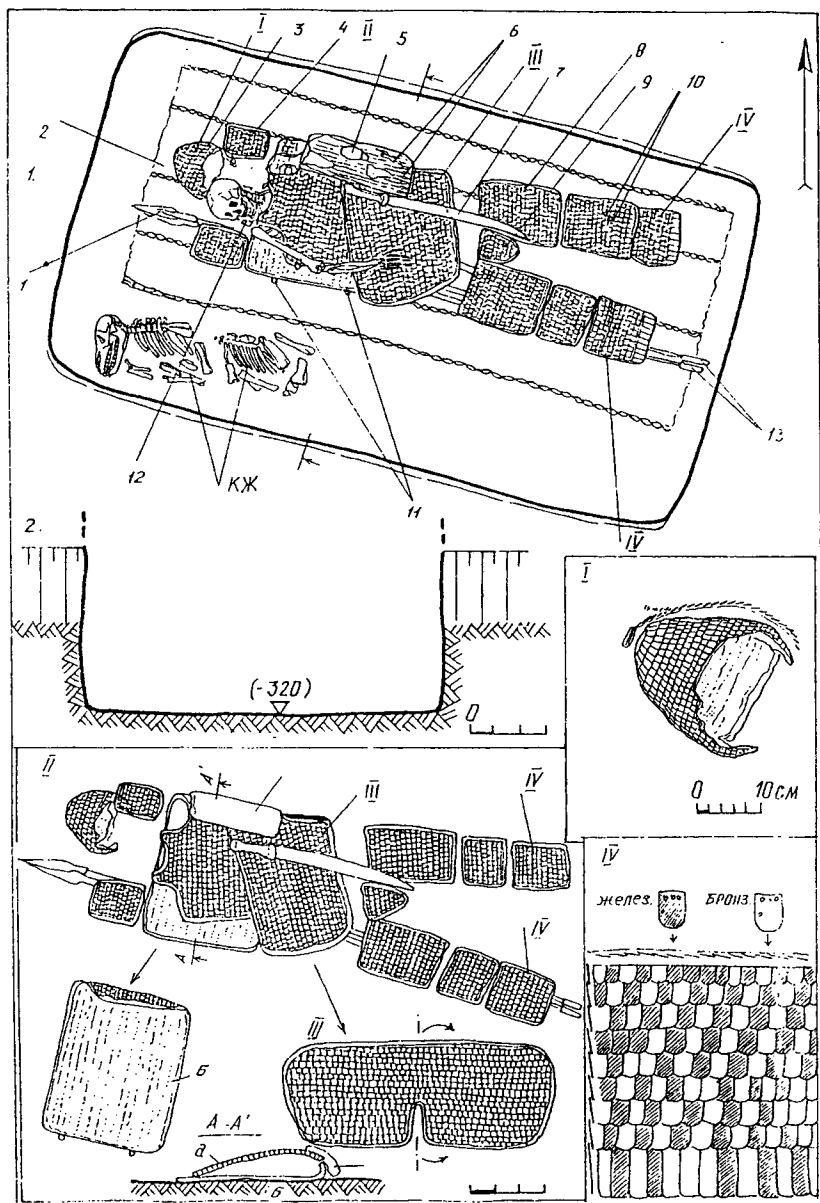

Рис. 1 План кургана № 2 у с. Мирное

Инвентарь погребения:

1. Полусферический шлем с кожаной основой и железным пластинчатым покрытием. Имеет нащёчки и назатыльник. Набор шлема состоит из 10 горизонтальных рядов пластин, которые были нашиты сверху вниз, то есть нижний ряд пластин верхним краем накрывал нижний ряд пластин верхнего ряда. Нащёчки полуовальной формы были набраны из 7 рядов пластин несколько меньшего размера. Назатыльник состоял из 3 рядов пластин такого же типа, что и нащёчки. Верхушка шлема состояла из круглой выпуклой пластины, в центре которой находилось отверстие. Диаметр шлема 24 см высота 18 см, длина нащёчков 9 см, ширина 8- 10 см, размеры назатыльника 16 x 6 см (рис.2).

2-б. Панцирный доспех состоял из рубахи, наплечного щита, штанов с набедренниками и наколенниками и "раковины", защищавшей низ живота. Панцирная рубаха принадлежит к типу панцирей с оплечьями. Состояла из одного полотна с запахом слева направо. На правом боку рубахи были выявлены железные ворварки для соединения нагрудной и наспинной частей панциря. Нагрудная часть имела прямоугольный выступ доходивший до горла воина по бокам которого крепились оплечья. Оплечья прямоугольной формы 20 x 15 см, края обрамлены валиками. Пластины набора наплечий более мелкие, чем на рубахе. Оплечья были нашиты на рубаху, спереди крепились к нагруднику с помощью шнуров и бронзовых ворварок. Длина рубахи 50-55 см. Набрана из прямоугольных пластин с закругленными концами и четырьмя отверстиями по краю. Подол рубахи набран из 3- 4 рядов более крупных пластин. Наплечный щит - представлял собой кожаную основу прямоугольной формы 110 x 45 см с закругленными верхними углами и вырезом щелью в нижней его части. Щит был набран из 10 рядов прямоугольных пластин одного типа. Края кожаной основы были завернуты валиком. Панцирные штаны состояли из кожаной основы, на которую нашиты набедренники 30 x 20 см, наколенники 20 x 15 см и наголенники 20x30 см. Нижнюю часть живота защищала наборная "раковина" подтреугольной формы 20 x 16 см. Наколенники и наголенники из чередующихся железных и бронзовых пластин небольшого размера щитовидной формы (Рис. 2).

Пис2. План п. 2 в кургане № 2 возле с. Мирное

7-8. Копья, общая длина 2,3-2,35 м. Длина наконечника 0,3 м, перо удлинённо-треугольной формы, размерами 0,2 м, втулка 0,1 м, диаметр - 3 см. Втоки цилиндрической формы, длина 8 см диаметр 3 см.

9. Железный однолезвийный меч со слегка изогнутым клинком. Рукоять костяная насаженная на железный стержень и закреплена железными заклёпками. На перекрестье железная обойма с выступом в нижней части. Длина меча 80 см, ширина клинка 6 см, длина клинка 65 см, ширина рукояти 3 см.

10. В колчане находилось 68 стрел. Они представлены трёхгранными и трёхлопастными наконечниками разных типов. К колчану ещё относился железный конус с уплощенным дном, диаметром 7,5 см с отверстием в центре диаметром 0,5 см.

Характер погребальных сооружений кургана, центрального п. № 3 и п. №1, п. № 2 и п. № 5 - прямоугольные ямы со слегка закругленными углами, уже даёт возможность хронологически отнести курган к V в. до н.э. Небезынтересен тот факт, что погребения №2, №3, №5 сооружались одновременно, о чём свидетельствуют их выкиды, лежащие на уровне древнего горизонта. В этом кургане все скифские погребения, кроме п. № 1 (детского), принадлежали мужчинам воинам.

Состав колчанного набора п. №2, в частности, наличие базисного трёхлопастного наконечника, также даёт возможность отнести его к V в. до н.э. Особо хотелось бы отметить наличие железной ворварки конуса на колчане п. №2. Аналогичная железная ворварка-конус была найдена в погребении воина у с. Вишнёвка Красноперекопского района, относящегося к рубежу VI-V - первой половине V в. до н.э. Меч с антемовидным навершием и бабочковидным перекрестием из центрального п. № 3 и подобного типа меч из п. № 5 датируется А. И. Мелюковой концом VI - первой половиной V в. до н.э.¹

Обратимся к однолезвийному мечу из п. № 2. А. И. Мелюкова датирует появление этого типа мечей с серединой второй половиной IV в. до н.э. и связала их с фракийским воздействием. Она видит их прототипы в махайрах илирийского типа и в искривленных фракийских боевых ножах². Однако нельзя оставить без внимания существенный факт, серию однолезвийных мечей из Елизаветовского могильника. Данный тип, по мнению исследователей, появился на основе скифско-

го рубящего оружия известного на Кавказе ещё в VII-VI веках до н.э. С. А. Скорый, непосредственно занимавшийся скифским оружием Средней Европы, отмечает находки однолезвийных мечей, как на территории Кавказа так и в Средней Европе³. Для Карпато - Подунавья присутствие их фиксируется в начале первой половине VI в. до н.э. в то время как в древностях Восточной Европы наиболее ранние из них относятся к концу VI-V вв. до н.э. По его мнению, ранние однолезвийные мечи при сохранении формы скифского оружия являются творческой переработкой синтезирующих (скифская рукоять, гальштатский клинок) компонентов и развитие этой формы произошло в первой половине VI в. до н.э.

Анализ погребального сооружения и инвентаря п. № 2 дает возможность датировать его первой половиной - серединой V в. до н.э. Данное погребение существенно пополняет ряд погребений тяжело-вооруженных воинов V в. до н.э. Степной Скифии, таких как у с. Вишнёвое, Новая Розановка и Корнеевка.

¹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. - М., 1964

² Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. - М., 1979

³ Скорый С. А. Скіфські довгі мечі // Археологія - 1981 - № 36

Соціальна стратифікація населення Прикарпаття III-IV ст. н.е.

Соціальний розвиток стародавнього суспільства як правило характеризують формулою "розклад первісного ладу". Проте, розклад родового ладу є довгим історичним процесом, за час якого і виробничі відносини і система управління еволюціонують і проходять через різні етапи. Потрібно враховувати і соціальну динаміку самої епохи. Отже, різні племена або племінні угруповання стародавнього населення однієї і тієї ж епохи суттєво відрізнялися за рівнем свого розвитку. Таким чином, при вивченні окремої стародавньої спільноти, тобто, в нашому випадку, археологічної культури, важливим є уявлення про конкретну історичну форму суспільних відносин.

Між тим, адекватне відображення змісту соціально-історичного розвитку в археологічному пізнанні залишається чи не найменш обґрунтованим. Разом з тим, археологи мають у своєму розпорядженні більше чи менше надійні репери, визначивши які, можна з досить великою вірогідністю охарактеризувати рівень соціально-історичного розвитку стародавнього суспільства.

Серед чинників, що позначають кінцевий рівень розкладу первісного ладу, першочерговими є ознаки соціальної стратифікації суспільства. Йдеться про виробниче, майнове і суспільне розшарування. Щодо виробничого розподілу праці, то за археологічними матеріалами у суспільстві Прикарпаття другої чверті I тис. н.е. із сільськогосподарського виробництва як окремі сфери господарської діяльності вже виділилися гончарство та добування і продукування солі.

Гончарне виробництво вимагало високого професіоналізму, тривалого навчання і поглинало надто багато часу, тому навряд чи могло бути лише сезонним заняттям. Спеціальне облаштування горнів, відкритих на поселенні в Печеніжині, пристосованих до цілорічного функціонування, широкий асортимент посуду, а, головне, стандартизація, притаманні гончарному комплексу культури карпатських курганів, заставляють думати, що гончарство було основним зайняттям майстра. Отже, йдеться про виділення ремесла в самостійну економічну і виробничу галузь, а ремісників-гончарів в окремий прошарок суспільства¹.

Слід гадати, що і соледобуванням займалася постійна група людей, що спеціалізувалися в цій справі. Знання та досвід спеціаліста потрібні були при визначенні місця для соляної криниці та вибору прийомів копання у різних шарах ґрунту. Певних знань та навичок вимагав сам процес виварювання солі. Отже, солеваріння було трудомістким заняттям, яке вимагало певної кількості людей, кваліфікації та організації праці, що можливо тільки при виділенні його в окреме ремісниче виробництво².

Головним археологічним джерелом для вивчення майнової і соціальної диференціації стародавнього населення є поховальний обряд. Спорядження поховань, тобто набір поховального інвентаря і поховальна споруда, а також місце поховання в загальній структурі могильника можуть визначати соціальний ранг особи, а відтак соціальну структуру суспільства. Проте, в поховальних пам'ятках культури карпатських курганів, виходячи зі специфіки поховального обряду, досить важко виявити ознаки соціальної і майнової диференціації. По-перше, застосування виключно обряду трупоспалення не дозволяють прийняти до уваги і визначити залежність складу інвентаря від статі і віку похованих. Між тим дані етнографії і порівняльної археології свідчать про існування подібної залежності в обрядах стародавніх культур. По-друге, померлого спалювали разом з прикрасами і дрібним інвентарем, розбивали і кидали у вогонь керамічний і скляний посуд. Отже, здебільшого при розкопках виявляються тільки вторинно обпалені фрагменти кераміки і, зрідка, сплавлені грудки срібла, бронзи, скла та фрагменти прикрас.

У культурі карпатських курганів невідомі поховання, які хоч би у наближенні нагадували так звані "княжі" поховання римського часу, відкриті в Центральній Європі. Йдеться про курганні поховання з багатим поховальним інвентарем, серед якого золотий, срібний, бронзовий і скляний посуд італійської роботи, численні прикраси і предмети туалету із золота та срібла, часто оздоблені дорогоцінним камінням, остроги із срібла, дерев'яні відерця із металевим окуттям, тощо³. Як правило це поодинокі кургани або їх невеликі групи, споруджені відокремлено від цвинтарів із ґрунтовим обрядом поховання. Існують різні погляди на природу цих поховань. Найбільш поширеною є думка про належність "княжих" поховань племінній аристократії, вождям племен і членам їхніх родин, що отримували коштовні речі від римської влади як плату згі-

дно з угодами¹. Потрібно зазначити, що "княжі" поховання практично невідомі і в середовищі сусідньої і хронологічно синхронній нашій черняхівській культурі. У черняхівців відносно багатими здебільшого виступають ґрунтові поховання з інгумацією⁵. Виключенням є поховання у двох курганах, досліджених поблизу с. Башмачки та у кургані біля с. Військового⁶. В цих останніх випадках саме спорудження курганних насипів було яскравою ознакою високого статусу похованих. Між тим, прикарпатське населення, на відміну від черняхівського, споруджувало курганні насипи над похованнями усіх членів спільноти.

Якими є критерії багатства поховального інвентаря? Загальновідомо, що виходячи з певної обмеженості археологічного пізнання, багатство стародавніх поховань доводиться визначати суто умовно. Не виключено, що багатство того чи іншого поховання створювали особливо цінні жертвні тварини. В культурі карпатських курганів це, найвірогідніше, коні, кістки яких часто присутні в похованнях. Ознакою багатства міг бути одяг із розкішних тканин, що, як правило, неможливо виявити при археологічних розкопках, тим більше при обряді кремації. Усталені торгові зв'язки прикарпатського населення зі Східними Римськими провінціями, звідки на Прикарпаття поступали вино і скляні вироби, і які заразом були одними з головних виробників і постачальників шовкових і шерстяних тканин, що надзвичайно цінувалися у стародавньому світі, дозволяють припустити це з великою вірогідністю. Свідченням того, що малоазійські тканини високо цінувалися у племінного населення є той відомий факт, що король вестготів Аларіх, обложивши Рим у 408 р, вимагав як викуп за зняття облоги крім золота і срібла 4 тисячі штук шовкових тканин, 3 тис. штук пурпурових шат і 3 тис. фунтів перцю⁷. В цьому ж зв'язку цікаво навести також приклади з епохи раннього середньовіччя, коли шовк східного виробництва мав таку величезну цінність, що за своєю вартістю дорівнював золоту. Так, у похованнях могильника Мощева Балка на Північному Кавказі, саме тканини, а часто, лише тканини були показниками багатства похованих. Отже, якщо б вони не збереглися, завдяки особливим ґрунтовим умовам, що сприяли їх консервації, то ці поховання вважалися б безінвентарними, тобто з археологічного погляду бідними⁸. В карпатських курганах більш багатими видаються ті поховання, в яких супроводжуючий інвентар складають посудини-при-

Курганні поховання з римськими імпортами

Назва	№ кургана	Висота кургана в м	Діаметр кургана в м	Тип поховання	Наявність вогнища	Імпорти	Примітки
Ганів	1	1,7	17	На горизонті	+	2 амфори	Керамічні уламки
Глибока	1а	1,8	14	Ямковий	+	Амфора	9 гончарних посудин
Глибока	2	0,8	12x14	ямковий	+	Амфора	8 гончарних посудин
Грушів-1	3	0,4	11	не встан.	-	амфора	
Камінна	2	1,25	13	на горизонті	+	амфора	Кілька грудок сплавленого скла
Н. Стругинь	4	0,55	9	урновий	+	скляна чаша	Сердолікове і скляне намисто
Н. Стругинь	15	0,9	11	урновий	+	амфора	
Пилипи-1	1	1,1	13	на горизонті	+	полив'яна чаша	Керамічні уламки
Пилипи-1	7	0,85	11,7x10	урновий	+	амфора, скляна чаша	Керамічні уламки
Товмачик	1	0,5	7,75	ямковий	-	амфора	Керамічні уламки
Бранешти-Нямц.	1	1	11	ямковий		3 амфори	8 гончарних посудин
Бранешти-Нямц.*						Римська золота монета	
Тирзія*	1					амфора	

*Відомості не опубліковані

ставки. Здебільшого, це 1-3, іноді 6-9 посудин. Нарешті, багатими без застереження можна вважати поховання, де були знайдені римські імпортні речі: амфори, скляні чаші, монети. У цих випадках проявляється здатність римських імпортів демонструвати матеріальне і суспільне становище їх варварських власників.

Таким багатим можна вважати поховання в кургані № 7 могильника Пилипи-1, де знайдена амфора, що, як засвідчив аналіз, містила високоякісне виноградне вино, і скляна чаша, виготовлена в одній з візантійських майстерень. Багатими були поховання в двох курганах у Глибокій, в яких, крім амфор, були в одному кургані вісім, а в другому - дев'ять посудин-приставок, поховання в Нижньому Струтині з скляною чашею, аналогічною пилипівській тощо.

Цікаво, що імпортні речі, знайдені в карпатських курганах, як правило, пов'язані з культом пиття. Крім знахідок амфор і скляних чаш, в курганних похованнях виявлені глеки і глечики, вази, триручні вази, керамічні келехи місцевого виробництва⁹.

Відомо, що греко-римські традиції вживання вина та бенкетування були сприйняті представниками племінної старшини різних варварських об'єднань¹⁰. Отже, можна припустити, що наявність у похованні набору посуду для пиття, є свідченням приналежності похованого до племінної верхівки, одним із занять якої, як при житті, так і у потойбічному світі, було бенкетування. Торкаючись визначення соціальної стратифікації черняхівських поховань дослідники зазначають, що присутність у похованні ритуальних "сервізів" для пиття, навіть у спрощеній формі, є ознакою аристократичного походження померлого¹¹. Очевидно, подібний звичай знайшов свій прояв і у поховальних звичаях населення Прикарпаття, засвідчуючи виділення племінної верхівки.

Однак, потрібно згадати ще один принцип визначення соціальної стратифікації, що застосовується при вивченні поховального обряду. Йдеться про кількість трудових затрат, що вкладені у створення поховання. Аналіз праці, витраченої на проведення поховального обряду є провідною ознакою для визначення соціального статусу індивіда¹². В нашому конкретному випадку - це об'єм насипу, а також додаткові поховальні конструкції: земляні, з каменю та дерева. Проведене співставлення (див. табл. 1) показало, що кургани з престижним інвентарем здебільшого сполуча-

Кургани із залишками кам'яних конструкцій

Назва могильника	№ кургана	Висота в м	Діаметр в м	Сліди вогнища	Тип поховання	Кам'яні конструкції	Супроводжувачий інвентар
1	2	3	4	5	6	7	8
Дебеславці 3/3*	1	1	11	+	На гориз.	Каміні на вершині	Уламки керамічного посуду
Мишин-1 6/6	2	1	11	+	Ямковий	Кам'яне коло	Фібула, пряжка, браслет, 2 посудини
Н. Струтинь 46/16	A	1	10	+	Урновий	Камінь над похованням	Посудина
Н. Струтинь	15	0,9	11	+	Урновий	Каміння над похованням	Амфора
Перерісль 67/17	5	0,45	8	+	Урновий	Кам'яний плащ	Керамічні фрагменти
Перерісль	6	0,5	11		Урновий	Каміння навколо насипу	Фрагмент фібули, 2 грудки сплавленої бронзи, посудина
Перерісль	8	1	11	+	Урновий	Кам'яна стінка навколо вогнища	6 грудок сплавленого срібла, 1 грудка скла, бронзовий щиток, гривна, 2 сердол. намистини, 3 прясла, посудина
Перерісль	10	0,6	8	+	Ямковий	Скупчення каміння над похованням	посудина
Перерісль	15	1	11	+	Ямковий	Кам'яний плащ	Керамічні фрагменти
Підгороддя 1/1	1	1	14	-	Ямковий	Кам'яний плащ, вимостка над похованням	Керамічні фрагменти

1	2	3	4	5	6	7	8
Стопчатів 3/3	2	1	10	+	Ямко- вий	Камені на вершині	посудина
Товмачик	2	2,28	44,5	+	Ямко- вий	Кам'яний плащ	Керамічні фраг- менти

*Загальна кількість курганів на могильнику і кількість досліджених курганів.

ються з насипами, які мають більшу висоту. Проте є і виключення. Так, на могильнику в Товмачику, курган, де була знайдена римська амфора, був висотою всього 0,5м, майже таку ж висоту - 0,55 м мав курган із Нижнього Струтиня із скляною чашою малоазійського походження, в Грушові амфора містилася в кургані висотою 0,4 м. Однак, можливо, що до нас не дійшла первісна висота цих насипів, оскільки з часом вони були нівельовані.

Щодо поховань, які містили підкурганні конструкції, то відносне багатство інвентарю демонструють лише кургани з кам'яними конструкціями (див. табл. 2). Поховання, в яких виявлені сліди дерев'яних чи земляних конструкцій нічим не виділяються із загальної маси.

Не виключено, проте, що майнове багатство не завжди відповідає соціальному статусу індивідуума. Можливо при житті племінний вождь чи представник племінної старшини своїм життєвим укладом мало чим відрізнявся від соплеменників і тільки після смерті йому віддавали шану. Отже, його високий соціальний ранг знайшов свій прояв не в багатстві інвентаря, а у його функціональному складі, розмірах, формі і додаткових конструкціях поховальної споруди. В цьому зв'язку потрібно спеціально зазначити, що кургани, в яких знайдено сільськогосподарський інвентар, наральник (Пилипи-2) і серп (Товмачик), були найбільшими на могильниках. Очевидно, в цих випадках не йдеться про професійну спеціалізацію похованих, оскільки землеробством займалася вся громада, але безперечно демонструється їх високий соціальний статус. Можливо, в цих курганах поховані люди, що займали особливе місце в соціальній ієрархії спільноти, головним заняттям і джерелом існування якої було землеробство. Зазначимо, що матеріали, здобуті в останній час, засвідчують високий рівень прикарпатського землеробства.

Слід додати, що в цілому уніфікованість поховального обряду культури карпатських курганів, що поєднується з його варіабельністю на рівні ритуальних деталей, безумовно є свідченням соціального розширення суспільства і достатньо складної його організації у соціальному плані.

Отже, можна констатувати, що у племен культури карпатських курганів на археологічних матеріалах вдалося простежити як зародки професійного, так і елементи суспільного розширення і майнової диференціації. Все це є ознаками, які визначають кінцеву стадію розкладу первісно-общинного ладу, що безпосередньо передуює виникненню держави.

¹ Вакулєнко Л. В. Витоки гончарного виробництва III-IV ст. н. е. у Східній Європі // *Археологія*. - 2000. - № 3.-С. 28-36

² Вакулєнко Л. В. Экономические связи населения Восточного Прикарпатья в IV в. н. э. // *Na granicach antycznego świata*. - Rzeszow, 1999. - S. 303-312.

³ Eggers H. I. Der romische Import im freien Germanien. - Hamburg, 1951
Gebuhr M. Zur Definition alterkaizerzeitlicher Furstengraber von Lubshow-Typ // *PZ*. - 1974. - Т. 49. - Z. 1. - S. 86-129

Ondrouch V. Bohate Hroby z doby rimskej na Slovensku. - Bratislava, 1975

⁴ Godlowski K. Kultura przeworska na Gornym Slasku. - Katowice-Krakow, 1969, s.59;

Wielowiejski J. Kontakty Noricum i Pannonii z ludami polnocnymi. - Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1970, s. 258].

⁵ Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001, с. 31].

⁶ Бодянский А. В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье // *Археологические исследования на Украине в 1967 г.* - К., 1968. - Вып. 2. - С. 172-176
Смиленко, 1979, с. 13-23]. Смиленко А. Т. Погребения в с. Башмачка // *Могильники черняховской культуры*. - М., 1979. - С. 13-23

⁷ Zosim., V.40, 48

⁸ Иерусалимская А. А. К вопросу о торговых связях Северного Кавказа в раннем средневековье (несколько шелковых тканей из Мошевой Балки) // *Сообщения Гос. Эрмитажа*. - 1963. - Вып. XXIV. - С. 35-39

Иерусалимская А. А. Археологические ткани как датирующий материал // *КСИА*. - 1979. - Вып. 158. - С.114-120

⁹ Вакулєнко Л. В. Реконструкція поховальних звичаїв прикарпатського населення у пізньоримський час (за археологічними даними) // *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.* - Київ-Львів, 1999. - С. 56-57

¹⁰ Wielowiejski J. Kontakty Noricum i Pannonii z ludami polnocnymi. - Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1970, s. 267

¹¹ Bierbrauer V. Ostgermanische Oberschichtgraber der romischen Kaizerzeit und des fruhen Mittelalters // *Peregrinatio Gothica (AB III)*. - 1989. - S. 39-106
Магомедов, вказ. праця, с. 32-33].

¹² Binford L. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential // *Memoirs of the Society for American Archaeology*. - 1971. - Nr. 25. - P. 6-29
Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. - Л., 1976

Ранньосередньовічні поховання кочовиків із с. Христофорівка Миколаївської області

Східноєвропейські степи в середині і третій чверті I тис. н.е. спочатку були заселені гуннами, а пізніше - утігурами, кутригурами, протоболгарами та іншими тюркомовними номадами, які в археологічному відношенні вивчені нерівномірно. До недавнього часу найбільш відомими були поховання гуннської доби. Старожитності наступного періоду, що відомі за нечисленними могилами, були виділені А. К. Амброзом в IV групу "рядового населення" з поясними наборами геральдичного стилю¹. Внаслідок розгорнутих в 70-80 роки широкомасштабних археологічних робіт в зонах будівництва зрошувальних систем в українських степах було розкопано тисячі стародавніх поховань різних епох і культур. Серед них були й такі, що відносилися до третьої чверті I тис.н.е., котрі виокремлено в сивашівський тип степових старожитностей². Для них притаманні поховання, орієнтовані переважно головою на північний схід, які супроводжувались зброєю, геральдичними деталями портупей та ін.

Одним з перших було досліджено та введено у науковий обіг комплекс із с. Христофорівки. У статті, присвяченій археологічним пам'яткам середини I тис. н.е. з району Кременчуцького водосховища, Л. М. Рутковська у зведеній таблиці знахідок розмістила ліпний горщик та металеві деталі портупей, які супроводжували одне з христофорівських поховань³. Цей комплекс, поряд зі схожими випадковими знахідками з Градизька, Аджиголя, Кагамлика, вона продатувала кінцем IV - початком V ст.⁴. Ці погано виконані графічно і неправильно проінтерпретовані в хронологічному відношенні знахідки широко використовуються дослідниками для характеристики культури середньовічних кочовиків. Більш того, христофорівський комплекс набув статусу еталонного серед старожитностей сивашівського типу.

Викладені вище обставини роблять необхідною повну публікацію христофорівських поховальних комплексів. Вона буде сприяти більш поглибленому знайомству спеціалістів з цими матеріалами.

Згідно наявного звіту, який зберігається в архіві Інституту археології НАН України, три впускні середньовічні поховання було виявлено

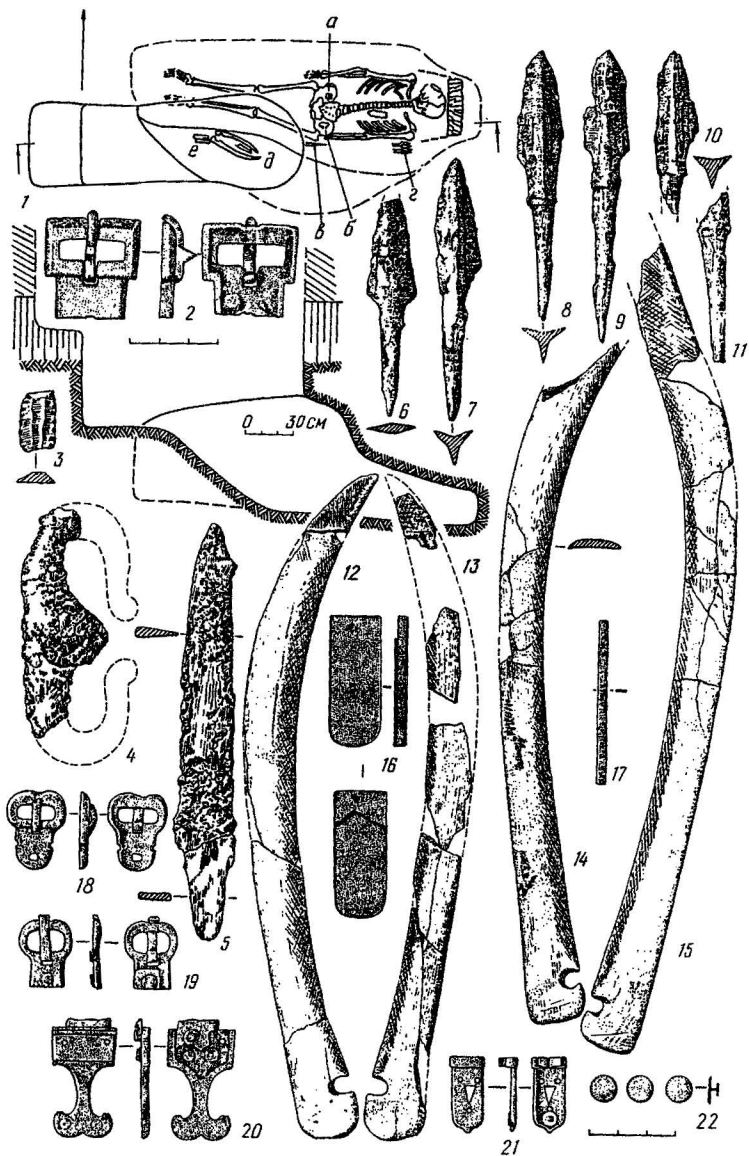

Рис. 1: Христофорівка. 1 - план курганного могильника (1-8 - кургани). 2 - план кургану № 7 (1-12 - поховання). 3 - план та перетин ранньосередньовічного поховання № 7. 4-14 - знахідки із поховання № 7. 15-22 - знахідки з інших поховань.

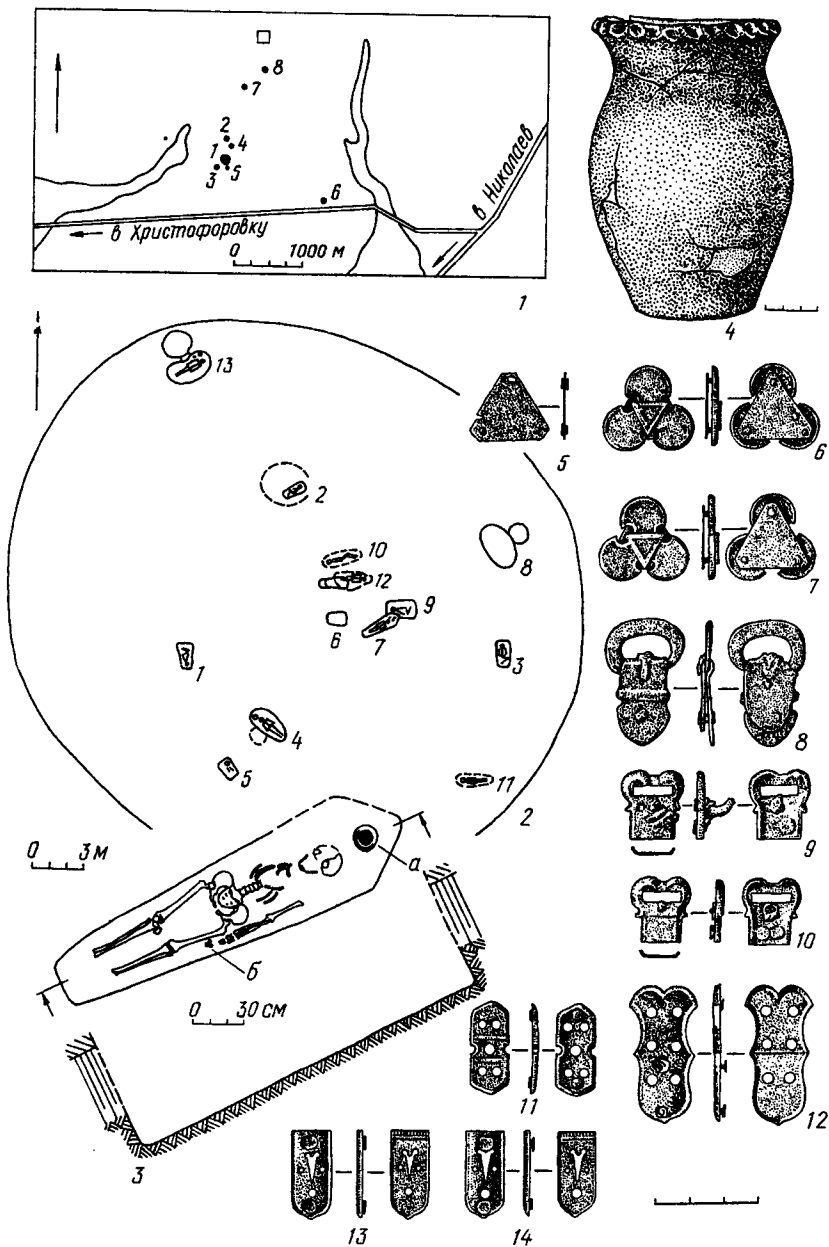

Рис. 2: Христофоровка. 1 - план і розріз ранньосередньовічного поховання № 12 із кургану № 7. 2-22 - знахідки із поховання № 12.

при розкопках курганної групи з 8 насипів доби бронзи та раннього заліза. Їх досліджувала Інгульська експедиція під керівництвом О. Г. Шапошникової в 1973 р. на плато лівого берега р. Інгул, розташованому в 4 км східніше с. Христофорівка Баштанського району Миколаївської області. В двох насипах цієї курганної групи (№№ 7, 8) було виявлено три поховання кочовиків початкової доби середньовіччя.

Ці поховання були впускними, виконаними за обрядом інгумації. Кістяки дорослих чоловіків лежали на спині у випростаному стані, головою на схід (Рис. 2,1) або північний схід (Рис. 1,3; 3,1). В одному випадку останки похованого містились в ґрунтовій ямі підпрямокутних в плані обрисів (Рис. 1,1), у другому - кістяк у дерев'яній колоді розміщувався у катакомбі підпрямокутної в плані форми з вхідною ямою, розташованою із західного боку (Рис. 2,1). Третя поховальна споруда сильно пошкоджена грабіжниками ще в давнину. Частина кісток лю-

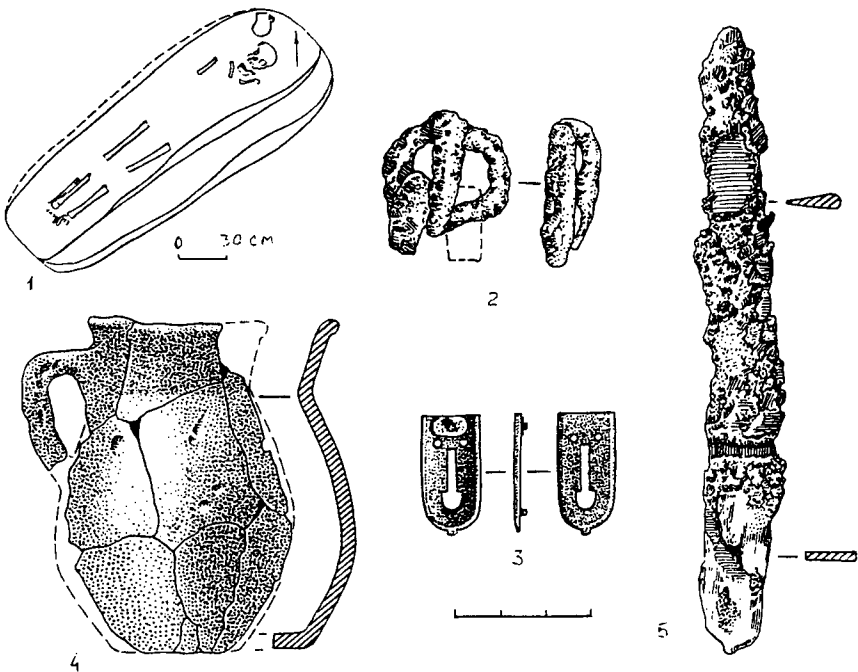

Рис. 3: Христофорівка. 1 - план поховання № 1 із кургану № 8. 2-5 - знахідки із поховання № 1.

дини лежала не в анатомічному порядку. Віділілі рештки споруди вказують на її підбійну конструкцію. Про це свідчать сліди зруйнованого підбою, який прилягав до прямокутної ями з північно-західного боку (Рис. 3,1). У похованні № 12 з кургану № 7 вхід до підбою був закритий зрушеними з місця трьома кам'яними плитами, а в похованні № 7 кургану № 7 вузька поховальна яма перекривалась деревом.

В усіх цих могилах був поховальний інвентар. Насамперед, це металеві набори від портупейних ременів: пряжки, наконечники, декоративні накладки тощо.

Велика срібна пряжка від портупейного ремня завдовжки 3,5 см знайдена у похованні № 12 кургану № 7. У неї прямокутна, фасетована за зовнішнім краєм рамка та чотирикутний гладенький щиток (Рис. 2,2). Аналогічні вироби знайдені в похованнях кочовиків другої половини VII ст. із Арцибашеве на Рязанщині⁵, Рисового та Сари-Булату у Криму⁶.

В похованнях з Христофорівки є і невеликі пряжки від портупей завдовжки 2,0-2,7 см. В похованні № 12 кургану № 7 була суцільнолита з В-подібною рамкою, рухомим язичком і гладеньким прямокутним щитком пряжка (Рис. 2, 19). Такі пряжки знайдено на могильниках Чуфут-Кале, Скалисте, Суук-Су, Аромат в Криму⁷, Борисово та Дюрсо на Північному Кавказі⁸, Пятра-Фрекецей та Калатіс в Нижньому Подунав'ї. За матеріалами Криму такі пряжки зустрічаються серед інвентаря другої половини VI - першої половини VII ст.ст.¹⁰.

З поховання № 7 кургану № 7 походять дві ливарської роботи В-подібні пряжки, які відрізняються від попередньої наявністю між кільцем та щитком рельєфних бокових виступів (Рис. 1, 9, 10). Такі вироби відомі за розкопками ранньосередньовічних могильників із Скалистого, Чуфут-Кале, Рисового в Криму¹¹, Білозерки на Херсонщині¹², Мокрої Балки на Північному Кавказі¹³. Аналогічні пряжки датуються першою половиною VII ст.¹¹.

Різновидом таких (з В-подібною дужкою) виробів є пряжка з поховання № 12 кургану № 7, у котрої видовжений щиток із закрутленням на кінці має з боків овальні вирізи (Рис. 2, 18). Такі знахідки відомі за розкопками в Суук-Су, Скалистому, "Сахарній Голівці", Інкермані на території Криму¹⁵, в Калатісі на Нижньому Дунаї¹⁶. В Калатісі подібна пряжка знайдена з монетою Юстиніана (525 - 565 рр.), а в "Сахарній Голівці" - з двоцитковою фібулою першої половини VII ст.¹⁷.

У похованні № 7 кургану № 7 присутня мідна пряжка завдовжки 3,8 см, яка складалася з овального приплющеного кільця та видовженого, з перехватом, загостреного на кінці щитка. Останній виготовлений із зігнутої вдвоє платівки, зворотний бік якої коротший лицьового (Рис. 1, 8). Цей виріб відноситься до групи тричасних візантійських пряжок, які датуються VII ст.¹⁸.

Серед інвентаря поховання № 1 кургану № 8 була залізна овальна пряжка завдовжки 2,9 см, зі збереженням одним з двох "вусиків", призначених для кріплення пряжки на ремені (Рис. 3, 2). Пряжки з подібним кріпленням були характерними для старожитностей першої чверті - другої половини VII ст.¹⁹.

Своєрідною є суцільнолита псевдопряжка завдовжки 4,3 см з поховання № 12 кургану № 7, яка складається з квадратного щитка, що переходить у вузьку шийку, кінець якої оформлено у вигляді двох розгорнутих в різні боки пташиних голівок. Очі позначені пунсонами (Рис. 2, 20). Схожі псевдопряжки, виділені в тип Арадка, отримали найбільше поширення в середовищі аварських старожитностей VII ст. на території Угорщини і Югославії²⁰. Одна знайдена у Єніфанівці з Подоння²¹.

Поясні наконечники із Христофорівки були деталями основного чи допоміжного ременів портупей. До першої категорії виробів належить поясний наконечник завдовжки 4,3 см з поховання № 12 кургану № 7. Він виготовлений з двох платівок з заокругленим кінцем, напаяних по контуру на вузьку смужку металу. В основі виріб мав отвір, в який вставлявся ремінь, що скріплювався з наконечником заклепками. Біля основи гладенького лицьового боку нанесені дві лінії, дотичні під кутом (Рис. 2, 16, 17). Паяні, порожні всередині наконечники поясів були у похованнях гуннського часу V ст. із Біляуса та Чикаренко в Криму²². На півострові вони відомі і серед матеріалів із поховань другої половини VII ст. із Скалистого і Рисового²³, у Царському кургані, Чапаєвській та інших місцях Євразійських степів²⁴. Аналогічні наконечники були присутні серед наборів антських лісостепових скарбів другої половини VII ст. із Мартинівки, Хацьків, Козієвки, Суджі та Трубчевська²⁵.

У кожному з трьох христофорівських поховань були присутні невеликі ливарської роботи геральдичні наконечники завдовжки 2,5-2,6 см від допоміжних ременів. Для цих виробів характерні прямі боки та

заокруглені, з виступом у центрі, кінці. На гладенькій поверхні є трикутні або ж у вигляді замкового прорізу отвори. Цей декор доповнений 2-3 круглими дірочками. Зовнішній контур щитків фасетований, а біля основи прикрашений насічками, напаяним пояском або ж не декорований (Рис. 1,13,14; 2,21; 3,3). Наконечники з трикутними прорізами відомі за розкопками могильника Чуфут-Кале в Криму²⁶, а з отворами у вигляді замкового прорізу - в Чуфут-Кале, Лучистому, Ізобільному, Скалистому, Керчі на Кримському півострові²⁷, в Цібіліумі і Дюрсо на Північному Кавказі²⁸, в Башкирії²⁹, Богачівці та Кагамлику у Степовому Придніпров'ї³⁰. Відомі вони за матеріалами дніпровських скарбів античного часу з Козієвки та Гапонове³¹, у похованні з Мокви і у Чернігові в Подесенні³². Вживались такі наконечники у другій половині VII ст.³³.

У похованні № 7 кургану № 7 були ще й різноманітні за формою литі накладні деталі поясного набору. Серед них - срібна дворога накладка завдовжки 4 см. Вона двочасна, з фігурними боками й заокругленим кінцем з виступом у центрі. Протилежний кінець виробу має розгорнуті в різні боки "ріжки" з загостреними кінцями. Гладенька поверхня накладки має 6 наскрізних отворів, її край фасетований (Рис. 1, 12). Аналогічні бляшки знайдено в Скалистому, Керчі на території Криму³⁴, в Дюрсо на Північному Кавказі³⁵, в Башкирії³⁶ та в інших місцях. Подібні накладки в Криму датуються VII ст.³⁷.

Друга бронзова ливарської роботи ремінна накладка завдовжки 2,6 см має однакові тупокутні кінці та дві заглибини по центру прямих бічних сторін. На її поверхні зроблено 5 симетрично розташованих отворів (Рис. 1,11). Аналогічні за формою і декором бляшки знайдено на пам'ятках другої половини VII ст. із Скалистого в Криму³⁸, в скарбі з Мартинівки та у Вишеньках в Середньому Подніпров'ї³⁹. Схожі, але дещо інакше декоровані накладки відомі на багатьох ранньосередньовічних пам'ятках Євразійського континенту⁴⁰.

У заповненні могильної ями цього поховання знайдено дві трищиткові срібні накладки розмірами 2,5 x 2,5 см. Вони являли собою литу срібну бляху з напівовальними неорнаментованими щитками, центр якої прикрашений рельєфним трикутником. До зворотнього боку, на деякій відстані від литої розетки, за допомогою трьох штифтів була прикріплена мідна трикутна пластина (Рис. 1, 6, 7). Ще одна така пластина

знайдена в заповненні могильної ями (Рис. 1, 5). Такі вироби були у вжитку у другій половині VII ст.⁴¹. Їх знайдено на могильниках із Скалисто-го, Чуфут-Кале, "Сахарної Голівки" в Криму⁴² та в похованнях степової смути від Північного Кавказу до Середнього Подунав'я⁴³.

Можливо, деталями ремінних портупей були три круглі, діаметром по 0,9 см срібні литі бляшки з гладенькою поверхнею із поховання № 12 кургану № 7. По краю вони прикрашені насічками (Рис. 2,22). Такі ремінні деталі відомі за розкопками поховань другої половини VII ст. у Лучистому в Криму⁴⁴, в Арцибашеве, Бережнівці, Калінінській, Ковалівці в степах Південно-Східної Європи⁴⁵, Дюрсо і Борисове на Північному Кавказі⁴⁶, в Північній Сирії⁴⁷. Є вони і в лісостепових скарбах антського часу із Хацьків, Козієвки та в похованні з Мокви⁴⁸.

До предметів озброєння воїна-кочовика належить складний лук, кістяні деталі якого збереглись у похованні № 12 кургану № 7. Це дві пари кінцевих накладок і пара накладок середньої частини лука. Перша пара накладок завдовжки 22-23 см, друга - близько 40 см. Їх потоншена сторона серпоподібно вигнута, а протилежна розширена, з прорізами для кріплення тятиви (Рис. 2, 12-15). Накладки середньої бічної частини трапецієподібні, завдовжки по 10 см. Для цих виробів характерні плоскі внутрішні та опуклі зовнішні сторони. Зігнуті кінцеві накладки з вирізами для тятиви знайдено в кочівницьких похованнях середини VII - початку VIII ст. з Авілова, Виноградного, Калінінської, Новиківки, Рисового, Клин-Яру⁴⁹, а трапецієподібні бокові накладки центральної частини лука - в Авілові, Виноградному, Новиківці, Рисовому⁵⁰.

Христоворівський лук можна віднести до складних рефлексуючих з 8 кістяними накладками (без середньої фронтальної). Дві трапецієподібні накладки фіксувались з боків центральної його частини, а по дві зігнуті - на кінцях, таким чином, що вони набували трикутного в перерізі обрису.

З цим луком пов'язані 6 залізних черешкових наконечників стріл завдовжки 8-10 см. Одним екземпляром представлений наконечник з плоским пірамідальним профілем пера. В перетині воно ромбоподібне (Рис. 2,6). Чотири належать до виробів з трилопатеvim пірамідальним пером (Рис. 2,7,10) або зі злегка звуженим, загостреним під гострим кутом кінцем (Рис.2, 8, 9). Від одного наконечника зберігся лише

черешок (Рис. 2, 11). У цілих виробів на перо припадає 1/2 довжини. Великі трилопатеві залізні наконечники стріл "аварського типу" в поєднанні з великими складними луками були поширені серед кочовиків євразійських степів в VII - VIII ст.⁵¹

Предметами озброєння є бойові залізні ножі завдовжки 13,8-14,0 см, які знайдено у похованні № 2 кургану № 7 та в похованні № 1 кургану № 8. Вони однолезові з трикутним у перетині клинком і коротким плоским черешком (Рис. 2,5; 3,5). Такі ножі часто зустрічаються в похованнях кочовиків VII ст. Їх знайдено в могилах з Калинінської, Ковалівки, Малая, Старонижньостеблівської, Крупської, Уч-Тепе, Мадари⁵².

У могильній ямі поховання № 12 кургану №7 присутній фрагмент залізного кресала завдовжки 7,8 см, загнуті кінці якого розсипались (Рис. 2,4). Поруч знаходився крем'яний відщеп завдовжки 2 см (Рис. 2,3).

В двох похованнях (№ 7 кургану №7 та № 1 кургану № 8) знайдено ліпні посудини з нерівною шерехатою поверхнею, домішками шамоту і органіки в глиняному тісті. Перша з них - заввишки 17,5 см, з округлим корпусом і максимальним його розширенням посередині, плоским дном, виразно окресленою шийкою та відігнутими назовні прямими вінцями, скошений край яких прикрашено пальцевими заглибинами (Рис. 1,4). Другий горщик заввишки 14 см, мав округлий, з максимальним розширенням у нижній частині корпус та похилі плічка, що переходили в прямі розширені вінця з потовщенням по краю. Ця посудина має ручку, прикріплену одним кінцем до нижньої частини вінця, а другим - до корпусу (Рис. 3,4). В синхронних похованнях сивашівського типу ліпні горщики з округлим корпусом були в Авілові, Богачівці, Великому Токмаку, Наташине, Рисовому, Чорноморському⁵³. Ліпні посудини з ручкою знайдено в похованнях з Бережнівки та Нової Одеси⁵⁴.

Основна кількість добре датованих речей із христофорівських могил відноситься до VII ст. і лише незначна їх частина дещо виходить за ці хронологічні рамки. Разом з тим, у всіх трьох похованнях були присутні геральдичні набори, які відносяться лише до другої половини VII ст., що дозволяє зв'язати їх хронологію до цього, відносно невеликого відрізка часу.

Геральдичний зміст металевих деталей портупей, виготовлених з бронзи та срібла, вказує не тільки на відносно високий соціальний статус, а й на далеко не рядове місце їх власників у воєнній ієрархії.

Звичайно, вони не належали до верховної знаті як поховані в Малій Перещепині чи Келегеях, що супроводжувались численними художніми виробами з золота та срібла. Христофорівські воїни належали до середньої соціальної ланки кочівницького суспільства.

Христофорівські поховання разом з культурно й синхронно близькими впускними похованнями з Ковалівки, Нової Одеси, Димівки, Білозерки, Костогризового, Бехтер та Чорноморського, розташованими на Правобережжі степової частини Придніпров'я, можна вважати предками тих протоболгар, які, згідно Йордану, в середині VI ст. мешкали у степах Північного Причорномор'я⁵⁵. В другій половині VII ст. вони могли входити до складу Великої Болгарії Кубрата, центр якої знаходився в Північному Приазов'ї⁵⁶.

¹ Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V - первой половины VIII в. Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР. - Москва. - 1981. - С. 13

² Орлов Р. С. Культура кочевников IV-VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н.э. - Киев. - 1985. - С. 105

³ Рутковская Л. М. Археологические памятники IV-VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska archeologia. - Bratislava. - 1979. - С. 342. - Рис. 23, 6-16

⁴ Там же. - С. 350-354

⁵ Монгайт А. Л. Археологические заметки // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. - 1951. - XI. - Рис. 43, 14.

⁶ Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. - Киев. - 1990. - С. 20. - Рис. 6, 6; С. 114. - Рис. 40, 17, 18.

⁷ Веймарн Е. В. Скалистинский склеп 420 // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. - Москва. - 1979. - Вып. 158. - Рис. 1, 26; Репников Н.И. Некоторые могильники крымских готов // Известия Археологической комиссии. - 1906. - Вып. 19. - С. 15. - Табл. X, 13; Репников Н. И. Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 году // Известия Археологической комиссии. - 1909. - Вып. 30. - С. 108; Лобода И. И. Новые раннесредневековые могильники в Юго-Западном Крыму // Советская археология. - 1977. - № 2. - Рис. 5, 5.

⁸ Дмитриев А. В. Раннесредневековые фибулы из Дюрсо // Древности эпохи великого переселения народов. - Москва. - 1982. - Рис. 12, 18; Саханев В. В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // Известия Археологической комиссии. - 1914. - Вып. 56. - Рис. 20, 5

⁹ Petre A. Sapaturile de la Piatra Fricatei // Materiale si cercetari archeologice. - Bucuresti. - 1962. - VIII. - Fig. 20, 1; Preda C. Callatis. Necropole Romano-Bizantina. - Bucuresti. - 1980. - Tabl. XXIV, 2

¹⁰ Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. - Симферополь. - 1990. - Вып. 1. - С. 39

¹¹ Там же. - С. 218. - Рис. 39, 4, 14; с. 219. - Рис. 40, 4

- ¹² Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды VIII Археологического съезда. - Москва. - 1887. - Вып. III. - С. 106. - Рис. 50
- ¹³ Афанасьев Г. Е. Пряжки катакомбного могильника Мокрая Балка у г. Кисловодска // Северный Кавказ в древности и в средние века. - Москва. - 1980. - Рис. 2, 17
- ¹⁴ Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 39
- ¹⁵ Репников Н. И. Некоторые могильники... - С. 24. - Рис. 10, 6; Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 218. - Рис. 39, 26; Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Скалистинский могильник. - К., 1993. - Рис. 5, 15
- ¹⁶ Preda C. Op. cit. - Tabl. XXXIV, 3
- ¹⁷ Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 39
- ¹⁸ Там же. - С. 36, 37
- ¹⁹ Там же. - С. 218. - Рис. 39, 7; с. 219. - Рис. 40, 2; с. 46. - Рис. 46, 2, 3
- ²⁰ Balint Cs. Probleme der archaologischen Forschung zur awarischen Landnahme // Ausgewahlte Probleme europaischer Landnahmen des fruh - und Hochmittelalters. Vortrage und Forschungen. - 1993. - Teil 1. - S. 262. - Karte 4
- ²¹ Рашев Р. Прабългарите през V - VII век. - В. Търново, 2000. - С. 128. - Табл. 22, 28
- ²² Засецкая И. П. Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV - V вв.). - Санкт-Петербург. - 1994. - Табл. 27, 4; Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. - Симферополь. - 1999. - С. 76. - Рис. 29, 4, 8
- ²³ Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 26. - Рис. 14, 21; Рашев Р. Указ. соч. - С. 138. - Табл. 32, 2
- ²⁴ Рашев Р. Указ. соч. - С. 145. - Табл. 39, 7, 8; с. 147. - Табл. 41, 12
- ²⁵ Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье (каталог памятников) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. - Симферополь. - 1996. - Вып. V. - С. 605. - Табл. 13, 13; С. 610. - Табл. 20, 21, 22; С. 612. - Табл. 22, 12, 13; С. 645. - Табл. 55, 31; С. 660. - Табл. 70, 12, 13; Приходнюк О. М., Падин В. А., Тихонов Н. Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. - К, 1996. - С. 87. - Рис. 8, 19
- ²⁶ Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма... - С. 227. - Рис. 48, 25
- ²⁷ Кропоткин В. В. Из истории средневекового Крыма // Советская археология. - 1957. - XXVШ. - Рис. 44, 12; Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 227. - Рис. 48, 3; Айбабин А. И. Этническая история... - С. 99. - Рис. 35, 9, 10, 14; Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 33. - Рис. 19, 2; с. 94. - Рис. 66, 7; Balint Cs. Op.cit. - Taf. 35, 45, 15
- ²⁸ Воронов Ю. П., Шенкао Н. К. Вооружение воинов Абхазии IV-VII вв. // Древности эпохи великого переселения народов. - Москва. - 1982. - С. 159. - Рис. 22, 9, 10
- ²⁹ Ковалевская В. Б. Башкирия и Евразийские степи IV-IX вв. (по материалам поясных наборов) // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1982. - С. 100. - Рис. 4, 28
- ³⁰ Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). - Київ-Чернівці, 2001. - С. 174. - Рис. 32, 10, 11; с. 197. - Рис. 37, 23
- ³¹ Корзухина Г. Ф. Указ. соч. - С. 645. - Табл. 55, 18; Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. - М., 1986. - С. 205. - Рис. 30, 2
- ³² Корзухина Г. Ф. Указ. соч. - С. 649. - Табл. 59, 18, 19; с. 684. - Табл. 94, 30

- ³³ Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 55
- ³⁴ Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 93. - Рис. 65, 17; с. 105. - Рис. 75, 10; с. 123. - Рис. 90, 9, 10; Balint Cs. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe // *Awarenforschungen*. - Wien, 1992. - Band I. - S. 471. - Taf. 35, 11, 13
- ³⁵ Дмитриев А. В. Указ. соч. - С. 100. - Рис. 12, 29
- ³⁶ Ковалевская В.Б. Указ. соч. - С. 99. - Рис. 3, 41
- ³⁷ Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 52
- ³⁸ Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 33. - Рис. 19, 1
- ³⁹ Приходнюк О. М., Шовкопляс А. М., Ольговский С. Я., Струина Т. А. Мартыновский клад // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. - Симферополь. - 1991. - Вып. II. - С. 270. - Рис. 5, 15; Корзухина Г. Ф. Указ. соч. - С. 681. - Табл. 91, 22
- ⁴⁰ Гавритухин И. О., Обломский А. М. Указ. соч. - С. 218. - Рис. 40, 1-42
- ⁴¹ Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 55
- ⁴² Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 33. - Рис. 19, 3; с. 70. - Рис. 47, 27, 28; с. 71. - Рис. 48, 19; с. 87. - Рис. 60, 20; с. 105. - Рис. 75, 8, 9; с. 123. - Рис. 90, 7, 8; Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 230. - Рис. 46, 51, 53
- ⁴³ Balint Cs. *Op. cit.* - S. 475. - Taf. 39, 1-39
- ⁴⁴ Айбабин А. И. Указ. соч. - С. 230. - Рис. 51, 26
- ⁴⁵ Рашев Р. Указ. соч. - С. 119. - Табл. 13, 11; с. 120. - Табл. 14, 28; с. 130. - Табл. 24, 19, 20; с. 132. - Табл. 26, 31
- ⁴⁶ Дмитриев А. В. Указ. соч. - С. 100. - Рис. 12, 43; Balint Cs. *Op. cit.* - S. 488. - Taf. 52, 21, 24, 26
- ⁴⁷ Balint Cs. *Op. cit.* - S. 441. - Taf. 5, 2-42; s. 443. - Taf. 7, 7-14; S. 444. - Taf. 18, 1-6
- ⁴⁸ Корзухина Г. Ф. Указ. соч. - С. 612. - Табл. 22, 32-35; с. 644. - Табл. 54, 31-35; с. 649. - Табл. 59, 10
- ⁴⁹ Рашев Р. Указ. соч. - С. 117. - Табл. 11, 6; С. 126. - Табл. 20, 1-3, 5; С. 131. - Табл. 25, 8; с. 136. - Табл. 30, 17, 18; С. 138. - Табл. 32, 17; Орлов Р. С., Рассмакин Ю. Я. Новые памятники VI-VII вв. из Приазовья // *Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. - Киев. - 1996. - С. 112. - Рис. 7, 1-3; Флеров В. С. *Аланы Центрального Предкавказья V-VIII веков: обряд обезвреживания погребенных*. - Москва. - 2000. - С. 138. - Рис. 37, 4-7
- ⁵⁰ Рашев Р. Указ. соч. - С. 11. - Табл. 11, 6; с. 126. - Табл. 20, 6, 8; с. 127. - Табл. 27, 9; с. 136. - Табл. 30, 21; с. 138. - Табл. 32, 14, 15; Орлов Р. С., Рассмакин Ю. Я. Указ. соч. - С. 112. - Рис. 7, 6, 8; с. 114. - Рис. 8, 9
- ⁵¹ Медведев А. Ф. *Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел*. - Москва. - 1966. - Табл. 12, 3, 9
- ⁵² Рашев Р. Указ. соч. - С. 130. - Табл. 24, 21; с. 132. - Табл. 26, 10; с. 133. - Табл. 27, 5; с. 134. - Табл. 28, 26; с. 140. - Табл. 34, 6; с. 144. - Табл. 38, 19; с. 186. - Табл. 80, 24
- ⁵³ Там же. - С. 117. - Табл. 11, 10, 14; с. 121. - Табл. 15, 12, 16; с. 122. - Табл. 16, 7; с. 135. - Табл. 29, 4; с. 138. - Табл. 32, 4; с. 145. - Табл. 39, 6
- ⁵⁴ Там же. - С. 120. - Табл. 14, 10, 14; с. 121. - Табл. 15, 7
- ⁵⁵ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. - М., 1960. - С. 72
- ⁵⁶ Чичуров И. С. *Византийские исторические сочинения*. - М., 1980. - С. 60, 161-162

Новые данные о столице князя Игоря Святославича (по материалам раскопок 2003 г.)

Летом 2003 г. археологическая экспедиция Охранной археологической службы ИА НАН Украины проводила исследования на территории Спасо-Преображенского монастыря в г. Н.-Северском Черниговской обл. Исследования осуществлялись в ходе генеральной реставрации и благоустройства комплекса.

Со времён Любечского съезда Н.-Северский был стольным градом потомков Олега Святославича - Ольговичей, центром одного из крупнейших княжеств Руси¹. Князем здесь "сиде" и Игорь Святославич - герой знаменитого "Слова о полку Игоревом"².

Центр города находился в урочище "Замок". Это была мощная крепость, оборонительные сооружения которой за весь древнерусский период не удалось преодолеть неприятелю³. Детинец с трёх сторон окружал "окольный град", дальше простирались неукреплённые селища и княжеские сёла богатство которых удивляло современников¹.

Спасо-Преображенский монастырь расположен в 4 км ниже урочища "Замок" по течению Десны, на высоком обрывистом берегу. Достоверных сведений о времени основания монастыря не сохранилось, однако позднейшие предания и литературная традиция относят его к XI - началу XII вв.⁵ Подобную точку зрения разделяет большинство современных исследователей. Так, проводивший здесь систематические раскопки В. П. Коваленко считал, что это загородный монастырь древнерусского Новгорода, тезоимённый с главной святыней Черниговской епархии - Спасским собором Чернигова⁶.

Археологические исследования здесь проводились начиная с 50-х гг. XX ст. Уже первые разведки, проведенные сотрудником Черниговского музея И.И. Едомахой (он зачищал стенки окопов сохранившихся со второй мировой войны), позволили установить наличие культурного слоя XI - начала XIII вв.⁷ В 1954-1956 гг. Н. В. Холостенко обнаружил на территории монастыря остатки храма конца XII - начала XIII ст.⁸ Они находились под зданием Спасо-Преображенского собора XVIII в. (сооружён по проекту Кваренги в 1796 г.) По аналогии с ним древнерусский

собор так же получил название Спасо-Преображенского. Раскопки этого храма проводились в 80-е годы совместной экспедицией Института археологии АН СССР, Института археологии АН УССР и Черниговского исторического музея⁹. В 1996 - 1998 г. исследования на территории монастыря вёл А. Л. Казаков¹⁰. В ходе этих работ была зафиксирована жилая застройка - полуземляночные постройки конца XII - начала XIII вв. Исследования Спасо-Преображенского монастыря продолжалось в течении многих лет, но, в силу разных причин, оно сосредотачивалось на отдельных участках. Только в 2003 г., благодаря генеральной реконструкции комплекса, связанной с масштабными земляными работами, удалось получить информацию о характере культурного слоя и застройки, в т.ч. древнерусского периода, на всей территории.

Исследования подтвердили наличие жилых и хозяйственных построек XII - начала XIII вв. в северной и восточной части монастыря. На восточном участке, за позднесредневековым зданием Покоев на-

Рис. 1: зачистка фундамента Спасо-Преображенского собора в г. Н.-Северский Черниговской обл.

стоятеля, были обнаружены следы частокола, - ограды из кольев диаметром 15-20 см. сооружённой в конце XI - XII ст. Вероятно, это остатки оборонительных сооружений защищавших здешнее поселение со стороны береговой террасы. Полученные материалы представляли определённый научный интерес и в целом соответствовали общепринятым взглядам на историю Н.-Северского, однако открытие сделанное в начале августа стало полной неожиданностью.

Во время раскопок в северо-западной части монастырской территории, в зоне прокладки траншеи для водопровода, были обнаружены остатки сложенных из плинфы стен. В дальнейшем, в ходе работ, продолжавшихся до поздней осени, удалось открыть руины монументального сооружения необычного архитектурного типа. Это прямоугольное в плане четырёхстолпное здание 12,5 x 15,5 м. Оно находится к северу от древнерусского Спасо-Преображенского собора, и было ориентировано параллельно его продольной оси. На сегодняшний день от постройки сохранились остатки 4 столбов и трёх стен высотой до 1,2 м от уровня пола. Одна из этих стен, северо-восточная, частично разрушена. Мощный развал из целых каменных блоков и мелкого кирпичного боя растянулся вниз по склону более чем на 10 м. Четвёртая, юго-восточная, стена полностью разобрана, от неё сохранился только фундаментный ровик с забутовкой из дикого камня и битой плинфы на цемяночном растворе.

Стены здания сложены в технике равнослойной кладки из плинфы с применением дикого камня на цемяночном растворе. На торцах плинф изображены разнообразные рельефные знаки. В целом, типы и размер кирпича сходны с теми, что зафиксированы во время исследований Спасо-Преображенского собора, но большинство знаков отлично от тех, которые там представлены¹¹.

Толщина стен здания 1,4 м. Наружная и внутренняя вёрсты кладки выведены из целой плинфы. Причём для этого использована как прямоугольная, так и лекальная, которая была уложена узким ровным торцом наружу. Середина стен заполнена, беспорядочно расположенными слоями плинфы на цемяночном растворе (целая и колотая, лекальная и прямоугольная) и диким камнем. Стены прямые, отсутствуют лопатки и пилястры.

Столбы квадратные в плане, 1,4x1,4 м. Кладка здесь аналогична той, что использовалась для сооружения стен, но выполнена более тщательно. В основании столбов, по углам, уложены крупные глыбы дикого камня.

Единственный вход в помещение расположен с юго-запада. Ширина входного проёма около 1,8 м.

Фундамент сложен из довольно крупных камней на цемяночном растворе, промежутки между которыми заполняла битая плинфа и щебёнка. Глубина фундамента до 1 м от уровня пола, нижняя часть его впущена в материк. Он перекрыт двумя - тремя рядами кирпичной кладки.

Изучение наслоений внутри здания позволяет предположить, что первоначально был выкопан сплошной котлован глубиной около 0,5 м. Он не достиг материка, ниже его дна сохранился древний культурный слой мощностью до 0,3 м. С этого уровня были впущены фундаментные ровики, а котлован засыпали вынудой из них материковой глиной, которая послужила подсыпкой пола. Аналогичный приём сооружения стен, был использован при закладке находящегося рядом Спасо-Преображенского собора¹². Эта конструктивная особенность считается характерной для чернигово-северского зодчества рубежа XII - XIII вв.¹³

Остатки стен здания были перекрыты строительным мусором из развалин этой же постройки. Слой развала доходил почти до современной поверхности и фиксировался с глубины 0,35 м. В пространстве между столбами он был наиболее мощным (более 1 м). В его толще сохранились отдельные строительные блоки в т.ч. фрагменты арочных конструкций.

Ниже уровня развала залегал горелый слой мощностью от 0,1 до 0,3 м. В его верхнем ярусе, в пространстве между столбами и стенами, удалось зафиксировать отдельные фрагменты обугленных тёсаных балок.

В горелом слое находились многочисленные кусочки штукатурки с фресковой росписью, как одно-фоновые, так и с деталями узоров. Большая их часть сильно повреждена огнём. На некоторых сохранились остатки граффито, как буквенных, так и сюжетных (изображение человеческой руки, ноги и т. д.). Отметим, что наряду с фрагментами фресок встречались куски толстой, грубо заглаженной штукатурки

без росписи. Тут же были найдены обломки керамической плитки для пола покрытые жёлтой глазурью и отдельные квадратные плитки без поливы. В большом количестве встречены оплавленные фрагменты свинцовой кровли. Они концентрировались по центру здания и вдоль юго-восточной стены, где следы пожара были наибольшими. В целом слой был насыщен разнообразными находками. Кроме многочисленных фрагментов керамики обнаружены изделия из железа (топор, цилиндрические замки, ключи, ножи, шпора, струг и т.д.), бронзы (пряжки, детали хороса, чашечка весов, энколпион, кольца и т.д.), кости (накладки, гребень, стрелы и др.), стекла (фрагменты браслетов, обломки сосудов и др.), камня (оселки, пряслица, куски жерновов и др). Найденный вещевой материал относится к концу XII - началу XIII вв.

Во время разборки горелого слоя в северо-западной части здания были выявлены останки погибших людей - одного взрослого (женщины - ?), пяти детей и собаки. Костяки были разбиты рухнувшими перекрытиями (раздроблены, перемешаны с битым кирпичом и кусками горелых балок) и частично обуглены. Сохранились обрывки обгоревшей одежды. Рядом с останками женщины, среди фрагментов горелой ткани найдены серебряные украшения. Они были сложены вместе, а не одеты на погибшую: внутри пластинчатого браслета лежал колт, два трёхбусинных височных кольца и перстень. Все изделия сильно пострадали от воздействия огня. Ещё один браслет, бронзовый, обнаружен на обломках кости детской руки.

У юго-западной стены здания было выявлено погребение, впущенное в подсыпку пола (на глубину 0,3 м). Оно было перекрыто развалами плинфы и горелым слоем. Яма прямоугольной формы 0,6 x 1,55 м, ориентирована по оси запад-восток. Характер заполнения (в частности, отсутствие следов пожара) свидетельствует, что оно было совершено в период функционирования постройки. На дне погребальной ямы находился скелет женщины похороненной с подогнутыми в коленях ногами. У её тазовых костей лежали истлевшие тазовые кости младенца. Возможно, женщина умерла во время родов, что и объясняет необычное для христианской обрядности положение тела. Инвентарь погребения составляли проволочные височные кольца, низка керамических бус и кресало у пояса.

В полу помещения были обнаружены многочисленные прямоугольные столбовые ямки 10x10 см и несколько округлых, до 0,5 м в диаметре. Все они заполнены горелым слоем с фрагментами обугленного дерева. Выделяются две хозяйственные ямы диаметром около 1 м и глубиной 2,2 м от уровня пола. Одна из них находилась в центральной части постройки, у основания северо-восточного столба, вторая - по центру северо-западной стены. Заполнение ям связано со слоем пожара и содержит многочисленные фрагменты керамики, кусочки горелой фрески и штукатурки, обугленного дерева. Наиболее интересные результаты дало исследование ямы у северо-западной стены (Я. 2). Верхние слои заполнения ямы были образованы строительным мусором, обломками горелого дерева и углём. Ниже находился слой из горелого дерева. Здесь была отмечена большая концентрация находок. Помимо многочисленных фрагментов керамики и плитки для пола, тут обнаружена рыболовная сеть, моток бечевки, навесные замки, ключи, рыболовные крючки, лемех, железные и бронзовые пряжки, бронзовые и стеклянные браслеты, перстень и многое другое. Из ямы, на глубине 0,7 м от уровня поверхности подсыпки пола был сделан подбой под подошву фундамента. Он доходил до середины ширины стены. У дна ямы, частично под срезом стены, лицом вниз в согнутом положении лежал костяк женщины с серебряными трёхбусинными височными кольцами на костях черепа. Он перекрывал собой скелеты пяти маленьких детей. Рядом, по краям ямы, находились костяки двух собак (один полностью в подбос.). Вероятно, все они скрывались здесь во время пожара и погибли, когда сверху обрушилась кровля. Наличие подбоя позволяет предположить, что люди пытались выйти наружу и вели из ямы подкоп под стену. Это подтверждается наличием пятнистого глинистого слоя на дне ямы. Он мог быть образован вынутым из подбоя грунтом. Нечто подобное было зафиксировано во время раскопок М. К. Каргером "тайника" Десятинной церкви в Киеве в 1939 г. На глубине около 5 м, под горелым слоем здесь обнаружили скелеты погибших людей, которые пытались прорыть себе ход под землёй в сторону Днепра¹⁴.

Следы сильного пожара, останки погибших прятавшихся в здании женщин и детей, характер найденного материала - всё свидетельствует о том, что сооружение разрушено в результате катастрофических

событий. Маловероятно, что подобное могло произойти во время одной из междоусобных стычек. Произошло это в начале XIII в. Можно предположить, что здание было сожжено в 1239 г., во время взятия войском Батыя Новгорода-Северского. Тогда это один из немногих зафиксированных на сегодня фактов разрушения монголами каменных зданий в Южной Руси¹⁵.

Сильный пожар прервал функционирование постройки. Однако полностью она была обрушена позднее. Об этом позволяет говорить наличие культурного слоя, который успел сформироваться естественным путём внутри развалин и характер разрушений северо-западной стены. Здесь, непосредственно в верхних слоях строительного мусора, обнаружены материалы XVII ст., в том числе изразец на котором обозначена дата - 1649 г.¹⁶ Это соответствует времени, когда на территории Спасо-Преображенского монастыря начинается активное строительство и реконструкция.

Судя по всему, Спасо-Преображенский собор и обнаруженное в 2003 г. строение изначально составляли единый архитектурный ансамбль созданный на рубеже XII -XIII вв. Об этом свидетельствуют отмеченные выше идентичность ориентации, строительных приёмов и архитектурных материалов. В то же время существуют определённые различия. Так, в постройке 2003 г. фиксируются другие типы знаков на кирпичах и т.д. Можно предположить, что она была сооружена несколько позднее Спасского собора. На эту мысль наводит применение в ровной кладке стен лекальной плинфы однотипной той, из которой сложены пилястры храма. Возможно, оставшиеся после его постройки строительные материалы были использованы для возведения обнаруженного в 2003 г. здания.

Как можно установить, исследованное сооружение представляло собой башнеподобную, прямоугольную в плане, четырёхстолпную конструкцию со сводом, опиравшимся на подпружные арки. Толщина стен, столбов и мощность развалов свидетельствует о значительной высоте. Характер развалов деревянных перекрытий позволяет говорить о наличии нескольких (скорее всего - двух) этажей. Обращает на себя внимание отсутствие апсиды и элементов, типичных для храмовых построек Поднепровья эпохи Киевской Руси (пилястр, лопаток и

т. д.). Единственное, известное сейчас подобное сооружение - трапезная Киево-Печерской лавры первой четверти XII в.¹⁷. Однако она отстает от Новгород-Северской постройки почти на столетие и существенно отличается по архитектурной технике. Кроме того, наличие трапезной можно допустить, только если считать что Спасо-Преображенский монастырь существовал с древнерусского времени. На сегодняшний день отсутствуют факты, подтверждающие это предположение. Напротив, уже первые археологические исследования монастырского комплекса засвидетельствовали наличие культурного слоя с бытовыми находками. Это позволило А. В. Кузе рассматривать домонгольское поселение на территории будущего монастыря как загородную княжескую резиденцию¹⁸. Такую гипотезу подтверждают и результаты раскопок 1996 - 1998 гг. В исследованных жилищах (они находились в непосредственной близости от открытого здания) были обнаружены женские украшения, пряслица и другие предметы которые трудно связать с монашеским бытом. Ещё несколько построек с подобными материалами зафиксированы в 2003 г. В таком случае вновь обнаруженное сооружение можно интерпретировать как княжий терем. Гипотезу о светском, дворцовом назначении здания подтверждает и характер находок. Например, наличие у погибших женщин дорогих украшений говорит об их высоком социальном статусе.

В литературе принято связывать постройку Спасо-Преображенского собора с деятельностью Игоря Святославича княжившего в Новгороде в конце XII ст.¹⁹ Если согласиться с этой датировкой и интерпретацией, то располагавшееся рядом здание вполне может быть хоромами, построенными для этого князя.

¹ Голубовский П. В. История Северской земли до половины XIV ст. - К., 1881. - С. 81 - 101; Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху "Слова о полку Игоревом" // Чернигов и его округа в IX - XIII вв. - К., 1988; Коваленко В. П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. - Чернівці, 1997. - С. 30 - 32

² ПСРЛ. - М.-Л., 1962. - Т.2. - С. 613

³ Коваленко В. П. Любецький з'їзд... С. 32

⁴ Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Чернигов и Новгород-Северский... С. 60

⁵ Коваленко В. П. Спасский собор XIII в. в Новгороде-Северском // Новгороду - Северскому 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. - Чернигов, 1989. - С. 47

⁶ Коваленко В. П. Любецкий з'їзд... С. 32

⁷ Матеріали не опубліковані. Колекція находок вместе с пояснительными записками хранится в фондах ЧОИМ имени В. В. Тарновського (Инв. № Арх. 134)

⁸ Холостенко Н. В. Исследование памятника XI в. в г. Новгород-Северске // Сборник сообщений Института "Киевпроект". - №№ 1-2. - К., 1958. - С. 34 - 43

⁹ Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981 г. - М., 1983. - С. 269 - 270; Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО1982 г. - М., 1984. - С. 272

¹⁰ Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження 1996 р. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. 1996/86; Звіт про охоронні дослідження 1997 р. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. 1997/9

¹¹ Большаков Л. Н., Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // КСИА. - № 195. - 1989. - С. 51 - 53

¹² Коваленко В. П. Спасский собор XIII в. в Новгороде-Северском ... С. 48

¹³ Иоанисян О. М. Комплекс древнейших построек Спаського монастыря в Ярославле // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. - С. Пб., 1997. - С. 211 - 212

¹⁴ Каргер М. К. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве // КСИИМК. - Вып. X. - 1941. - С. 75-85; Толочко П. П. Киев и Киевская земля XII -XIII веков. -К., 1980. - С. 215; Пекарська Л. Дорогоцінності тайника Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. - К., 1996. - С. 48-53

¹⁵ По мнению Г. Ю. Ивакина достоверно было зафиксировано только два - Десятинная церковь в Киеве и Михайловская в Переяславле. См. Ивакин Г. Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности тёмного времени. - М., 2003. - С. 63

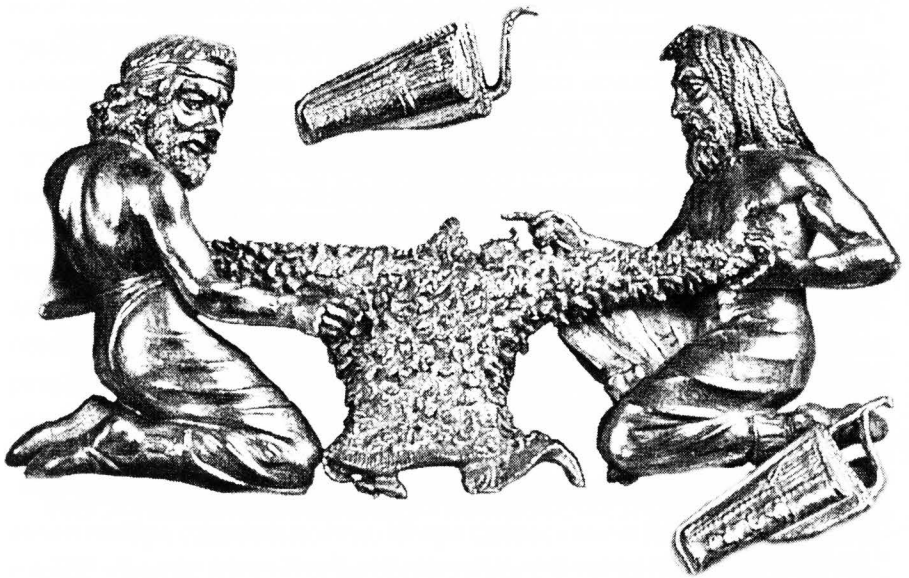
¹⁶ Датировка от Рождества Христова распространяется на Украине ранее Петровской реформы 1700 г. под влиянием католической Польши

¹⁷ Харламов В. А. Раскопки древнерусской трапезной Киево-Печерского монастыря // АО, 1984г. - М., 1986. - С. 320-321; Мовчан І. І. Давньокіївська околиця. - К., 1993. - С. 61-62

¹⁸ Куза А. В. Важнейшие города Руси // Древняя Русь. Город, замок, село. - М., 1985. - С.73

¹⁹ См. Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Чернигов и Новгород-Северский... С. 62

*Археометричні дослідження
предметів старовини*

Технології литва за втраченими восковими моделями у Скіфії

Численні металеві вироби Скіфії, знайдені під час археологічних розкопок городищ, поселень та курганів, свідчать про величезну роль металообробки у господарстві, військовій справі, культурі, релігії, суспільно-політичному устрої, ювелірному виробництві та інше. Дослідження археологічних знахідок, зроблених з металів, провадилися, головним чином, з питань їх типологічного, культурно-хронологічного аспекту, певної ролі в окремих галузях господарчого, культурного та суспільного життя, відправлення культів. Обробка кольорових металів та виготовлення з них різноманітних предметів у епоху раннього заліза базувалися на досить тривалій традиції бронзолivarного виробництва племен доби бронзи впродовж III - II тис. до н.е.

Поза увагою дослідників в значній мірі залишились проблеми технології металообробки Скіфії і серед них застосування технології литва за втраченими восковими моделями, яка була значно поширена на величезних територіях існування культур скіфського типу від Алтаю до Дунаю. Спроби дослідження технології обробки кольорових металів Скіфії були нечисленними, стосувались тільки деяких її аспектів, головним чином, типології виробів, хімічного складу металу, його походження і не охоплювали всю різноманітність діяльності такої складної галузі у всіх регіонах¹.

Більш численні дослідження обробки кольорових металів в античних містах Північного Причорномор'я були зумовлені значною кількістю археологічних джерел. Непевні сліди такого виробництва на скіфських поселеннях і городищах призводили до виникнення думки про те, що цей вид ремесла не набув відповідного розвитку у скіфів². Такий стан археологічних джерел для дослідження обробки кольорових металів в античних містах Північного Причорномор'я та Скіфії зумовлений, перш за все, різним обсягом польових археологічних досліджень античних міст та скіфських поселень і городищ. Вивчення скіфських старожитностей на протязі XX століття були зосереджені на розкопках курганів, з яких походить і основна кількість знахідок виробів з

кольорових металів. Звідси і відсутність значної джерелознавчої бази для вивчення обробки кольорових металів у Скіфії, бо курганні знахідки представлені готовими виробами, а не залишками їх виробництва.

Для дослідження цієї важливої проблеми потрібно більш широке запровадження спеціальної методики технологічного аналізу готових виробів, на яких зафіксовані особливості їх виробництва. Методика досліджень технологічних слідів виробництва на готових виробах ґрунтується на вивченні не тільки загальних визначень можливого їх виготовлення за допомогою тієї чи іншої технології, але й безпосередніми пошуками на виробах безперечних залишків технологічних процесів (ливарних швів, зламів ливників, обробки поверхні ливарних матриць, ливарних моделей, допоміжних операцій тощо). Що ж до досліджуваної нами технології литва за втраченими восковими моделями, то вона виявляється і безпосереднім аналізом конструктивних особливостей виробів, пошуками слідів обробки поверхні воскових моделей на готових виробах, особливо на внутрішній стороні, полих втулках (загладжування, формовка воскових моделей, робота стеками та інше), а також проведенням металографічних аналізів мікроструктури металу виробів, в якій помітні сліди кування чи литва за розташуванням кристалічної структури. Необхідно також запровадження досліджень з мікроскопом, рентгеноапаратурою та мікрофотографуванням.

У виготовленні виробів з кольорових металів, безперечно, важливе місце займала технологія литва, серед якої особлива роль належала литву за втраченими восковими моделями. Ця технологія у ранньому залізному віці Скіфії застосовувалась для виробництва найбільших за розмірами виробів з бронзи - казанів, а також культових та суспільно-станових символів у вигляді наверхшя, дзеркал, багатьох деталей приладдя кінської зброї, різних прикрас тощо.

Казани у Скіфії відігравали важливу роль у приготуванні їжі, культових дійствах та поховальних обрядах. Всі скіфські казани зроблені за застосуванням литва з втраченою восковою моделлю. Вони представляють собою округлої чи овальної форми корпус зі зрізаним горизонтально краєм та розширеною до низу полою ніжкою. Уздовж верхнього краю розташовані литі дві, чотири, шість або навіть вісім ручок, які були призначені для перенесення казана на вогнище та зняття з

нього, а також для постійного переміщення його. Ніжка з розширенням до низу призначалась для більш стійкого встановлення на поверхні та широкого доступу полум'я до корпусу казана під час приготування у ньому їжі. Серед знахідок переважають казани великих розмірів, висота яких дорівнює 60 см, а діаметр середньої частини біля 80 см.³ Товщина стінок казанів звичайно дорівнює від 1 до 4 см.

Треба віддати належне Б. О. Шрамко та О. М. Петриченко, які одними з перших дослідників звернули увагу на особливу технологію виробництва литих бронзових скіфських казанів⁴. Ці дослідження взагалі є важливими, але поодинокими у вивченні технології литва за втраченою восковою моделлю у металообробці кольорових металів Скіфії. Більшість корпусів казанів відлита разом з ніжками, хоча зустрічаються випадки окремого виготовлення корпусу та ніжки, яка приєднана до нього за допомогою заклепок або відлиття ніжки на готовий корпус. Крім зовсім гладенької зовнішньої поверхні казанів, трапляються випадки їх рельєфної орнаментації у вигляді зигзагів, смуг, навіть зображення букраніїв та пальмет, цапів.

Схема виготовлення казанів за технологією литва з втраченою восковою моделлю зводиться до наступних процесів:

1. Створення з вогнетривкої суміші глиняної округлої болванки, яка була негативом у відлитті полої частини корпусу казана. При цьому виникає чисто логічне питання про те, як розташована була ця болванка: широкою частиною до низу чи до верху? Оскільки більшість казанів мають зверху відлиті разом з корпусом ручки у вигляді вушок, то логічніше було б розташувати болванку для полої частини вузькою частиною до низу. Але в такому разі потрібно робити допоміжні пристрої для стійкого закріплення і болванки, а разом з тим і майбутньої всієї форми для відливки корпусу казана. Крім того, у випадку литва всього корпусу казана з полою ніжкою постають також інші технічні завдання, пов'язані з надійним закріпленням всього ливарного пристрою та улаштуванням ливників і відводів для газів. Вирішення цього питання можливо тільки за допомогою пошуків слідів відламанних ливників на вушках або ніжках готових казанів.

2. Довготривале висушування основної болванки на повітрі у ремісничому приміщенні, захищеному від погодних умов.

3. Приготування модельного воску з декількох сумішей, які в наш час складаються з парафіну, сополімеру етілену та шелачного воску⁵. Подібні матеріали для модельного воску, що відповідав вимогам однорідної суміші з достатньою пластичністю та міцністю, напевно виготовлялися і майстрами-ливарниками Скіфії. Модельний віск був ідеальним матеріалом для створення різного роду моделей металевих виробів завдяки зміні своєї пластичності і міцності при легкому підігріванні маси, якою навіть можна було обливати глиняну болванку, або створювати гладкі поверхні при обробці воскової моделі нагрітими металевими стеками. Модельний віск також за своїми властивостями дозволяв робити окремо різні деталі робити та спаювати їх з основою моделі. У моделях казанів це стосувалось, наприклад, ручок та прикрас у вигляді фігурок тварин, тощо.

4. Створення воскової моделі на глиняній болванці для отримання пустотілої порожнини казану шляхом нанесення певної товщини модельного воску для лиття корпусу з рельєфним ліпленням краю корпусу, ручок, а також рельєфного орнаменту чи зображень на ньому. У випадку створення форми для цільної відливки корпусу з ніжкою робилась разом і воскова модель ніжки з заповненням в її нижній частині болванки для порожнини з вогнетривкої маси глини.

5. Замазування глиняною вогнетривкою масою створеної воскової моделі казана шляхом нанесення її на певну товщину, створення при цьому з допомогою воску ливників для виливання розплавленого воску з форми. Цілком імовірно, що ці ливники використовувались і для послідувочої заливки розплавленої бронзи. Крім ливників створювались і вузькі круглі проходи для виходу газів під час литва.

6. Довготривале висушування всієї створеної форми з метою видалення з неї вологи до такого стану, щоб вона не розтріскалась при розігріванні для виплавлення з неї модельного воску, що міг використовуватись повторно.

7. Нагрівання всієї створеної ливарної форми з метою розплавлення та виливання з неї модельного воску, для чого імовірно після нагрівання вона переверталась ливниками до низу над якимись широкими посудинами для збирання розплавленого воску.

8. Встановлення ливарної форми ливниками до верху, розплавлення певної кількості бронзи у спеціальному тиглі.

9. Заповнення розплавленим металом через спеціальні ливники всієї форми для відливання казана.

10. Охолодження всієї форми з відлитим казаном.

11. Розбивка та розбирання ливарної форми з відлитим казаном та відламування залишків металу на місці ливників, усунення бракованих місць на казані, перша обробка всієї внутрішньої і зовнішньої поверхні казана абразивними матеріалами.

12. У випадку приєднання ніжки казана її відлиттям на вже готовий корпус створювалась її окрема форма, яка закріплялась на бронзовому корпусі. Вірогідно, і корпус казана, і ливарна форма ніжки попередньо підігрівались, а потім провадилось її литво на корпус казана.

Встановлюючи такий цикл процесів бронзоливарного виробництва казанів на основі технології втраченої воскової моделі ми спирались не тільки на технологічні аналізи готових виробів, логічну реконструкцію поступового застосування певних процесів, але й на безперечні дані джерел про лиття дзвонів в новітні часи і середньовіччі Європи та Русі⁶. На наш погляд, весь технологічний процес по відливанню дзвонів в своїй основі може бути порівняний з виробленням бронзових казанів за допомогою литва по втраченій восковій моделі. Добре відомо, що крім литва церковних дзвонів невеликих розмірів в часи Київської Русі та середньовічної історії, відливались за втраченими восковими моделями і великі дзвони. У Москві у XVII ст. відливались дзвони вагою від 8 до 10 тисяч пудів з складним декором поверхні, в якому були зображення святих, портрети царів, церковні написи. Майстер І. Моторин відлив навіть "Цар-колокол" вагою 205, 5 тони⁷.

Гігантський металевий виріб був відлитий за допомогою технології литва з втратою воскової моделі скіфськими майстрами. Ця подія була зафіксована Геродотом у розповіді про величезний мідний казан в Ексампей, який був у 6 разів більшим від мідного кратеру, що був встановлений Павсанієм біля входу до Понту Евксинського. Згідно розповіді, цей мідний казан Скіфії за своїм об'ємом вміщував 600 амфор, а товщина його стінок дорівнювала 6 пальцям (біля 12 см). Об'єм цього казана можна встановити приблизно, якщо взяти до уваги, що середній об'єм амфори у цей час дорівнював 27000 см³.⁸ Виходячи з цього казан був об'ємом 16200000 см³, або в нього можна було налити 16200 літрів

рідини. Зроблений цей казан був за наказом скіфського царя Аріанта з металу зібраних зі всіх скіфів бронзових наконечників стріл, за якими він хотів дізнатись про кількість населення Скіфії⁹.

Безперечним є застосування технології литва для виробництва бронзових навершів у Скіфії. Зберігся у цілому вигляді єдиний екземпляр складного бронзового навершя з урочища Лиса Гора біля Дніпропетровська. Воно має широку полу втулку, а саме рогате навершя зображує дерево у вигляді гілок, центральна з яких представляє фігуру людини - головного бога скіфів Папая, а на чотирьох інших зображенні звірі, що йдуть по гілках¹⁰. Кінці гілок оформлені рельєфними зображеннями птаха (орла) з розпростертими крилами. На крилах, гілках та втулці в литві зроблені отвори для кріплення дзвоників та навершя на товстому дерев'яному стрижні держака. Навершя має досить значні розміри: вишина 35 см, гілки довжиною до 27 см, товщиною до 2,4 см, втулка має найбільший нижній діаметр біля 9 см. Загалом обсяг розташування гілок та фігур по колу займає діаметр біля 40 см. На жаль, з точки зору технології виготовлення це унікальне складне навершя Скіфії до сьогодні ніким не досліджувалося в натурі, а інколи до нього звертаються з точки зору інтерпретації зображень по не дуже якісним і загальним публікаціям.

Технологія вироблення воскової моделі такого складного виробу, мабуть, починалася з ліплення з вогнетривкої глини конусу для полої втулки навершя, на якому створювалася її воскова модель, що слугувала основою для закріплення на ній воскових моделей гілок. Створення скульптурних зображень людини, звірів, птахів з воску, імовірно, провадилось окремо, а готові виліплені воскові моделі прикріплювались до гілок, як це робиться у сучасній ювелірній технології монтажу воскових моделей, які об'єднуються у блок у кількості до 60 екземплярів¹¹. Гладенька поверхня гілок та скульптурних зображень навершя, наявність литих отворів свідчить про те, що воскова модель була заглажджена підігрітими металевими стеками, а в ній були зроблені відповідні отвори. Після закінчення роботи над створенням складної воскової моделі починався другий не менш складний етап заповнення всіх її частин глиняною вогнетривкою масою з виробленням ливників та газовідводів. Після закінчення цього циклу робіт вся ливарна форма висушувалась перед її нагрі-

ванням для виплавлення модельного воску. Імовірно, слідом за цією операцією вона переверталась втулкою до верху і починалось заливання глиняної форми з пустотами виплавленої воскової моделі розплавленою бронзою. Після відповідного охолодження форми її розбивали і виймали готове відлите складне бронзове навершшя, яке дороблялось та оформлялось відповідним навішуванням і закріпленням відлитих окремо бронзових дзвоників.

Технологія виготовлення воскових моделей для лиття численних бронзових навершь (зараз відомо біля 140 екземплярів) була дещо простішою від створення складного навершшя з Лисої Гори. Вони мають менші розміри і більш просту рельєфну форму у вигляді округлого полого з прорізами конусу з полою втулкою чи одноплосщинного барельєфного, скульптурного зображення звірів, людей, птахів¹². Створення таких моделей було простішим завданням для скіфських майстрів, які виліплювали з модельного воску відповідні рельєфні зображення, або конуси з застосуванням відповідних за формою і розмірами глиняних болванок. Технологія литва за втраченими восковими моделями також широко використовувалась для відливки дзвоників, багатьох деталей кінського спорядження (бляхи, псалії, налобники), прикрас¹³, військового спорядження, особливо шоломів.

Можливо, окремого дослідження заслуговує технологія використання литва за втраченою восковою моделлю при відливанні бронзових дзеркал, кількість яких досить значна у скіфських пам'ятках¹¹. Головною особливістю застосування цієї технології виготовлення було не тільки створення рельєфних ручок з зображеннями, чи створення рельєфного бортику для зберігання поверхні дзеркала від потертостей та подряпин. За допомогою відливання модельного воску на рівну поверхню та обробки її підігрітими металевими стеками забезпечувалось створення найбільш рівної поверхні моделі і відлитого за нею дзеркала. Подальше шліфування та полірування більш надійно забезпечувало і головну особливість такого специфічного виробу, як властивість віддзеркалювати.

Таким чином, виявляється, що технологія литва з витратою воскової моделі у Скіфії мала широке розповсюдження і застосовувалась для виготовлення металевих виробів майже для всіх сфер життя. З точки

зору забезпечення бронзолivarного виробництва достатньою кількістю палива його головні осередки повинні були розташовуватись у лісостеповій частині, забезпеченій деревиною. Але таке розташування, можливо, мало і дещо інше обґрунтування: металообробка кольорових металів була зосереджена у підкорених скіфами місцевих племен, а не у кочових скіфів степів Північного Причорномор'я. Підтвердження цього Ф. Г. Міщенко вбачав у збиранні наконечників стріл скіфським царем для отримання більш точних свідочств про платників податків для царських скіфів з числа підкорених місцевих племен, а тому і зроблений з них великий казан знаходився не в місцевості царських скіфів, а в лісостеповій Ексампеї¹⁵.

Але незважаючи на те, що, можливо, у Північному Причорномор'ї царські кочові скіфи самі безпосередньо металообробкою і не займалися, а користувались виробами майстрів-ливарників місцевих підкорених племен, головним чином, лісостепою частини Скіфії, вони зуміли розповсюдити набуті різними центрами технічні здобуття у металообробці, зокрема у технології литва за втраченими восковими моделями, від Китаю¹⁶ до Центральної Європи і Східного Середземномор'я. В цьому, вірогідно, полягає секрет надзвичайних успіхів у завоюванні бронзолivarного виробництва і створенні справді високохудожніх та гігантських бронзових виробів (казан в Ексампеї), що не поступались витворам античних майстрів-бронзолivarників.

¹ Барцева Т. Б. О химическом составе металла наивернейший скифского времени // СА. - 1980. - № 3. - С. 77-91; Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени (Лесостепное Днепровское Левобережье). - М., 1981; Косиков В. А. Производство бронзовых художественных изделий в Скифии VII - V вв. до н.э. - Донецк, 1994; Кузнецова Т. М. Зеркала Скифии VI - III века до н.э. - т. 1. - М., 2002; Кузьминных С. В. Металлургия Волго-Камья в раннем железном веке. - М., 1983; Ольговский С. Я. Об античной и Лисостеповой металлообработке в Северном Причерноморье // АИ на Украине в 1978-79 гг. - Днепропетровск, 1980. - С. 122 - 123; Ольговский С. Я. Основные этапы развития цветной металлообработки в Нижнем Побужье (VII в. до н.э. - IV в. н.э.) // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР. - Киев, 1981. - С. 74 - 75; Ольговский С. Я. Обработка міді і бронзи у Нижньому Побужж'ї та Лисостеповій Скіфії в VI - V ст. до н.е. // Стародавнє виробництво на території України. - К., 1992; Ольговський С. Я. Нова книга про скіфський метал // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. - К., 2000. - № 4. - С. 130 - 134; Петренко В. Г. Украшения Скифии VII - III вв. до н. э. // САИ. - Вып. Д 4-5. - М., 1978

² Ольговський, указ. соч., 2000, с. 130

³ Мельюкова А. И. Деревянная и металлическая посуда // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР. - М., 1989. - С. 110 - 111

- ¹ Петриченко А. М. Книга о литье. - К., 1972. - С. 35-43; Петриченко А. М., Шрамко Б. А. Литье в Скифии // Литейное производство. - 1968. - № 11. - С. 41 - 46; Петриченко О. М., Шрамко Б. А., Солнцев Л. О., Фомин Л. Д. Походження і техніка лиття бронзових казанів раннього залізного віку // Нариси з історії природознавства і техніки. - Т. XII. - К.: 1970. - С. 67 - 78
- ⁵ Марченков, 1992, с. 136 - 139
- ⁶ Оловинишников Н. История колоколов и колоколовитое искусство. - М., 1912; Theophilus Presbyter, A Kulonfele - Budapest, 1986
- ⁷ Одноралов Н.В. Скульптура и скульптурные материалы. - М., 1982, с. 56-57
- ⁸ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. - Л., 1984, с. 82
- ⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в "Истории Геродота". - М., 1982, с. 133
- ¹⁰ Артамонов М. И. Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ. - № 2. - Л., 1961, с. 75, рис. 19
- ¹¹ Марченков В. И. Ювелирное дело. - М., 1984, с. 138
- ¹² Медюкова А. И. Оружие, конское снаряжение, повозки, напершия // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР - М., 1989, с. 98-100
- ¹³ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII - III вв. до н. э. // САИ. - Вып. Д 4-5. - М., 1978
- ¹⁴ Кузнецова Т. М. Зеркала. - Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР - М., 1989. - с. 109 - 110; Кузнецова, 2002, вказ. праця
- ¹⁵ Мищенко Ф. Г. К вопросу об этнографии и географии Геродотовой Скифии // Университетские известия. - Киев, 1882. - № 11. - С. 508
- ¹⁶ Стратанович Г. Г. Книга о древнем искусстве китайских мастеров художественного литья, чеканки и гравировки металла // СЭ. - 1960. - № 1. - С. 172 - 173

Обробка кольорових металів в басейні Сіверського Донця

Ще в 60-70 рр. XX ст. питання про кольорову металообробку у Північному Причорномор'ї вирішувалось виключно на користь грецьких колоній. Загальноприйнятою була думка, що у скіфського населення власної металообробки не було, а грецькі колонії з самого моменту їх заснування ставали розвиненими ремісничими центрами, в яких на замовлення скіфської верхівки з кольорових і дорогоцінних металів виготовлялись варварські прикраси, зброя, оздоблення верхового коня тощо. Великою мірою це стосувалось, насамперед, Ольвії. Виділялись навіть деякі тиши прикрас і дзеркал, що були типовою продукцією ольвійських ливарників і характеризували особливу ольвійську школу художньої обробки металів¹. Правомірність такої думки виправдовувалась наявністю в Ольвії декількох бронзолivarних майстерень, колекції ливарних форм і дзеркал та прикрас, виконаних у скіфському звіриному стилі. В Скіфії ж бронзолivarні майстерні виявлені не були, ливарних форм було відомо всього декілька і ті були знайдені випадково і з конкретними пам'ятками пов'язані не були. Щоправда, при ретельному аналізі виявилось, що з близько ста відомих в Ольвії ливарних форм до архаїчного часу можна віднести не більше десяти, в місті не знайдено жодного інструмента металурга, майстерні не мали властивого для них культурного шару, який містив би шлаки, металеві зливки, стружку, литники тощо. Крім того, ніщо не підтверджувало виробництво в Ольвії дзеркал або інших прикрас з фігурками тварин².

З кінця 50-х рр. в науковий обіг почали вводитись матеріали лісо-степових скіфських городищ, які відразу характеризувались як розвинені металургійні центри. Це городища Шарпівське, Мотронинське на Правобережжі Дніпра, Більське, Коломакське, Книшівське, Лихачівське, Полкова Микитівка на Лівобережжі. На цих пам'ятках відкрито бронзолivarні майстерні, з яких походять чисельні ливарні форми, різноманітні інструменти, які свідчать про широкий спектр прийомів, якими володіли скіфські ливарники, і речей, які вони виготовляли. В той же час, на цих городищах виявлено велику кількість грецьких ре-

чей, що говорить за те, що ремісничі центри водночас були і розвиненими торгівельними центрами. Навколо скіфських ремісничих центрів спостерігається концентрація землеробських поселень - споживачів місцевої продукції. Іноді по мірі віддаленості від ремісничого центру зменшується кількість металевих речей. Так, наприклад, на поселенні V-III ст. до н.е. біля с. Грищенці, що на Канівщині, знаходилась ювелірна майстерня, в якій виготовлялись різноманітні прикраси, але перевагу тут віддавали бронзовим шпилькам і найбільше таких шпильок походить з найближчих землеробських поселень і поховань. Чим далі від місця виготовлення цих шпильок, тим меншає їхня кількість³. За цією ознакою вже зараз можна виділити певні осередки з концентрацією поселень і курганних могильників навколо ремісничих центрів. Таким осередком виглядає скупчення пам'яток в басейні Середнього Псла навколо металургійного центру на Книшівському городищі⁴, навколо Більського городища на Ворсклі і Коломацького в урочищі Лозовий Яр, на правому березі р. Коломак, поруч з яким на трьох селищах були зібрані також чисельні мідні шлаки і уламки тигелів і які інтерпретують як філіали власне Коломацької майстерні⁵.

До певної міри таким осередком виглядає і басейн Сіверського Донця, з металургійним центром на Люботинському городищі, яке було розташоване на правому березі р. Уда - правій притоці Донця. Велика кількість амфорної кераміки VI ст. до н.е., в тому числі і початку століття, свідчить про досить раннє заселення городища⁶. Рештки бронзолivarного ремесла були сконцентровані в декількох садибах. В садибі № 2 були знайдені дві ливарні формочки і зливоч бронзи, в садибі № 11 - ливарна формочка і уламки стінок казана, в садибі № 15 - ливарна формочка, тигель, сопло та уламок стінки казана, а з садиб №№ 3, 5, 7, та 18 походять тигель, уламок л'ячки, вістря стріли з необрубаним литником та застібка від горита з незнятими заусеніями. Тигелі були переважно глиняні, але знайдено один кам'яний тигель, на внутрішніх стінках якого збереглися рештки мідного шлаку. Ливарні форми були як стулкові, так і для лиття з використанням воскової моделі. Одна форма, в якій відливались круглі бляхи для кінської вузди, була вирізана з амфорної стінки і складалась з трьох частин, які з'єднувались штифтами⁷. На декількох поселеннях і селищах також виявлені

сліди обробки кольорових металів, хоча і не такі вразливі. Весь матеріал представлений уламками тигелів та л'ячок, бракованими вістрями стріл та декількома зливками міді, що свідчить, що тут працювали ливарники-професіонали.

Цікавим виявилось городище біля с. Караван у Харківській обл., біля витоків р. Мерефа. Засновано городище було не пізніше V ст. до н.е., але серед знахідок переважають матеріали IV-II ст. до н.е. В ході розкопок 1954-1955 рр. в північно-західній частині головного дворища городища було виявлено кульгову споруду, яку з цього ж боку було обнесено серпоподібним валом довжиною 45 м і висотою від 0,40 до 0,55 м, спорудженому із сильно обпаленої глини. На обнесеній валом площі знаходились три ями і жертovníк із слідами тривалого горіння соломи, до якого вела вимощена камінням стежка, а біля жертovníка був насипаний великий зольник. В насипу зольника було виявлено речі як побутові, ті що використовувались повсякденно, так і культового призначення, спеціально виготовлені для здійснення ритуалу. Крім залізних ножів, вістря стріли, срібної лунниці, прясел, були знайдені невеличкі посудинки, знахідки яких в похованнях дорослих людей не дозволяють назвати їх іграшками, глиняні хлібці, при виготовленні яких у глину домішували зерно, глиняні моделькі самих зерен - злакових та бобових і в, тому числі, невеличка глиняна л'ячка, яка нагадувала справжній ковшик для розливання металу. Але ця л'ячка не могла використовуватись за призначенням, оскільки була дуже крихка і ледве обпалена⁸.

Б. А. Шрамко пов'язує комплекс знахідок із зольника городища Караван з культом Табіті - богині домашнього вогнища, яку Геродот ототожнював з грецькою Гестією, культ якої виходив за межі окремої родини і мав загальногрецьке значення⁹. Цікаво, що речовий комплекс повністю відповідає землеробській направленості господарської діяльності населення городища. Лише модель глиняної л'ячки не вписується в логіку місцевого культу, адже ніяких слідів місцевої обробки металів на городищі не виявлено. Проте місцеве населення усвідомлювало важливість бронзолivarного ремесла у господарстві і, найімовірніше, було знайоме з роботою ливарників, які могли працювати тут на виїзному промислі, не лишаючи, звичайно, слідів своєї діяльності, що і проявилось у відправленні культу на місцевому святилищі.

Уламки тигеля і л'ячки у вигляді глиняної ложки з носиком для більш зручного виливання металу у форму були виявлені на селищі Острроверхівка, що у Зміївському районі Харківської обл. Б. А. Шрамко вважає, що це яскраві сліди заняття місцевого населення металургією¹⁰. Але така оцінка цих знахідок була закономірною для кінця 50-х рр., коли про спеціалізовані металургійні центри у Скіфії нічого не було відомо. Сьогодні ж, коли відомі стаціонарні майстерні із виразними слідами місцевої металообробки, всі знахідки, пов'язані із цим ремеслом, потрібно розглядати в контексті всього речового комплексу з окремої пам'ятки на фоні специфіки господарської діяльності її населення. Крім зазначених уламків тигеля і л'ячки на селищі Острроверхівка було знайдено зливки бронзи у вигляді невеличкого млинця, але ніяких слідів майстерні або плавильного горну з традиційними знахідками шлаків, сплесків, литників, уламків ливарних форм, загублених інструментів - не виявлено. А це може свідчити не про наявність або рівень місцевого бронзолivarного ремесла, а про роботу на цьому селищі заїжджих майстрів, які працювали на виїзному промислі.

Уламок л'ячки та зливки бронзи у вигляді млинця, аналогічні знахідкам з Острроверхівки, були знайдені на селищі біля ст. Шовкова¹¹. Походить з цієї пам'ятки і напівфабрикат вістря стріли "базисного" типу з необрубаним литником¹². На селищі Велика Данилівка також було знайдено зливки міді у вигляді млинця, а також браковане вістря стріли, у якої при відливанні не сформувалась втулка. Крім того, з посиленням на дореволюційні роботи Д. І. Багалія Б. А. Шрамко пише про знахідку на цьому селищі штампа для виготовлення блях. Опису цього інструменту автор не приводить, а сама знахідка не збереглась¹³. Два бракованих вістря стріл IV ст. до н.е. походять з селища біля с. Подворок. У одного при відливанні не сформувалось оперення, а другий вийшов скривленим¹⁴.

Так же, як і на городищі Караван і селищі Острроверхівка, на перерахованих пам'ятках не виявлено ніяких інших слідів місцевої металообробки. Б. А. Шрамко відзначає повну відсутність шлаків і стверджує, що виплавка міді із руди тут не здійснювалась. Місцеві майстри використовували привізні зливки і металобрухт. Але і при цьому відчувалась нестача міді, тому відливались лише невеликі речі. Нестача міді і

олов'яної лігатури стимулювала розвиток місцевої обробки заліза і важливим показником у цьому відношенні, на думку автора, є те, що у лісостеповій смузі басейну Сіверського Донця дуже рано почали виготовляти із заліза речі, які в більшості регіонів Скіфії ще довго виготовлялись з бронзи¹⁵. Але переконливі знахідки, які б підтверджували високий рівень чорної металургії в регіоні, також відсутні. Тільки на Люботинському городищі було досліджено горни для цементації залізних виробів та на селищі В.Данилівка були виявлені шматки болотяної руди і залізні шлаки, а також знайдено невеличке зубильце, розміри якого свідчать, що використовувалось воно для витончених робіт. Відсутність інструментів на інших пам'ятках Б. А.Шрамко пояснює слабкою їх вивченістю¹⁶.

Отже, найсуттєвішою рисою місцевої металообробки можна назвати відсутність стаціонарних майстерень і неможливість виділення конкретного місця виробництва. Навіть на Люботинському городищі можна лише припустити наявність ливарної майстерні. На користь її існування свідчить глиняне сопло в садибі № 15 і уламки стінок казанів, які знаходять, як правило, в ремісничих центрах і які використовувались як товарні зливки та вторинна сировина¹⁷. Наймовірніше ливарники використовували горни відкритого типу і за межами розселення, можливо, на значній відстані. А це є ознакою роботи заїжджих (мандрівних, бродячих) майстрів. Аналогічну ситуацію спостерігаємо на Трахтемирівському городищі на правому березі Дніпра, де виявлені мідні шлаки, а також на Басівському городищі на Лівобережжі, з якого, крім шлаків, походять напівфабрикати стріл і прикрас¹⁸. Ні майстерень, ні ливарних форм або інших інструментів металурга тут не знайдено і кваліфікувати всі ці знахідки можна лише як сліди роботи заїжджих майстрів, які працювали на виїзному промислі.

Ливарні форми завжди вважались одним із надійніших свідчень наявності на пам'ятці бронзоливарного ремесла і в цьому відношенні цікаві знахідки на декількох поселеннях ольвійської хори. На поселеннях Козирка 9 і 15, Стара Богданівка 2 і Чортувате 7 були знайдені уламки зношених глиняних ливарних форм, в яких відливались свинцеві прясла та ворварки¹⁹. Треба ще згадати уламок тигля, в якому плавили свинець з поселення Велика Чорноморка²⁰ та шматки мідних шлаків з посе-

лення Петухівка²¹. Більш ніяких слідів обробки кольорових металів на цих пам'ятках не виявлено. Для прибічників пріоритету ольвійської металообробки у Північному Причорномор'ї ці знахідки є свідченням того, що навколо такого потужного ремісничого центру, яким, на їх погляд, була Ольвія, була організована мережа дрібних майстерень²². Але приольвійські поселення архаїчної доби, за спостереженням В.М. Отрешка, здебільше мали вигляд невеликих хуторків, які склались з одного домогосподарства і організація на них майстерень з таким трудоемким ремеслом, яким є металообробка, виглядає недоцільною. Найімовірніше, що і тут ми маємо справу з бродячими майстрами, які лишили сліди своєї роботи у вигляді поламаних або зношених речей, для подальшого використання непридатних. Саме такому майстру належало поховання в кургані Марицинського могильника в урочищі Аджигол, супроводжене ливарною формою для виготовлення бляшок у вигляді голови барса²³. Хоча традиційно це поховання фігурувало як підсилення думки про визначну роль ольвійського бронзоливарного ремесла в Північному Причорномор'ї²⁴. Але, на думку В. Ю. Мурзіна, всі поховання Марицинського могильника не відрізняються від інших ранньоскіфських поховань степової зони²⁵. Крім того, аналогічне поховання із ступою ливарної форми для виготовлення вуздечного наносника було виявлене в Посуллі біля с. Аксютинці²⁶.

Таким чином, скіфські ливарники працювали не тільки в майстернях Середнього Подніпров'я. В умовах перенасичення місцевого ринку або ж в період, коли покупці не мали можливості відвідати виробника в ремісничому центрі, вони поширювали свою діяльність на навколишні землеробські поселення і навіть античні міста. Вже зараз можна говорити про два типи виїзного промислу варварських ливарників. Одні з них працювали в грецьких містах, де можна було затриматись на тривалий час і орендувати житло, де на подвір'ї влаштувався відкритий горн, як це було в Ольвії і, мабуть, на Березані. Звідсіля ж можна було виїздити на навколишні поселення і забезпечувати їх населення дрібними речами, які виготовлялись на місці. Роботі таких ливарників вже було присвячено декілька статей²⁷. Інші ж ливарники мандрували по просторах Скіфії, зупиняючись на землеробських поселеннях, лишаючи поодинокі сліди своєї виїзної діяльності. Саме такі

ремісники, найімовірніше, загубили ливарні форми, які були випадково знайдені біля сіл Букрин і Стайки на Правобережжі Дніпра²⁸. А один з таких ливарників був похований біля с. Аксютинці.

Але чому в басейні Сіверського Донця спостерігається досить висока концентрація знахідок, пов'язаних з ливарництвом? З одного боку, якщо Люботинське городище дійсно було автономним ремісничим центром, це можна пояснити виїздною роботою люботинських майстрів. Якщо ж і на Люботинському городищі працювали заїжджі майстри, то треба враховувати, що верхів'я правої притоки Сіверського Донця р. Уди з її притоками Лопанью і Харковом дуже близько підходять до Ворскли, утворюючи зручний водносуходольний шлях, який з'єднував басейн Сіверського Донця з Більським городищем, звідкіля ливарники через Сіверський Донець могли потрапляти на Дон і в Поволжя. Можливо Люботинське городище, як один із найбільших населених пунктів, було перевалочним пунктом, де ремісники затримувались перед дальньою дорогою і, подекуди, обслуговували населення городища і найближчих землеробських селищ. Саме цим пояснюється відносно велика кількість решток бронзоливарного ремесла на Люботинському городищі і поодинокі знахідки на селищах Караван, Острів-верхівка, Шовкова, В. Данилівка і Подворок.

¹ Прушецкая Е. О. Художественная обработка металла Ольвии. Боспора и Херсонеса // АГСИ. - Вып. 1. - М.-Л., 1955. - С. 325-355

² Ольговський С. Я. Модель скіфо-античних торгівельно-ремісничих відносин в архаїчний час // Збірник наукових праць КДК - Ч. II. - К., 1995. - С. 159

³ Петренко В. Г. Правобережжя Середнього Подніпров'я в V-III вв. до н.е. // САИ. - Д 1-4. - М., 1967. - С. 14

⁴ Гаврил П. Я. Населення скіфського часу басейну Середнього Псла. - Автореф. дис. канд. іст. наук. - К., 1996. - С. 8, 19

⁵ Радзиевская В. Е. Продолжение исследований Коломакского городища // АО 1978 г. - М., 1979. - С. 393

⁶ Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи // Вісник ХДУ. - Іст. Серія. - № 17. - Вип. 1. - Харків, 1966. - С. 220

⁷ Шрамко Б. А. Люботинское городище // Люботинское городище. - Харьков, 1998. - С. 96

⁸ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962. - С. 202

⁹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962. - С. 204-205

¹⁰ Там же, с. 209

¹¹ Там же, с. 209

¹² Там же, с. 211, рис.80, 5

¹³ Там же, с. 209

- ¹⁴ Там же, с. 210
- ¹⁵ Там же, с. 210-211
- ¹⁶ Там же, с. 215
- ¹⁷ Ольговський С. Я. Метал скифських казанів // *Vita Antiqua*. - К., 2003. - С. 119-120
- ¹⁸ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Материальная культура. Занятия и орудия труда. - Археология Украинской ССР. - Т. 2. - К., 1986. - С. 94; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV стдо н.э. - К., 1983. - С. 332
- ¹⁹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В.М. Сельская Округа Ольвии. - К., 1989. - С. 79, рис. 29
- ²⁰ Гаврилюк П. А., Отрешко В. М. Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка 2 // Древности Степной Скифии. - К., 1982. - С. 86
- ²¹ Славин Л. М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы // VI Научная конференция ИА АП СССР. Доклады на пленарных заседаниях. - К., 1953. - С. 136.
- ²² Островерхов А. С., Отрешко В. М. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. - К. 1986. - С. 64
- ²³ Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw/Cherson // *Prachistoriscce Zeitschrift*. Bd. V. - Н - 1-2. - Leipzig, 1913. - S. 9
- ²⁴ Ланин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. - К., 1966. - С. 168-174.
- ²⁵ Мурзин В. Ю. Скифская арханка Северного Причерноморья. - К., 1984. - С.43
- ²⁶ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. - К., 1968. - С. 34
- ²⁷ Ольговський С. Я. Літні монети та ливарництво в Нижньому Побужжі // *Археологія*. - 1999. - № 1. - С. 142-148; Ольговський С. Я. Варварські ливарники у Північному Причорномор'ї // *Вісник УТОШК*. - 2000. - № 1. - С. 79-84
- ²⁸ Штітельман Ф. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею // *Археологія*. - 1947. - Т. 1. - С. 161

ЕКСПРЕС АНАЛІЗ ХУДОЖНІХ ПРЕДМЕТІВ З ДОРОГОЦІННИХ МЕТАЛІВ

Перш за все вироби потрібно піддати ретельному візуальному огляду. При цьому треба урахувувати форму предмета, техніку виготовлення, колір металу, наявність клейм, вставок, дарчих або вкладних написів і т.п. При дослідженні і атрибуції виробів декоративно-прикладного мистецтва з дорогоцінних металів велику роль грають клейма як для визначення часу створення речі і авторства, так і її автентичності. Ретельно оглядаються місця постановки клейм і їхнього взаємного розташування. Досліджується технологія їхнього нанесення, комплектність клейм (набір їх на виробі) і параметри самого клейма, до яких відноситься: форма щита, набір символів, цифр і букв, що складають клеймо, графіка складових клейма, вид зображення (рельєфне і контррельєфне).

В процесі дослідження виробу, окрім технологічних особливостей його виготовлення і художньо-декоративної обробки, часто виникає задача визначення майстра. Для ідентифікації клейм практично єдиним джерелом є книга "Золота і срібна справа XV-XX століть". Потрібно звернути увагу на те, що більшість клейм на виробах мають відмінності від наявних в літературі зображень, а також одне і те саме клеймо, що належить одному майстру, може мати декілька сильно відмінних варіантів. Ця обставина зовсім не обов'язково свідчить про підробку клейма. Найчастіше варіантність авторських клейм пояснюється зміною пуансонів, які з часом зносилися, і майстер виготовляв нові, які могли відрізнитися від попередніх. На виробах з дорогоцінних металів (золото, срібло, платина, паладій, родій, іридій, рутеній і осмій) і їхніх сплавів звичайно ставитися клеймо проби. В золотниковій (1 золотник рівний 4,26 г) системі, якою користувалися в Росії, були ухвалені наступні проби: для золота - 36, 48, 56, 72, 82, 92 і 94-а; для срібла - 72, 76, 84 і 88-а. В метричній системі проб для ювелірної промисловості ухвалені наступні проби:

для золота - 375, 500, 583, 585, 750 і 958-а

для срібла - 750, 800, 875 і 916-а

для платини - 950-а

для паладію - 500 і 850-а.

У ряді країн Європи клеймлять золоті вироби 333-ї та 585-ї (у тому числі і в Україні) пробами.

В США, Англії, країнах англійського впливу, а також в Швейцарії збереглася так звана каратна система, по якій метал вищої чистоти відповідає 24-й пробі. В каратній системі ухвалені проби: 9к, 14 к, 18, 22к. Щоб перевести каратну пробу в золотникову достатньо помножити її на 4. Для перекладу каратної проби в метричну потрібно каратну пробу розділити на 0,024, а для перекладу метричної в каратну - метричну помножити на 0,024. Для перекладу золотникової проби в метричну систему золотникову пробу ділять на коефіцієнт 0,096.

Проте практика показує, що зустрічаються чимало виробів, які не мають пробірного клейма. Це може пояснюватися низкою причин. Наприклад, за різного часу у ряді держав клейма проби ставилися на вироби починаючи тільки з їх певного розміру та ваги. Виріб міг бути виконаний на замовлення і тому, за бажанням замовника, на ньому клейма не ставилися. Можуть також зустрічатися речі, що походять з розкопок курганів, або стародавніх поселень: литі, ковані або чеканні прикраси, браслети, кільця, сережки, нашивні штамповані пластинки із зображеннями або без них. До таких речей потрібно віднестися з особливою увагою, вдаючись по можливості до експертизи музейних фахівців.

Врешті, вироби можуть бути тільки позолочені або посріблені, або виготовлені зі сплавів, що імітують колір дорогоцінних металів. Точно пробу виробів з дорогоцінних металів визначають тільки підприємства Державної пробірної служби Міністерства фінансів України. Проте існують також методи проведення попереднього аналізу без особливих допоміжних засобів і складних приладів. Розглянемо їх на прикладі дослідження предмета, який, як ми передбачаємо, виконаний із золота. Перед початком проведення власне аналізу потрібно оцінити колір виробу. Якщо ви виключили можливість того, що даний виріб з іншого металу, зважаючи на своє забарвлення, то в такому разі існують наступні версії.

1. Виріб виготовлений з срібла або з якогось іншого металу і лише позолочений.
2. Виріб виготовлений із золота невідомої проби.
3. Виріб виконаний із сплавів недорогоцінних металів і своїм забарвленням імітує золото.

Перший випадок найскладніший, оскільки без механічної дії, тобто зняття надфілем верхнього шару, що робиться в непомітному місці, не обійтись. Якщо при розкритті виявлений інший колір (мідь або срібло), то виріб тільки позолочений.

В другому випадку можна використовувати достатньо простий спосіб проведення аналізу без використання спеціального устаткування і пробірних голок. Для цього достатньо мати 3 пробірних кислоти різної концентрації (для золота проби 750, 583-585 і 333/1000) і пробірний камінь, який є плиткою крем'янистого сланцю чорного кольору (без тріщин і чужорідних включень) дрібнозернистої будови, з рівно відшліфованою поверхнею. Камінь повинен мати значну стійкість супроти дії кислот: азотної, сірчаної, соляної і їхніх сумішей. Перед роботою камінь мажуть мигдалевим, горіховим або кістковим (допустимо просто оливковим) маслом і насухо протирають. Якщо камінь був у вживанні, його заздалегідь очищають пемзою.

На поверхню каменя випробовуваним виробом наноситься щільна риса (так званий натир) завдовжки 20-30 мм, шириною 2-3 мм. Потім скляною паличкою рису поперек послідовно змочують реактивами. Через 10-20 сек. надлишок реактиву знімають фільтрувальним папером і дають каменю висохнути. Риса на пробірному камені залишається незміненою під впливом реактиву, якщо його проба відповідає пробі випробовуваного предмета, тоді як під реактивом більш високої проби риса може зникнути. Якщо проба золота невідома, визначення починають з дії на існуючий на пробірному камені натир випробовуваного виробу хлорним золотом, яке є розчином солі золотохлористоводневої кислоти в дистильованій воді (склад: сіль золотохлористоводневої кислоти - AuCl - 23 г; дистильована вода - 1000 мл.). цей реактив є найбільш чутливим і дає характерні реакції при опробуванні сплавів не вище 583 проб і більш низьких проб. На смужках золотих сплавів 583-ї проби реактив хлорного золота залишає світло-коричневі плями, інтенсивність забарвлення яких зростає з пониженням проби випробовуваного виробу.

На смужках золота 500-ї проби хлорне золото швидко утворює темно-буру (каштанову пляму); на смужках золота 375-ї і більш низьких проб (до 200-ї) швидко утворюється пляма брудно-жовтого відтін-

Дія розчину хлорного золота на метали і сплави, що перевіряються:

Колір досліджуваного матеріалу	Колір плями від нанесення краплі хлорного золота	Час утворення плями	Метал, що визначається
Білий	Темно-зелений	1-2 сек.	Чисте срібло, або високопробний срібний сплав
"_"	Жовтий з виділенням бульбашок газу, постійно чорніє	1-2 сек.	Алюміній
"_"	Чорний (спочатку розчин не надає ніякої дії)	30-40 сек.	Олово
Сірувато-білий	Розчин не надає ніякої дії	30-40 сек.	Платина
Сірувато-білий	Жовтий з виділенням пухирців газу, швидко стає чорним	1-2 сек.	Цинк
Сірувато-сірий	Брудно-жовтий	1-2 сек.	Свинець
Жовтий	Розчин не надає ніякої дії	1-2 сек.	Чисте золото і його високопробні сплави зі сріблом
Жовтий	Каштановий (більше або менше темний)	1-5 хв.	Низькопробні (нижче 583-ї проби) сплави золота з сріблом і міддю
"_"	Чорний (чорнильний)	1-2 хв.	Латунь
Біло-жовтий	Чорний	1-2 хв.	Низькопробний сплав срібла з міддю
Червоний	Розчин не надає ніякої дії	1-2 хв.	Високопробний сплав (вище 583-ї проби) золота з міддю
"_"	Золотавий або каштановий	1-5 хв.	Низькопробний сплав золота з міддю. Чим темніша пляма тим нижче проба сплаву
"_"	Чорний (чорнильний)	1-2 хв.	Мідь

ку і, урешті, на смужках від сплавів, що містять незначну кількість золота, або не містять його зовсім, вміть утворюється чорна пляма. На рисі, залишеній виробом білого золота 583-ї проби, від хлорного золота залишаються жовто-золотисті плями. При дії хлорного золота на срібні сплави плями мають забарвлення від темно-зеленого до чорного кольору (залежно від змісту міді).

Опробування виробів з срібла, краще всього починати з дії на них реактиву відомого під назвою хромпik.

Хромпik - розчин (9,4 г двоохромовокислого калію в 100 мл. дистильованої води з додаванням 6,3 мл. сірчаної кислоти) оранжевого кольору, застосовується для якісного визначення срібла не нижче 600-ї проби. Реактив двоохромовокислого калію діє на смужку срібла, нанесену на пробірний камінь, залишаючи червоні плями різного ступеня інтенсивності, після 2-3 крапель, що послідовно опускаються на одне і те саме місце смужки. Яскравість плям зростає з підвищенням проби срібла. Для більш точного визначення проби використовують реактив "азотнокисле срібло".

Реактив "азотнокисле срібло"

Складові:

1. AgNO_3 - 0,45 г; дистильована вода - 100 мл. - для пробірування срібла 750-ї проби.

2. AgNO_3 - 0,5 г; дистильована вода - 100 мл. - для пробірування срібла 800-ї проби.

3. AgNO_3 - 0,7 г; дистильована вода - 100 мл. - для пробірування срібла 875-ї проби.

4. AgNO_3 - 0,75 г; дистильована вода - 100 мл. - для пробірування срібла 916-ї проби.

Щоб посилити дію реактивів, в них додають по краплі азотної кислоти. Наявність срібла в низькопробних сплавах до 600-й проби може бути встановлено краплинною реакцією при дії азотної і хлорної кислоти на одне і те саме місце випробовуваного предмета. При цьому утворюється білий сирний осадок. Тобто, як видно з вищесказаного, для експрес аналізу застосовані два методи опробування дорогоцінних металів і виробів: краплинний метод - нанесення реактиву безпо-

середньо на виріб; натир виробу на пробірному камені з послідуною дією реактивами на отримані штрихи. Перевірка платини на пробірному камені аналогічна перевірці сплавів золота. Розчин йодного калію необхідний для приблизного визначення проби платинових сплавів. На рисі платинового сплаву реактив залишає темний осад. Чим нижче проба платини, тим темніше осад. На технічно чисту платину йодний калій не діє.

За наданням методичної та практичної допомоги, зокрема, по придбанню реактивів або іншого устаткування необхідно звертатися в регіональні казенні підприємства пробірного контролю Державної пробірної служби Міністерства фінансів України.

ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА ПРЕДМЕТІВ СЕРВІРУВАННЯ СТОЛУ, ВИГОТОВЛЕНИХ З ДОРОГОЦІННИХ МЕТАЛІВ

Питання товарознавчої експертизи ювелірних коштовностей є новим і актуальним напрямком досліджень в товарознавстві. Питаннями експертизи культурних цінностей, в тому числі оцінки, займаються як вітчизняні, так і закордонні вчені, зокрема д.т.н. Дронова Н. Д.¹, д.геол.н. Індутний В. В., к.т.н. Артюх Т. М.² та ін.

Предмети сервірування столу, виготовлені з дорогоцінних металів, мають своєрідну історію побутування, певні особливості виготовлення, обробки та оздоблення, характерне призначення. Тому ціллю нашого дослідження являється вивчення особливостей проведення товарознавчої експертизи саме предметів сервірування столу з дорогоцінних металів.

Товарознавча експертиза ювелірних коштовностей складається з 4 важливих етапів: атрибуції, ідентифікації, експертизи якості та оцінки¹. Проведення атрибуції дозволяє з'ясувати положення предмета серед інших речей, визначивши вид виробу, метод виготовлення, вид оздоблення та обробки, час створення, авторство, художній стиль тощо. Значну роль в атрибуції відіграє залучення історико-культурних відомостей, архівів і літературних джерел.

Проведення ідентифікації дозволяє однозначно розпізнати предмет і матеріали, з якого він виготовлений. Ідентифікація передбачає опробування ювелірного сплаву і визначення природи коштовного каміння. Для ідентифікації предметів сервірування столу, виготовлених з дорогоцінних металів, доцільно використовувати рентгенофлуоресцентний аналіз. Він дозволяє визначити вміст дорогоцінних металів, лігатурних металів і домішок в досліджуваному сплаві. Рентгенофлуоресцентний аналіз характеризується неструктуривністю, високою експресністю, достовірністю і точністю¹.

Проведення експертизи якості сучасного ювелірного предмета дозволяє встановити відповідність показників якості виробу вимогам діючої нормативної документації. Експертиза якості старовинного предмета

Таблиця 1.

Атрибуція предметів сервірування столу, виготовлених з дорогоцінних металів

№ з/п	Найменування, місцезнаходження і зображення предмета	Характеристика
1	2	3
1	<p>Кухоль / Чернігівський історичний музей</p> 	<p>Історія побутування частково відома; виготовлений у другій половині XVII ст.; виріб рідкісний; виготовлений в Данцигу (Німеччина), майстер невідомий; належав лубенському полковнику Леонтію Свічки; розміри є звичайними; клейма наявні; виріб одиничний; техніка виготовлення - пересічна (лиття); техніка оздоблення та обробки - висока (позолочений, карбування займає значну частину поверхні); композиція - об'ємна, врівноважена, простої конструкції; відсутні ознаки фальсифікації; цінність виробу для музейних колекцій висока.</p>
2	<p>Чарка / Чернігівський історичний музей</p> 	<p>Історія побутування невідома; виготовлений в 30-40-і рр. XVIII ст.; виріб рідкісний; виготовлений у Києві майстром Іваном Равичем; розміри є звичайними; клейма наявні; виріб одиничний; техніка виготовлення - складна (кування); техніка оздоблення та обробки - висока (позолочений, карбування, гравірування); композиція - об'ємна, врівноважена, простої конструкції; відсутні ознаки фальсифікації; цінність виробу для музейних колекцій висока.</p>
3	<p>Склянка / Чернігівський історичний музей</p> 	<p>Історія побутування невідома; виготовлений в XVIII ст.; виріб тиражований; виготовлений в Росії, майстер невідомий; розміри є звичайними; клейма наявні; виріб одиничний; техніка виготовлення - складна (кування); техніка оздоблення та обробки - висока (карбування займає значну частину поверхні); композиція - об'ємна, врівноважена, простої конструкції; відсутні ознаки фальсифікації; цінність виробу для музейних колекцій висока.</p>

1	2	3
4	Підскляник / Державне сховище дорогоцінних металів 	Історія побутування невідома; виготовлений у 1888 р.; виріб тиражований; виготовлений в Москві майстром Мілюковим П.П.; розміри є звичайними; клейма наявні; виріб одиничний; техніка виготовлення - пересічна (штампування, паяння); техніка оздоблення та обробки - висока (гравірування у вигляді бортового орнаменту, напису "приятний апетит"); композиція - об'ємна, врівноважена, простої конструкції; відсутні ознаки фальсифікації; цінність виробу для музейних колекцій пересічна.
5	Блюдо / Державне сховище дорогоцінних металів 	Історія побутування невідома; виготовлений в середині ХХ ст.; виріб тиражований; майстер невідомий; розміри є звичайними; клейма наявні; виріб одиничний; техніка виготовлення - пересічна (лиття, паяння); техніка оздоблення та обробки - висока (карбування, чернь); композиція - площинна, врівноважена; відсутні ознаки фальсифікації; цінність виробу для музейних колекцій пересічна.

сервірування столу, виготовленого з дорогоцінного металу, передбачає визначення його стану збереження. Чим краща збереженість предмета при інших рівних умовах, тим вища його оціночна вартість.

Товарознавча експертиза ювелірного виробу завершується вартісною оцінкою та наданням компетентного експертного висновку. Проведення оцінки передбачає з'ясування мети оцінки, встановлення критеріїв оцінки, вибір методики і безпосередній розрахунок вартості.

За поданим регламентом була проведена товарознавча експертиза деяких предметів сервірування столу, виготовлених з дорогоцінних металів, які знаходяться в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського і в Державному сховищі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України. В якості прикладів оцінювання були вибрані предмети з різною історико-культурною значущістю. Так, об'єктами дослідження являються:

1. кухоль зі срібла, виготовлений у другій половині XVII ст. в Німеччині, що належав полковнику Леонтію Свічки;
2. чарка зі срібла, виготовлена в 30-40-і рр. XVIII ст. Іваном Равичем;
3. склянка зі срібла, виготовлена в XVIII ст. в Росії;
4. підскляник зі срібла, виготовлений в 1888 році в Росії;
5. блюдо зі срібла, виготовлене в середині XX ст.

На I етапі предметам була дана повна візуальна оцінка, тобто здійснена атрибуція (табл. 1).

Важливе місце в процесі атрибуції предметів сервірування столу з дорогоцінних металів належить матеріалознавчо-технологічній експертизі, зокрема визначенню техніки виготовлення, техніки оздоблення та обробки виробів. Досліджувані предмети виготовлені в період з XVII по XX ст. за допомогою різних за складністю технік виконання. Так, кухоль і блюдо виконані методом лиття, підскляник - методом штампування, а чарка і склянка - методом кування.

Для того, щоб визначити метод виготовлення, необхідно акцентувати увагу на наступних діагностичних ознаках, що характеризують їх зовнішній вигляд. Так, відлиті форми мають наступні ознаки:

- наявність ямок, порожнин, необроблених поверхонь на внутрішніх сторонах предмету, де полірування ускладнене;
- наявність напружених поверхонь;
- наявність точкових отворів, що вказують на пористість;
- складні дрібні елементи у відлитому ювелірному предметі мають вигляд необроблених⁵.

Штампування - метод формотворення, що дає можливість отримати рельєф за допомогою тиску між двома формами - матрицею та пуансоном. Даний метод створення форми ювелірного виробу широко використовується при виготовленні предметів сервірування столу. Діагностичними ознаками методу штампування є наступні характеристики:

- плавні круглясті лінії виробу без різких перепадів висоти і зміни товщини використовуюваного листа металу⁶;
- наявність задирок, тобто трохи піднятих частин або заходження одного шару металу на інший на внутрішньому боці виробу⁷.

Кування - зміна поперечного перерізу заготовки в гарячому чи холодному стані без зняття стружки. Діагностичними ознаками методу кування є наступні характеристики:

- трюхи нерівна поверхня виробу з м'яким, мерехтливим блиском.

Техніка оздоблення та обробки виробів також може бути різною за складністю виконання. Досліджувані предмети декоровані за допомогою карбування, гравірування, золочення і черні.

Карбування - найпоширеніша техніка холодної обробки листового пластичного металу молотком та набором чеканів з метою створення об'ємної, рельєфної поверхні та форми⁸. До основних видів карбування відноситься: контурне, ажурне, рельєфне, декоративно-фактурне і карбування по литтю.

Гравірування - вирізання малюнка на виробі за допомогою штихелів. Гравірування не володіє якими декоративними якістьми. Воно служить доповненням, невід'ємною частиною художнього рішення об'ємних предметів, гравірування може бути під глянець, під чернь та емаль, а також у вигляді монограм⁹.

Золочення - створення на поверхні виробу захисно-декоративної плівки із золота. З давніх-давен і аж до кінця XIX ст. золочення робилося амальгамним способом - нагріваючи золото із ртуттю. З винаходом гальванічного елемента з'являється електролітний метод золочення, заснований на використанні зовнішнього джерела струму¹⁰.

Чернь - техніка оздоблення виробів зі срібла, а іноді золота, сумішшю сульфідів срібла, міді, свинцю, олова. Існує багато рецептів для виготовлення складу черні. В різних країнах майже кожен крупний майстер вносив більш-менш значні зміни в пропорції складових частин черні. Від цього залежала як міцність черні, так і її колір. Так, мідь і свинець дають густий і бархатистий відтінки, срібло надає металевий колір і блиск¹¹.

На II етапі товарознавчої експертизи були визначені візуальні ідентифікаційні ознаки срібних виробів за наявними клеймами та іменниками, зокрема вміст дорогоцінного металу в сплаві, прізвище майстра-ювеліра, місце виготовлення, а також розрахована чиста вага дорогоцінного металу для кожного з досліджуваних предметів (табл. 2).

Таблиця 2.

Ідентифікаційні ознаки предметів сервірування столу

Найменування	Колір	Наявність клейм	Місце виготовлення	Дата	Майстер, виробник
1	2	3	4	5	6
1. Кухоль	темно-жовтий	наявні	Данциг/Німеччина	II пол. XVII ст.	невідомий
2. Чарка	яскраво-жовтий і білий	іменник: ініціали "IR"	Київ	30-40-і рр. XVIII ст.	Іван Равич
3. Склянка	білий з темними плямами	наявні	Росія	XVIII ст.	невідомий
4. Підсклянник	блискуче білий	міське: Георгій Переможець на коні, пробірного майстра, іменник: ініціали "ПМ", позначення проби: 84	Москва	1888 р.	Мілоков П. П.
5. Блюдо	білий з чорним покриттям	знак посвідчення: п'ятикутна зірка, позначення проби: 800	Територія СРСР	після 1956 р.	невідомий

Продовження таблиці 2.

Найменування	Матеріал	Проба	Розміри, мм	Вага, г	
				Загальна пр.	Чиста
	7	8	9	10	11
1. Кухоль	срібло	750	H = 190 D = 130	720	540
2. Чарка	срібло	500	H = 55 D = 75	110	55
3. Склянка	срібло	750	H = 75 D = 60	120	90
4. Підсклянник	срібло	875	H = 95 D = 75	122,3	107,01
5. Блюдо	срібло	800	L1 = 380 L2 = 210	313,3	250,64

Так, досліджувані предмети виготовлені зі срібла різних проб: від 500 до 875, це безпосередньо впливає на значення чистої ваги дорогоцінного металу в сплаві.

На III етапі була проведена експертиза якості досліджуваних предметів, що включала аналіз їх стану збереження (табл. 3).

Таблиця 3

Результати експертизи якості предметів сервірування столу, виготовлених з дорогоцінних металів

Найменування	Характеристика дефектів	Стан збереження
1. Кухоль	Позолота місцями втрачена, плями, сліди окису	Задовільний
2. Чарка	Позолота місцями втрачена, плями	Задовільний
3. Склянка	Темні плями - сліди корозії металу, подряпини	Задовільний
4. Підскляник	Точкові плями	Задовільний
5. Блюдо	Чернь місцями стерта	Задовільний

Всі досліджувані предмети мають певні ушкодження, спричинені часом, тому їх стан збереження можна оцінити як задовільний.

На IV заключному етапі товарознавчої експертизи була визначена оціночна вартість кожного з досліджуваних предметів. Оцінка проводиться на основі інформації, отриманої на попередніх етапах експертизи. Визначення оціночної вартості предметів сервірування столу з дорогоцінних металів проводиться за методикою, розробленою Державним гемологічним центром України спільно з Київським національним торговельно-економічним університетом¹². Розрахунок здійснюється за такою формулою:

$$ПВ = БВ * k_1 * k_2 * k_3 * \dots * k_{16},$$

де

ПВ - прогнозна вартість;

БВ - базова вартість, що відображає сучасну вартість дорогоцінного металу, з якого зроблений предмет. Базова вартість визначається добутком чистої ваги дорогоцінного металу у виробі на ціну відповідного металу в у.о. за 1 грам. Так, вартість срібла за Лондонськими фіксінами в листопаді 2003 року приблизно становила 0,17 у.о. за 1 грам.

$k_1 \dots k_{16}$ - коефіцієнти збільшення прогнозованої вартості згідно розробленої методики, а саме:

k_1 - наявність історії побутування;

k_2 - час створення;

k_3 - тиражованість виробу на час виготовлення;

k_4 - рівень суспільного визнання автора, майстра або фірми;

k_5 - дотичність до історичних подій;

k_6 - дотичність до видатних особистостей;

k_7 - розміри;

k_8 - наявність клейм, надписів та інших знаків;

k_9 - комплектність;

k_{10} - стан збереження;

k_{11} - складність техніки виготовлення;

k_{12} - складність техніки оздоблення та обробки;

k_{13} - інформаційно-образна виразність;

k_{14} - цілісність композиції;

k_{15} - ознаки фальсифікації;

k_{16} - цінність виробу для музейних колекцій, ринку антикварних виробів.

Таким чином була визначена оціночна вартість досліджуваних предметів (табл. 4).

Таблиця 4.

Оцінка предметів сервірування столу, виготовлених з дорогоцінних металів

Найменування	Розрахунок прогнозованої вартості
1. Кухоль	$N=(k_1 \dots k_{10}) \cdot (k_{11} \dots k_{16}) = (2^4 \cdot 2^1 \cdot 1^2 \cdot 1^2 \cdot 1^0,5)^7 \cdot (1^2 \cdot 1^2 \cdot 1^2) = 32^8 = 256$ ПВ=БВХN=540*0,17*256=23500,8 у.о.
2. Чарка	$N=(1^2 \cdot 2^4 \cdot 1^1 \cdot 1^2 \cdot 1^0,5)^7 \cdot (4^2 \cdot 1^2 \cdot 1^2) = 16^7 \cdot 32 = 512$ ПВ=55*0,17*512=4787,2 у.о.
3. Склянка	$N=(1^2 \cdot 1^1 \cdot 1^1 \cdot 1^2 \cdot 1^0,5)^7 \cdot (4^2 \cdot 1^2 \cdot 1^2) = 2^7 \cdot 32 = 64$ ПВ=90*0,17*16=979,2 у.о.
4. Підсклячник	$N=(1^2 \cdot 1^2 \cdot 1^1 \cdot 1^2 \cdot 1^0,5)^7 \cdot (1^2 \cdot 1^2 \cdot 1^1) = 4^7 = 16$ ПВ=107,01*0,17*16=291,07 у.о.
5. Блюдо	$N=(1^1 \cdot 1^1 \cdot 1^1 \cdot 1^2 \cdot 1^0,5)^7 \cdot (1^2 \cdot 1^1 \cdot 1^1) = 1^2 = 4$ ПВ=250,64*0,17*2=85,22 у.о.

Предмети сервірування столу з дорогоцінних металів, що знаходяться в Музейному фонді України, мають вищу історико-культурну значущість і художню цінність, порівняно з досліджуваними виробами вільного ринку, тому їх вартісна оцінка відповідно буде набагато більшою. З точки зору товарознавства даний факт пояснюється більш значимими соціальними споживними властивостями музейних предметів.

Подана методика товарознавчої експертизи предметів сервірування столу, виготовлених з дорогоцінних металів, базується на поступовому дослідженні споживних властивостей виробів і завершується оцінкою, що уособлює собою вмотивований висновок кваліфікованого експерта. Представлена методика пропонується для використання в практиці експертного оцінювання коштовностей.

¹ Дронова Н. Д. Оценка рыночной стоимости ювелирных изделий и драгоценных камней: Учеб. пособие. - М., 2001. - 296 с.

² Артюх Т. М. Діагностика та експертиза коштовностей. - К., 2003. - 448 с.

³ Там же, с. 26.

⁴ Кавич Й. В., Синюшко В. Г., Стець І. Н., Гель П. В. Рентгеноспектральний аналіз. - Львів, 1997. - 156 с.

⁵ Дронова Н. Д., вказ. праця, с. 239.

⁶ Минжулін О. І. Реставрація творів з металу. - К., 1998. - С.134.

⁷ Дронова Н. Д., вказ. праця, с. 240.

⁸ Артюх Т. М. Товарознавство ювелірних товарів та годинників: Опорний конспект лекцій. - К., 2002. - 179 с.

⁹ Васильев В. А. В помощь граверу. - М., 1990. - 36 с.

¹⁰ Минжулин А. И., вказ. праця, с. 27.

¹¹ Минжулин А. И. Чернь. Беседы о древних техниках // Вісник ювелірів України. - 2003. - № 2. - С. 17-23.

¹² Торошкова К. А., Індутий В. В., Артюх Т. М. Оцінка старовинних предметів сервірування столу, виготовлених з дорогоцінних металів та коштовного каміння // Коштовне та декоративне каміння. - 2003. - № 3 (33). - С. 3-18.

ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА ТА ОЦІНКА РІЗЬБЛЕНИХ ВИРОБІВ З КОШТОВНОГО КАМІННЯ, ЩО МАЮТЬ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНУ ЗНАЧУЩІСТЬ

Сьогодні в Музейному фонді України та в обігу на вільному ринку знаходиться велика кількість культурних цінностей, які мають багату історію побутування. Серед них є такі, що виготовлені видатними вітчизняними майстрами або пов'язані з історичними подіями минулого.

Потрапляючи до активного обігу, ці коштовності набувають статусу товару з особливими і притаманними йому споживними властивостями.

Різьблені вироби з коштовного каміння здавна використовували в якості особистих прикрас, культових предметів (амулетів, талісманів), печаток, предметів для оздоблення внутрішнього та зовнішнього інтер'єру тощо. До них також належать самостійні вироби - геми, різноманітні рельєфи, складові частини виробів, зроблених із різних матеріалів із застосуванням каміння у якості деталей для інкрустації.

Аналіз сучасних, вже реалізованих наукових підходів, запропонованих для здійснення експертизи й оцінки різьблених виробів з каміння, свідчить про те, що нині не існує більш-менш уніфікованої методики з урахуванням товарознавчого підходу та єдиного переліку критеріїв споживної цінності, які можуть бути використані фахівцями в процесі їх практичної експертної діяльності¹.

Однак, без цього неможливо вирішити ряд вкрай важливих питань, пов'язаних із обрахуванням оцінної вартості таких виробів при їх страхуванні, заставі, оприбуткуванні конфіскацій, визначенні рівня матеріальної шкоди при здійсненні крадіжок, для бухгалтерського обліку в музеях і магазинах, формування закупівельної вартості музеями у населення, аукціонної вартості тощо. Крім того, є підстави вважати, що, завдяки відсутності чіткої товарознавчої оцінки зазначених цінностей, досить велика їх кількість може перетинати митний кордон України без належного оподаткування та адекватного відображення їх вартості в митних деклараціях.

Отже, товарознавча експертиза та оцінка різьблених виробів з каміння, як окремої групи ювелірних товарів, стають актуальними, а їх результати - практично цінними для вирішення ряду наукових завдань.

для проведення товарознавчої експертизи та оцінки високохудожніх різьблених виробів з каміння нами пропонується методика, яка розроблена в Державному гемологічному центрі України (ДГЦУ), враховує товарознавчий та авторський підходи до оцінки різьблених виробів з коштовного каміння. Ця методика використовується в ДГЦУ та рекомендована для використання у повсякденній експертній практиці товарознавців, мистецтвознавців, працівників митних органів та має на меті запропонувати єдиний регламент проведення експертних робіт і укладення супровідних документів для визначення можливості вивезення предметів культури за межі України.

Запропонована методика містить в собі:

- технічний регламент (правила та послідовність дій) проведення експертизи;
- перелік основних методів досліджень;
- критерії оцінки споживної цінності різьблених виробів з каміння, якими повинен керуватись експерт при визначенні оцінної вартості об'єктів експертизи;
- визначення оцінної вартості.

Згідно запропонованої нами методики, в якості прикладу проведемо товарознавчу експертизу та оцінку **рельєфу (шиферної плити) із зображенням св. Георгія і св. Федора**, що експонується у Михайлівському залі Національного заповідника "Софія Київська"².

Для виконання операцій товарознавчої експертизи та оцінки нам необхідно зібрати достатню кількість інформації про об'єкт, яка стане основою для написання експертного висновку. Оскільки плита є частиною музейної колекції, велика кількість інформації історико-культурного змісту, яка досліджена фахівцями - робітниками музею, розкрита в спеціальній інвентарній книзі Національного заповідника "Софія Київська".

Згідно записам в цій книзі, плита, яка досліджується, виготовлена з пірофілітового сланцю в XI ст. та походить з нині не існуючої церкви св. Апостола Петра. Вона була виявлена під час будівництва монастирської огорожі в 1758 р. біля Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Підписи або які-небудь інші розпізнавальні ознаки відсутні.

На плиті у невисокому заокругленому рельєфі зображені два вершники зі списами в руках, якими вони протикають драконів-змій, що

знаходяться під копитами їхніх коней. Навколо голів вершників сяють німби. Лівий вершник - юнак з короткою зачіскою, безвусий (св. Георгій), правий - з вусами і бородою (св. Федір). Одягнуті вони в панцири і плащі, які розвиває вітер. Лівий вершник тримає у лівиці щит. Композицію облямовує рамка у вигляді звичайного гладкого бортика.

Плита розколота на дві частини, за лінією розколу вона має втрати рельєфу завширшки від 4 до 20 см. Відбиті голова та передні ноги коня лівого вершника, нижня частина морди та права передня нога коня правого вершника. Рельєф решти зображення має добру збереженість. У правій частині плити відбитий верхній кут, довжина сколу - 46 см, ширина - 24 см.

Відносно цієї інформації ми можемо провести товарознавчу експертизу та визначити оцінку вартість плити:

1) Ми маємо в наявності документально підтверджену історію побутування дослідженого об'єкту, яка описана у спеціальній інвентарній книзі заповіднику. Але, оскільки ця інформація занесена до книги тільки за результатами археологічних розкопок, і ми не маємо інших, більш детальних, документальних свідчень, можна вважати, що **документально підтверджена історія побутування частково відома**.

2) Нам відомий час створення шиферної плити. Її вік вже досяг 1000 років. Час її створення збігається з розквітом кам'яного будівництва на Русі, саме тоді спостерігалось розповсюдження різьби по дереву та каменю, набув розвитку скульптурний рельєф.

3) Мистецтво різьблення по каменю у межах теперішньої території України має давні багатотисячолітні традиції. Вже з початку I тис. н.е. у східних слов'ян набуває розвитку один з найбільш розповсюджених видів образотворчого мистецтва - скульптура, який удосконалюється з плином часу. Пластичне художнє різьблення спостерігалось на всіх етапах розвитку київського зодчества, особливо широко застосовувалось у другій половині XI - на початку XII ст. Київ був найбільшим центром по виробництву кам'яної пластики, особливо з прийняттям християнства. В слов'янських курганах X-XI ст. та при розкопках територій давніх церков та монастирів сучасними археологами знайдено багато виробів, вирізьблених із природного каміння, особливо з пірофіліту. Подібних плит налічується чотири штуки, вони поповнюють колекції різних українських та російсь-

ких музеїв. Саме тому **ми можемо вважати досліджуваний виріб типовим (тиражованим), а рівень його визнання національним.**

4) **За відсутністю підписів або яких-небудь інших розпізнавальних ознак, автор-виконавець або мистецька школа є невизначеними.**

5) Як задокументовано в інвентарній книзі, шиферна плита із зображенням св. Георгія і св. Федора походить з нині не існуючої церкви св. Апостола Петра, що свідчить про **дотичність рельєфу до інших пам'яток історії національного значення.**

6) Представлена композиція на плиті є глибоко алегоричною і пов'язана з давніми ідеологічними переконаннями і язичницькими уявленнями слов'ян тих часів. Багато археологів XIX ст. доречно відстоювали думку про відповідність різьбленого декору перших київських храмів візантійським аналогам X-XI ст. Тому можна наголосити, що **поява досліджуваної плити вмотивована культурними традиціями окремих народів; функціональне використання пам'ятки проявлялося у якості символу при здійсненні релігійних та громадянських обрядів окремих народів.**

7) Оскільки зображений на плиті сюжет релігійного характеру відображує популярні ідеї, легко сприймається усіма спостерігачами, не пов'язаний з напруженням сюжету, не порушує проблемних питань, не становлять предмету наукової новації, можна вважати, що **масштабність творчої ідеї та наукова значущість плити є пересічними.**

8) Згідно записам інвентарної книги заповідника, плита зроблена з пірофіліту. Цей камінь є поширеним на Україні, його можна **вважати пересічним матеріалом, а також безпечним для людини та природного середовища.**

9) Після візуального обстеження пірофілітового рельєфу можна зробити висновок, що він має **пересічну художню цінність та рівень виконавської техніки, його розміри є звичайними.**

10) Згідно записам в інвентарній книзі, **стан збереження плити можна вважати задовільним.** Взагалі, твори давньоруської пластики з каменю є найдавнішими та найбільш збереженими з усіх рельєфних зображень (в давнину вони відтворювалися також з глини, кості, дерева), які дійшли до нашого часу.

Ці експертні операції дозволяють нам відповісти на ряд критеріальних запитань відносно ступеню значущості показників споживних властивостей шиферної плити із зображенням св. Георгія і св. Федора, яка є по призначенню інтер'єрною прикрасою церкви, і, відповідно, підрахувати її можливу оцінну вартість. Наведені вище по тексту жирним шрифтом дані експертизи дають нам можливість відповісти на запитання, який з рангів показників споживних властивостей являється найбільш вагомим та який відповідний коефіцієнт треба обрати для визначення оцінної вартості плити. Узагальнену інформацію по результатам експертизи ми можемо побачити у таблиці 1.

Після того, як ми визначилися з найвагомішими рангами показників споживних властивостей та відповідними коефіцієнтами збільшення базової вартості шиферної плити із зображенням св. Георгія і св. Федора, можна розрахувати її оцінну вартість.

Згідно з основним теоретичним положенням запропонованої нами товарознавчої методики, що оцінна вартість є пропорційною до кількості позитивної інформації про об'єкт дослідження, у відповідності до наявності ствердних відповідей на критеріальні питання, обчислення оцінної вартості ми здійснимо за формулою:

$$OB = B \cdot K,$$

де: OB - оцінна вартість; B - базова вартість; K - коефіцієнт підвищення вартості, який є добутком обраних експертом коефіцієнтів.

Формула розрахунку оцінної вартості пірофілітового рельєфу із зображенням св. Георгія і св. Федора буде мати такий вигляд:

$$OB = BB \cdot K_{21}, \text{ де}$$

OB - оцінна розрахункова вартість пірофілітового рельєфу;

BB - базова вартість (вартість сировини та роботи) аналогічного пірофілітового рельєфу, який може бути виготовлений на замовлення у теперішній час - 500 у.о.;

K_1 - K_{21} - коригуючі коефіцієнти для обрахування оцінної вартості пірофілітового рельєфу з урахуванням вагової інформації, наведеної в таблиці 1 жирним шрифтом.

Виходячи із запропонованої вище формули розрахунку, оцінна розрахункова вартість пірофілітового рельєфу XI ст. із зображенням св. Георгія і св. Федора дорівнює 1024 000 у.о.

$$PB = 500 \text{ у.о.} \cdot 2^1 \cdot 16^1 \cdot 4^1 \cdot 4^1 \cdot 4^1 \cdot 1^1 \cdot 1^1 \cdot 1^1 \cdot 1^1 \cdot 4^1 \cdot 1^1 \cdot 1^1 \cdot 2^1 \cdot 0,5^1 = 1024000 \text{ у.о.}$$

Система оцінки рельєфу із зображенням св. Георгія і св. Федора

№ з/п	Споживні властивості	Показники споживних властивостей (оцін. критерії)		Ранжування показників споживних властивостей	Значення критерію
1	2	3		4	5
1.	Соціальні властивості	Наявність документально підтвердженої історії побутування	K1	Невідома	1
				Частково відома	2
				Повністю відома	4
		Час створення	K2	Не відомий	1
				До 50 років	1
				До 100 років	2
				До 300 років	4
				До 1000 років	8
				До 2000 років	16
				Більше 2000 років	32
		Тираж	K3	Тиражований (типовий)	1
				Рідкісний	2
				Унікальний	4
		Рівень визнання пам'ятки	K4	Інформація відсутня	1
				Місцевого значення	2
				Національного значення	4
				Світового значення	8
		Рівень визнання автора	K5	Інформація відсутня	1
				Місцевого значення	2
				Національного значення	4
				Світового значення	8
		Дотичність до інших пам'яток історії	K6	Інформація відсутня	1
				Місцевого значення	2
				Національного значення	4
Світового значення	8				

1	2	3		4	5
		Дотичність до видатних особистостей	K7	Інформація відсутня	1
				Місцевого значення	2
				Національного значення	4
				Світового значення	8
		Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	K8	Інформація відсутня	1
				Місцевого значення	2
				Національного значення	4
				Світового значення	8
		Масштабність творчої ідеї	K9	Ідея пересічна	1
				Ідея висока	2
				Ідея світоглядна	4
		Наукова значущість	K10	Пересічна	1
				Висока	2
				Найвища	4
		Цінність матеріалу	K11	Пересічні матеріали	1
Цінні матеріали	2				
Особливо цінні матеріали	4				
Наявність підтверджуючих ознак оригіналу виробу	K12	Знаки і позначки відсутні	1		
		Знаки та позначки є	2		
Права розпорядництва	K13	Власність особистості	1		
		Власність общини	2		
		Державна власність	4		
2.	Естетичні властивості	Художня цінність	K14	Пересічна	1
				Висока	2
				Найвища	4
		Рівень виконавської техніки	K15	Пересічний	1
				Високий	2

1	2	3		4	5
3.	Функціональність	Розміри	K16	Не мають значення або є звичайними	1
				Розміри є причиною помірною збільшення вартості	2
				Розміри є визначальними для збільшення вартості	4
		Комплектність	K17	Комплектний	1
				Некомплектний	0,5
		Причетність до культурних традицій	K18	Місцеві і родові традиції	1
				Національні традиції	2
				Світові традиції	4
		Дотичність до історичних подій	K19	Інформація відсутня	1
				Місцевого значення	2
				Національного значення	4
Світового значення	8				
4.	Безпека споживання	Стан збереження	K20	Без пошкоджень	1
				Задовільний	0,5
				Незадовільний	0,25
		Екологічність матеріалу	K21	Безпечний для людини та оточуючого середовища	1
				Небезпечний для людини та оточуючого середовища	0,5

¹ Артюх Т. М. Диагностика та експертиза коштовностей. - К., 2003. - 448 с.; Дронова П. Д. Ювелирные изделия. - М., 1996. - 352 с.; Закон України від 10.02.95 № 51/95-ВР / Про наукову і науково-технічну експертизу: Як оцінювати коштовності з дорогоцінних каменів і металів / Індутний В. В., Татаринцев В. І., Павлишин В. І. та інші. - К., 2001. - 268 с.; Артюх Т. М. Диагностика та експертиза коштовностей. - К., 2003. - 448 с.

² Татаринцева К. В., Індутний В. В. Приклад прогнозування вартості пірофілітового рельєфу XI ст. із зображенням св. Георгія і св. Федора // Коштовне та декоративне каміння. - 2002. - № 1 (27). - С. 18-21.

Что первично: гигиена или культовые обряды, с точки зрения биолога?

На тему доклада натолкнули работы историков-археологов, посвященные трипольской культуре.

Первые раскопки трипольской культуры проводили, главным образом, польские ученые в 70 годах девятнадцатого века. Первыми исследователями были Киркор, Коперницкий, Оссовский и Пшебышславский. Новые открытия породили новые гипотезы. Так, например Оссовский, проводивший раскопки в Бильче-Злоте, Васильковцах и Выгнанке, считал обнаруженные им остатки глинобитных жилищ (площадок) "гробами целловыми", т.е. постройками погребальными. Начиная с 1898 года в Поднестровье продолжал исследование В. Димитрикевич, который на основе новых данных делает правильное заключение о трипольских "площадках", как об остатках жилищ. По его наблюдениям, глиняные обожженные куски - это остатки обмазки стен наземных жилищ, уничтоженные пожаром, а не глиняные погребальные постройки "гроба целловые". Основные специалисты по трипольской культуре - Т. С. Пассек¹, С. Н. Бибиков² и другие исследуют, бесспорно, жилища, верхняя наземная часть которых уничтожена пожаром. Возникает вопрос, почему практически все исследуемые жилища потерпели от пожара. Бытует мнение, что трипольцы через приблизительно 20 лет проживания на одном месте, переселялись, сжигая жилища. Что же побуждало людей, бросая насиженные места, обустриваться на новом месте? А может ответ лежит не в области истории и археологии, а в области биологии, точнее, в области медицинской паразитологии? Всем знакома крылатая фраза об "очищении огнем". В разные века люди предполагали избавляться огнем и от внешней и от внутренней скверны. Погребальные обряды с трупосожжением встречаются у самых разных народов мира. Возьмем и проанализируем факты из области истории и из области биологии. Может, верное решение находится именно на стыке этих наук? Итак, на протяжении всей истории развития человеческой цивилизации, люди, с переменным успехом, вели борьбу с насекомыми и другими членистоногими и грызунами. Эти "мирские захребетники" не

просто нежеланные самозаселенцы человеческого жилья и тела. Это виды, способные переносить особо опасные инфекции. Назовем наиболее опасных переносчиков тяжелых инфекций - специфических паразитов человека.

Прежде всего вши. На человеке паразитирует три вида вшей. Один из них - лобковая вошь *Phthirus pubis* Leach не передает никаких опасных заболеваний. Другие виды: платяная вошь *Pediculus humanus vestimentis* de Geer и головная вошь *Pediculus humanus capitis* de Geer переносчики возбудителей сыпного и возвратного тифов⁴.

Исторический факт, что от вшивости или педикулеза погиб римский диктатор Сулла и испанский король Филипп II. Можно только представить себе степень зараженности простого народа.

История Европы изобилует сведениями об опустошительных эпидемиях сыпного тифа, связанных с различными социальными потрясениями или стихийными бедствиями. Так, Наполеоновские войска разнесли сыпной тиф по всей Европе. Известно, что армия Наполеона во время наступления на Москву потеряла около трети своего состава от сыпного тифа. От тифа же погибло и около трех пятых состава русской армии. Не менее страшная картина отслезивается и во время Крымской кампании. При осаде Севастополя французы потеряли от сыпного тифа столько же солдат, сколько они потеряли убитыми и ранеными. Интересно, что в английской армии, где поддерживалась чистота и соблюдались правила личной гигиены, потери от тифа были несоизмеримо меньшими. Во время русско-турецкой войны тиф вывел из строя 200 тысяч русских солдат, причем число умерших превышало число погибших от ран. Колоссальная вспышка сыпного тифа сопровождала и первую мировую войну. В России в период гражданской войны тифом переболело около 10 миллионов человек.

Для борьбы с тифом необходимо знать пути распространения инфекции. Вши легко переходят от одного человека к другому. За минуту на плоскости вошь легко преодолевает расстояние в 25 сантиметров. При сильном повышении t° тела больного или с трупа вши быстро уходят и переселяются.

Установлено, что возбудители болезни сохраняются долгое время в теле мертвых высохших вшей. В фекалиях вшей возбудители болезней

также остаются живыми на протяжении долгого времени, до года и более, в зависимости от температуры окружающей среды.

Еще один из опаснейших паразитов человека - это блохи. Самки блох откладывают яйца в таких местах, где есть органические остатки, которыми питаются личинки блох. Чаще всего в норах млекопитающих, гнездах птиц, различных постройках человека. Все знают, что блохи постоянно на хозяине не живут, и, казалось бы, долгого голодания перенести не должны. Но есть данные, что блохи могут переносить длительное голодание, до 3-4 месяцев, а при низкой температуре и более. Еще один не радующий момент касается скорости вылупления блох из куколки. Если куколки находятся в покинутом жилище человека или норе и гнезде животных, то вылупление не происходит в течение длительного времени. Стимулом к вылуплению может послужить малейшее сотрясение почвы. Эту картину можно наблюдать, если войти в заброшенное строение, где вместе с людьми жили и блохи. Зашедшего человека буквально облепляют мгновенно вышедшие из куколок блохи. А крысиная блоха *Xenopsylla cheopis* Rohdshild переносит тяжелейшую эпидемическую болезнь человека - чуму⁴.

Первые достоверные сведения об эпидемиях чумы относятся к концу второго, началу третьего века нашей эры. Человечество пережило три пандемии чумы, опустошавшие континенты. Первая пандемия известна под названием "чумы Юстиниана". Она вспыхнула в 542 году в Египте, охватила Сирию, Малую Азию и Константинополь, где в течение четырех месяцев уносила ежедневно от 5 до 10 тысяч человек. Самая страшная пандемия, названная "черной смертью" разразилась в Европе в 1334 году, проникнув туда из Азии, где погибло более 5 миллионов человек. В 1348 году чума унесла почти все население Кипра, захватила все страны Европы, добралась даже до Норвегии, убила четверть всего населения Европы, что составило около 25 миллионов человек. В 1351 году чума проникла в Россию, прокатилась по городам и селам. Согласно летописям, в Смоленске уцелело всего 10 человек.

Последняя третья пандемия началась в 1894 году в Гонконге, смертность от нее составляла 60-97%.

Только к концу 19 века усилия ученых разных стран мира увенчались открытиями возбудителей и переносчиков чумы и тифа. Стали понят-

ными и пути предупреждения и избавления от этих инфекций. Но человечество пыталось бороться с болезнями во все времена. Даже не зная доподлинно, что же вызывает болезнь, многие методы, проверенные в веках, все же давали положительные результаты. Это, прежде всего, гигиенические меры. Широко распространенное в древности натирание тела различными маслами и благовониями, античные традиции культуры тела, термы, бани, сауны - все это меры по избавлению от вшей. А блохи, сохраняющие возбудителей болезни, даже в своих высохших погибших телах? А поджидающие путника готовые к мгновенному пробуждению куколки блох? Как бороться с этой напастью? Уборка территории и жилья, соблюдение мер личной гигиены, к сожалению, не дают желаемого результата. Что же остается человечеству? Правильно! Выжечь огнем. Уничтожить зараженные жилища вместе с опасными постояльцами. Наверное, те, кто накапливал и систематизировал знания, жрецы, шаманы, и другие аналогичные институты, могли с уверенностью в положительном результате рекомендовать подобные меры борьбы. Возможно, из чисто гигиенических мероприятий такие советы, как и многие религиозные ограничения, стали культовыми по форме, но спасительными для человека, как вида, по сути. Не здесь ли корни религиозных и культовых обрядов по трупосожжению? Возможно, именно борьба с паразитами вынуждала трипольцев переселяться на новые территории, сжигая за собой "мосты". Такой ответ представляется наиболее вероятным с точки зрения паразитологии. Сожжение зараженных паразитами жилищ представляется мерами профилактики по уничтожению очагов особо опасных инфекций. Мудрые советы и предписания, будь то медицинские или религиозные - это прежде всего статистика положительных результатов, проверенных на практике. После такой "очистки" жилища, люди могли спокойно вернуться и продолжить жить в полюбившемся месте, не опасаясь инфекций. Но, к сожалению, до следующего размножения паразитов.

¹ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. - М., 1961. - С. 7 - 31

² Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубелевская. - М.-Л., 1953. - С. 21 - 77

³ Гинецинская Т. А., Добровольский А. А. Частная паразитология. - М., 1978 - С. 223 - 240

¹ Гинецинская Т. А., Добровольский А. А., указана праця, с. 223 - 240

Пам'ятаємо

Любов Володимирівна Ніколайко (1932-2005)

11 березня 2005 року пішла з життя Любов Володимирівна Ніколайко - відомий музеєзнавець, світла та щедра душею людина, яка багато років віддала служінню українській культурі.

Звістка про її смерть обізвалася тугою в серцях багатьох людей, викликала щире співчуття рідним.

Народилася Любов Володимирівна Меньшикова 23 лютого 1932 року в селищі Примикання Олевського району Житомирської області в сім'ї

залізничника. За скупими рядками автобіографії можна побачити і роки війни, і повоєнне навчання, працю у школі та закладах культури.

Під час війни, коли маленька Любочка разом зі своєю сім'єю була евакуйована до Воткінська Удмуртської АРСР, вона після занять у школі, як і інші діти, йшла працювати на оборонний завод, де виготовлялися боеприпаси. Маленькою дівчинкою вона взяла участь у наближенні світлого Дня Перемоги. З 1943 року сім'я повертається з евакуації на Україну. В 1950 році, закінчивши Рокитнянську середню школу, Любов Володимирівна вступає до Київського Державного університету ім. Т. Г. Шевченка на історичний факультет. Після закінчення її направляють до Чернігова за місцем роботи чоловіка, де вона працювала науковим співробітником Чернігівського історичного музею. Трохи пізніше в її автобіографії з'явилася сторінка викладача історії в середній школі м. Чернігова, а потім в радянській школі в Женеві, де вона перебувала за місцем відрядження чоловіка з 1971 по 1978 рр.

З 27 березня 1964 року розпочинає роботу в Київському Державному історичному музеї, а потім і в Музеї кошовності України пройшовши, шлях від наукового співробітника, зав. відділом, до головного хранителя. За час роботи в стінах музею вона провела велику наукову роботу, виростила не одне покоління музеєзнавців, прочитала велику кількість лекцій по всій території України. Любов Володимирівна була одним з авторів створення музею Шевченківського району м. Києва

У березні - травні 1982 р., як дружина Постійного Представника України при ЮНЕСКО (Париж, Франція) взяла активну участь у підготовці та проведенні "Днів Києва в ЮНЕСКО". В залах цієї організації були розгорнуті виставки декоративно - прикладного мистецтва України, творів Київських художників - графіків. Урядова делегація на "Дні Києва" на чолі зі В. Г. Згурським висловила Л.В. Ніколайко щиру подяку та відзначила цінним подарунком.

У той час, коли вона прийшла до Музею історичних коштовностей України головним хранителем, там було розпочато роботу з наукової систематизації та паспортизації фондів колекцій. Любов Володимирівна заохочувала до наукової та фондової праці молодих музейних співробітників та передавала їм свій багаторічний досвід музейного працівника.

Перебуваючи з чоловіком у декількох закордонних відрядженнях до країн Європи та Азії, спілкуючись з працівниками музеїв, вона використовувала їх досвід музейної роботи, який потім втілила в рідному музеї.

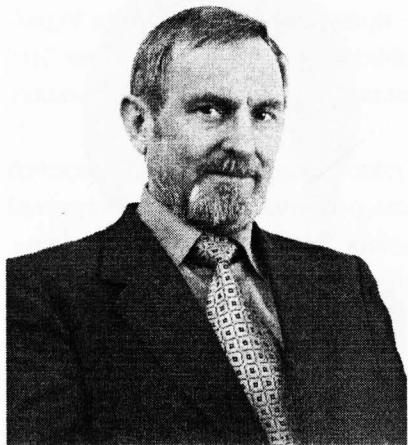
В кінці 80-х Любов Ніколайко пішла на заслужений відпочинок, але і тоді ми звикли звертатися до неї за допомогою з різноманітними питаннями.

У своїй родині Любов Володимирівна була і залишилась сімейною святинею, ніжною, доброю, ласкавою матір'ю, вірною дружиною, опорою свого чоловіка в його дипломатичній роботі. А тепер її душа віднеслась у безмежні далі піднебесся, окутана теплими ніжними почуттями сім'ї, побажаннями вічного, блаженного, світлого покою. Вічна Вам пам'ять, наша незабутня Любов Володимирівна.

Від колективу музею та родини.

Генеральний директор Національного
музею історії України
С. М. Чайковський

Пам'яті Олега Михайловича Приходнюка (1941-2005)

31 грудня 2005 р. на 64-му році передчасно пішов з життя відомий український вчений - історик-славіст та археолог, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки Олег Михайлович Приходнюк.

Він народився 19 травня 1941 р. в м. Хмельницькому на Поділлі. В 1959 р. поступив на історичний факультет Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича, який успішно

закінчив у 1964 р. Ще будучи студентом Олег Михайлович виявив інтерес до вивчення старожитностей давніх слов'ян, брав участь в археологічних експедиціях на Буковині, Волині та інш. А вже під час роботи в Хмельницькому краєзнавчому музеї (1964-1966) та Кам'янець-Подільському педагогічному інституті (1966-1967) він здійснив перші польові археологічні дослідження східно-слов'янських поселень VI-VIII ст. в Середній Наддністрянщині.

Подальші наукові досягнення О.М. Приходнюка пов'язані з Інститутом археології НАН України, де він під керівництвом професора В. І. Довженка з 1967 до 1970 рр. проходив аспірантську підготовку. В основу кандидатської дисертації Олега Михайловича, яку він успішно захистив у 1971 р., було покладено відкриті ним археологічні пам'ятки. Польові та теоретичні здобутки з вивчення празько-корчакських старожитностей знайшли відображення у монографії "Слов'яни на Поділлі VI-VII ст. н.е." (К., 1975).

Згодом О. М. Приходнюк звернувся до вивчення старожитностей пеньковського типу (VI-VII ст.). Починається багаторічна копітка робота з дослідження та узагальнення вже відомих, але погано опублікованих матеріалів, що зберігаються у фондосховищах археологічних

установ Києва, Харкова, Вінниці, Кишенева, Санкт-Петербурга та інших міст колишнього СРСР. Паралельно з цим Олег Михайлович проводив і археологічні розвідки у поріччях Росі, Росави та інших водних артерій в ареалі пеньковських старожитностей, здійснював розкопки поселень поблизу сіл Будища, Вільховчик, Сушки, Білявка у Середній Наддніпрянщині, с. Кочубієвка у поріччі Південного Бугу, с. Богородичне у Середній течії Сіверського Дінця.

Значним внеском у вивченні ранньосередньовічних старожитностей Середнього Придніпров'я стала монографія "Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е." (К., 1980).

Нові завдання з опрацювання археологічних джерел спонукали вченого до ґрунтового опанування теорією археологічної культури, сучасними методиками обробки археологічних матеріалів. Все це стало основою для виділення визначних рис пеньківських пам'яток, що дозволило окреслити ареал цієї культури, виявити її хронологічні етапи. Багаторічні спостереження, наукові дослідження та відкриття окресленій тематиці лягли в основу докторської дисертації, котру він захистив у 1986 р.

Археологічна частина праці висвітлена в монографії "Пеньковская культура" (Воронеж, 1998).

На 70-80-ті роки минулого століття припадав розквіт наукової діяльності Олега Михайловича. Паралельно із дослідженнями пеньковських старожитностей він брав активну участь в роботі новобудовної експедиції Інституту археології НАН України, що працювала в зоні Дністровського гідроузла. Тут провадилися обстеження археологічних об'єктів на обох берегах ріки на відстані 250 км. Було виявлено сотні нових місцезнаходжень, починаючи від доби палеоліту до пізнього середньовіччя. Під час розкопок біля сіл Каветина та Сокол на Лівобережжі Дністра, що провадилися під керівництвом О. М. Приходнюка, на широких площах було виявлено поселення празько-корчакської культури.

Логічним завершенням цих досліджень стала спільна з Л. В. Вакуленко монографія "Славянские поселения I тис. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре" (К., 1984).

У 1991 р. Олегу Михайловичу було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки як одному із основних авторів колек-

тивної праці "Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период" (К., 1990).

Про широке коло наукових інтересів дослідника свідчить вагомий внесок у вивченні питань взаємовідносин східних слов'ян із тюркомовним світом. Започаткований ще при написанні докторської дисертації, цей напрямок його досліджень був реалізований в ґрунтовній монографії: Степове населення України і східні слов'яни. - Київ-Чернівці, 2001.

Значне місце в науковій діяльності вченого посідали дослідження археологічних матеріалів із ранньосередньовічних шарів Пастирського городища (VII-VIII ст. н.е.), започатковані ще наприкінці XIX ст. видатним київським археологом В. В. Хвойкою. В процесі опрацювання давніх пам'яток з Пастирського городища О. М. Приходнюку довелося прикласти чимало зусиль, збираючи втрачені чи розпорошені в роки лихоліть першої світової війни, соціальних революцій, громадянської та другої світової воєн, колекцій, що зараз зберігаються в музеях Києва, Москви, Львова та Кракова. Здійснені у 90-ті роки XX ст. широкомасштабні розкопки на Пастирському городищі надали можливість дослідникові реконструювати соціально-економічні та історичні процеси. Ґрунтовно опрацювавши матеріали, він зумів переконливо довести, що на городищі мешкали високопрофесійні ремісники: ювеліри, гончари, ковалі та інші, котрі під тиском протоболгар хана Аспаруха переселилися із Нижнього Подунав'я. Вони були нащадками антських племен, які протягом VI-VII ст. колонізували північно-східну частину Балкан та Нижнє Подунав'я. Там вони освоїли передові ремісничі технології та художні провінційно-візантійські стилі, котрі принесли з собою на прабатьківщину у Середню Наддніпрянщину. Працюючи над цією тематикою, Олег Михайлович підготував до друку монографію, яку з нетерпінням чекають фахівці, зайняті вивченням ранньосередньовічних старожитностей Південної та Південно-Східної Європи.

Щоб ясніше зрозуміти велику роль Олега Михайловича у вивченні ранньосередньовічної історії України, розкритті пов'язаних з цим конкретних історичних проблем, треба звернути увагу на його дослідження та публікації колекцій пам'яток ювелірного мистецтва, що збе-

рігаються в Національному музеї історії України та його філії - Музеї історичних коштовностей України.

Співпрацюючи з музейними науковцями Олег Михайлович проаналізував багато сотень художніх виробів з кольорових та благородних металів, що походять з Пастирського городища, Мартинівського та Мало-Ржавецького скарбів (разом з Г. М. Шовкопляс), Харівського та Келегейського поховань (разом з В. М. Хардаєвим), поліхромні ювелірні вироби гуннського часу (разом з В. М. Хардаєвим), Хацківського скарбу (разом з Г. М. Шовкопляс і Л. В. Строковою).

В результаті було ідентифіковано багато депаспартизованих музейних експонатів. Необхідно відмітити, що так звана музейна діяльність О.М. Приходнюка мала велике значення не лише для музейних працівників, але й для широкого кола дослідників в галузі археології, етнографії, історії та мистецтвознавства.

Найважливіші результати наукових пошуків Олега Михайловича опубліковано у 4 індивідуальних, 5 колективних монографіях, брошюрі та більш ніж 150 статтях та публікаціях. Вони були викладені у численних доповідях на симпозіумах різного рівня, конференціях, конгресах Міжнародної унії слов'ян (у Києві та Софії). Він був постійним учасником конференцій Музею історичних коштовностей України.

Значну увагу О. М. Приходнюк приділяв видавничій діяльності. В різні часи він був редактором, відповідальним секретарем, членом редколегій багатьох монографій та наукових збірників, членом науково-редакційної Ради альманаху "Етноси України".

Олег Михайлович провадив значну роботу з підготовки фахівців-археологів як професор археологічного Магістеріуму у Національному університеті "Києво-Могилянська академія", керівник дисертантів-пошукачів ступенів кандидатів історичних наук.

Впродовж багатьох років О. М. Приходнюк був членом спеціалізованих рад із захисту дисертацій, що діють при Інституті археології та Інституті сходознавства НАН України.

Йдучи не дуже легким життєвим шляхом, Олег Михайлович постійно виявляв потяг до знань, тому що був ентузіастом своєї справи у повному розумінні цього слова. Йому допомагали надзвичайна енергійність і рідкісна працездатність.

До останніх днів Олег Михайлович зберігав ясний розум і працездатність, чому не завадило і погіршення здоров'я в останні місяці життя. Він мав великі плани на наступні роки. На жаль, їм не судилося здійснитися.

Світла пам'ять про Олега Михайловича Приходнюка - вченого, видатного дослідника із світовим ім'ям, інтелігентну та чудову людину, назавжди залишиться серед нас - його колег, товаришів, друзів та вдячних учнів.

Колектив Музею історичних коштовностей України.

Наші автори

Астахова Олена Вікторівна
м. Харків, Музей природи Харківського Національного університету ім. В. М. Каразіна
Завідуюча сектором

Березова Світлана Анатоліївна
м. Київ, Музей історичних коштовностей України
Завідуюча сектором

Бессонова Світлана Сергіївна
м. Київ, Інститут археології НАНУ
Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук

Вакуленко Ліна Василівна
м. Київ, Інститут археології НАНУ, відділ слов'янської археології
Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук

Волковинська Олена Анатоліївна
м. Київ, Музей історичних коштовностей України
Завідуюча сектором

Данилко Наталія Михайлівна
м. Київ, Інститут археології НАНУ, відділ археології раннього залізного віку,
Науковий співробітник

Клочко Любов Степанівна
м. Київ, Музей історичних коштовностей України
Провідний науковий співробітник, кандидат історичних наук

Козлова Ірина Олександрівна
м. Київ, Київський славістичний університет
Студентка факультету міжнародних відносин

Корпусова Валентина Миколаївна
м. Київ, Інститут археології НАНУ, відділ, відділ наукових фондів
Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук

Крупа Тетяна Миколаївна
м. Харків, Музей археології та етнографії Слобідської України
Харківського Національного університету ім. В. М. Каразіна
Науковий співробітник

Купрій Сергій Олександрович
Київ, Інститут археології НАНУ, відділ археології раннього залізного віку,
Науковий співробітник

Михальчишин Іван Романович
м. Київ, Національний музей історії України
Старший науковий співробітник

Ольговський Сергій Якович
м. Київ, Київський національний університет культури і мистецтв
Професор кафедри музеєзнавства, кандидат історичних наук

Приходнюк Олег Михайлович

м. Київ, Інститут археології НАНУ, відділ слов'янської археології
Провідний науковий співробітник, доктор історичних наук

Романовська Тетяна Юхимівна
м. Київ, Музей історичних коштовностей України
Провідний науковий співробітник

Романюк Валерій Вікторович
м. Тараща, Археологічний клуб "Невріда"
Керівник клубу

Рябова Валентина Миколаївна
м. Київ, Благодійний фонд "Трипілля"
Відповідальний секретар

Саенко Валерій М.
м. Токмак, Токмакський краєзнавчий музей
Науковий співробітник

Станіцина Галина Олександрівна
м. Київ, Інститут археології НАНУ
Завідуюча науковим архівом

Старченко Олена Василівна
м. Київ, Музей історичних коштовностей України
Головний хранитель

Татарінцева Катерина В.
м. Київ, Київський національний торговельно-економічний університет
Науковий співробітник кафедри товарознавства та експертизи непродовольчих товарів, кандидат технічних наук

Торопкова Катерина Анатоліївна
м. Київ, Київський національний торговельно-економічний університет
Аспірантка кафедри товарознавства та експертизи непродовольчих товарів

Триколенко Ольга Вікторівна
м. Київ, Національний авіаційний університет
Доцент кафедри рисунку, живопису, скульптури

Триколенко Софія Тарасівна
м. Київ, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
Студентка театрально-декораційного факультету

Фоменко Віктор Миколайович
Київ, Інститут археології НАНУ, відділ археології доби енеоліту-бронзи
Науковий співробітник

Черненко Олена Євгенівна
м. Чернігів, Чернігівський педагогічний університет
Доцент кафедри археології, кандидат історичних наук

Черняков Іван Тихонович
м. Київ, Благодійний фонд "Трипілля"
Виконавчий директор, кандидат історичних наук

Шаміна Тетяна Пилипівна
м. Київ, Музей історичних коштовностей України
Старший науковий співробітник